

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României**

**BRÂNCUȘ, GRIGORE**

**ISTORIA CUVINTELOR/** Grigore Brâncuș

București: Editura Fundației *România de Măine*, 2004.

212 p.; 20,5 cm.

Bibliogr.

ISBN 973-582-906-1

811.135.1

© Editura Fundației *România de Măine*, 2004

**UNIVERSITATEA SPIRU HARET**  
**FACULTATEA DE LIMBA ȘI LITERATURA ROMÂNĂ**

**GRIGORE BRÂNCUȘ**

*Către mine, alergând într-un  
picior pentru un singur bucurie a  
unui suflet "logodă-roasă",  
cu toată dragostea*

*Gr. Brâncuș*

# **ISTORIA CUVINTELOR** *8 sept 2004*

**UNITATE DE LIMBĂ ȘI CULTURĂ ROMÂNEASCĂ**

ediția a II-a

**EDITURA FUNDAȚIEI ROMÂNIA DE MĂINE**  
**București, 2004**



## Cuvânt înainte

**Termenii pe care i-am analizat aici fac parte din vocabularul fundamental moștenit din latină. Există însă câteva excepții: moș, inclus în lista noastră, provine din substratul traco-dac; pentru plăi, originea autohtonă e doar probabilă. A citi, vorbă și război au descendență slavă, dar prezența lor în grupul cuvintelor studiate de noi e motivată de raporturile semantice pe care le au cu a scrie, respectiv cuvânt și pace, termeni latini.**

Unele cuvinte (frumos, pasăre, popor etc.) sunt cunoscute numai în daco-română, adică lipsesc din dialectele românești sud-dunărene, ori au semnificații ușor diferite în cele două mari zone dialectale, de la sud și nord de marele fluviu.

Fiecare articol conține, pe lângă cuvintele-titlu, o mulțime de alte unități lexicale, atrase în cadrul cercetării cuvântului de bază prin fenomene de analogie, sinonime, omonime, derivare, compunere etc. În unele cazuri (grâu, furcă, mână) am dat liste lungi de cuvinte care alcătuiesc câmpuri semantice. Se alătură la acestea un număr mare de echivalente lexicale din alte limbi romanice sau balcanice. Dat fiind caracterul popular și istoric al lexicului cercetat de noi, preferințele comparative s-au îndreptat cu precădere spre limba albaneză, a cărei înrudire originară cu substratul românesc este unanim recunoscută.

Alegerea termenilor nu este întâmplătoare, ci în funcție de anumite criterii, atât lingvistice cât și extralingvistice.

După cum se știe, elementele lexicale din stratul primar al limbii au o mare bogăție de semnificații, se caracterizează prin evoluții (fonetice, gramaticale, semantice) foarte importante, reflectă realități vechi ale istoriei noastre.

Am preferat cuvintele a căror examinare istorică pune în lumină unitatea limbii și a culturii populare românești, indelembicirile noastre străvechi, diferitele practici, obiceiuri, atribute morale, instituții populare etc.

Analizele noastre sunt, de fapt, modele al căror rol este acela de a arăta că, pe această cale metodologică, cercetarea lingvistică poate contribui la crearea unei imagini generale asupra formelor de viață, materială și spirituală, a poporului nostru de-a lungul istoriei sale.

România a evoluat, de la origini până astăzi, potrivit unor tendințe de tip latin, manifestate, inițial, în latina populară; de aici permanentă unitate a românei, o unitate în spirit latin, menținută necontenit de unitatea grupurilor sociale românești. Aceasta este o constatare care se desprinde din cele mai multe cercetări reunite în acest volum.

Am stărui, de asemenea, asupra ideii de stabilitate a comunităților românești nord-dunărene în cursul evului mediu; continuitatea românească pe teritoriul vechii Dacii apare ca un fenomen istoric de necontestat. Aria Transilvaniei, împreună cu Oltenia și Banatul, reprezintă vatra străveche a limbii

și poporului român, zona de intensitate maximă a romanizării. Spațiul de formare a limbii și poporului român s-a extins însă, de timpuriu, în zonele de câmpie (grâu); păstoriul și agricultura sunt ocupațiile de seamă ale strămoșilor noștri.

*Revărsările de populație românească (mai ales prin transhumantă pastorală) s-au produs pe versantele sudice și estice ale Carpaților (plai).*

Unii termeni (moș, bătrân) exprimă raporturi fundamentale privind dreptul de proprietate asupra pământului statornicit pe baza filiației paterne, ceea ce presupune existența comunităților stabile, continuitatea îndelungată a așezărilor sociale pe teritoriul nord-dunărean.

Creștinismul se infiltrează foarte devreme în Dacia; terminologia de bază a religiei creștine, adoptată de dacoromâni, este de origine latină.

Termenii de cultură (carte, a scrie) par să se fi innobilat ca termeni religioși, ceea ce explică menținerea lor.

Am reținut în cercetarea noastră și cuvinte care exprimă aspecte ale civilizației rurale străvechi (furcă, rost etc.) sau trăsături morale ale poporului nostru (om, nuntă etc.).

Am acordat o atenție deosebită acelor elemente lexicale care ascund urme ale mentalității lumii preromane din Dacia.

În fruntea cărții am dat un studiu de sinteză asupra unității limbii române considerată din perspectivă istorică și în raport cu evoluția socială. Analizele care urmează sunt concretizări ale ideilor din acest studiu.

Sperăm că pentru materia cuprinsă în această carte vor fi interesați nu numai specialiștii în lingvistică, istorie, etnologie, folclor etc., ci și un public mai larg de cititori.

## La ediția a II-a

Ediția întâi a acestei cărți a apărut în 1991 la Editura Coresi și s-a bucurat de o bună primire din partea criticii de specialitate. Analizele pe care le-am propus ni se par valabile și astăzi, după mai bine de un deceniu de la publicarea cărții. Ele exprimă vederile noastre asupra evoluției cuvintelor, a legăturilor vocabularului cu viața socială, economică și spirituală a vorbitorilor, în general cu experiența istorică a poporului român. În această nouă ediție, materia este refăcută substanțial. Am operat modificări importante atât la studiul introductiv consacrat unității limbii, cât și la articolele propriu-zise. Am introdus, în ordinea alfabetică a „dicționarului”, 17 articole noi: alb, albină, anotimp, primăvară, a bate, bătrân, bun, cal, dor, inimă, măr, parte, Paști, pădure, soare, strugure, unire, cuvinte, care ca și cele precedente, provin din fondul primar al limbii. Am dezvoltat bibliografia cu titluri noi.

Sperăm că și această nouă ediție va fi în acord cu exigențele cititorilor.

Cătălina Ioana Vătășescu a urmărit cu atenție elaborarea acestei cărți și a făcut numeroase sugestii și observații, pentru care îi mulțumim cu recunoștință.

G.B.

## UNITATEA LIMBII ROMÂNE

Definită genealogic, româna este latina vorbită necentenit în zona Carpaților și a Dunării de Jos: este o limbă vorbită cu conștiința continuității în timp, de la colonizarea romană până astăzi, o limbă care se situează, în toate fazele evoluției ei, în opoziție cu celelalte limbi din sud-estul Europei (cf. Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1986, p. 75.).

Se știe că în epoca de geneză a limbii se produc cele mai multe transformări, în special fonetice. Aceasta s-a întâmplat cu latina de după perioada latinei vulgare, în primele secole de existență a limbilor romanice. Și în cazul românei, cele mai numeroase modificări fonetice (cu urmări însemnate în plan morfologic) au avut loc până prin sec. al VII-lea – al VIII-lea (deci în perioada românei comune).

Antoine Meillet considera că evoluția rapidă a latinei populare din această perioadă inițială a limbilor romanice se explică prin factori externi: declinul civilizației antice și destrămarea Imperiului. Se pot adăuga aici vicisitudinile ulterioare ale istoriei, de exemplu, în cazul românei, năvălirile barbare, de aproape un mileniu, care au produs la indivizii vorbitori „stări afective” cu rol important în schimbarea limbii. E posibil ca bogăția românei populare (o înfinitate de valori stilistico-afective) să fi fost determinată, cel puțin parțial, de experiența istorică îndelungată a contactului cu lumea migratoare din părțile noastre.

În epoca de evoluție dinamică a limbii (față de alte epoci, cu evoluție mai lentă) intervine și faptul, foarte important, al schimbării bazei de articulație. Popoarele cucerite, care își însușesc latina, aveau alte deprinderi articulatorii decât cele italice; și traco-dacii deprind latina cu posibilitățile lor de articulație. Adaptarea latinei la noua bază de articulație s-a produs în cursul câtorva generații, al câtorva secole, când s-a desăvârșit amestecul etnic traco-roman. În această perioadă de bilingvism are loc intervenția substratului, care se manifestă în baza de articulație și în baza psihologică a limbii (cf. Al. Philippide, OR, II, p. 245 ș.u.).

În Dacia și în cele două Moesii latinitatea lingvistică a fost conservată cu mai multă fidelitate decât în Occident, fapt care trebuie pus pe seama caracterului popular și colocvial al latinei din această arie laterală a României: se dezvoltă mult cazul vocativ, apar construcții prepoziționale emfatiche ori discontinue de felul: *mi-a dat mie, mă vede pe mine*, se extinde cumulul de mărci gramaticale (desinențe, sufixe, alternanțe, articol), determinarea devine redundantă în structuri de tipul *omul cela bunul* și, la fel, negația în: *nu a plecat nimeni, nu vede nimic*, la timpurile verbului se creează desinențe de număr și persoană (deci inutilitatea pronumelui-subiect), apar alternanțe în radical ca elemente hipercharacterizatoare, se dezvoltă formulele de adresare, sintaxa are caracteristici populare (coordonarea și construcțiile prepoziționale în flexiunea cazuală), vocabularul a pierdut termenii citadini de felul lui *pater, mater, via, villa, platea*, se dezvoltă sensuri populare, familiare la cuvinte ca *placenta, blanditia, adjutorium, incipere* etc.; latina din Dacia devine, deci, idiomul unor comunități sociale cu forme de cultură și de civilizație tipic populare (cf. Al. Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, 2, 1978, p. 11 ș.u.). Mai exact, latina se acomodează psihologiei vorbitorilor indigeni, deprinderilor de comunicare ale acestora. Vor fi contribuit la aceasta, fără îndoială, izolarea timpurie de centrele novatoare din aria romanică occidentală și, în consecință, acțiunea neînfrânată a substratului.

Așa cum rezultă din studiul inscripțiilor și din comparația istorică a idiomurilor romanice, latina vulgară din primele secole ale erei noastre era o limbă relativ unitară, o limbă omogenă, cu variații regionale puțin semnificative, inerente pentru o limbă vorbită pe un teritoriu atât de vast. Elementul militar a fost hotărâtor în menținerea unității și impunerea latinei în procesul romanizării. „Unitatea latinei vulgare – scrie Al. Rosetti – este admisă ca o dogmă ce nu suferă dezmințire și ea s-a menținut atât timp cât puterea centrală a avut posibilitatea să impună o limbă comună întregului Imperiu Roman, adică până la sfârșitul secolului al IV-lea pentru Imperiul de Orient și sfârșitul secolului a VI-lea [.....] pentru provinciile occidentale” (*id.*, p. 87).

În Dacia, ultimul teritoriu cucerit, unificarea politică (și, implicit, lingvistică), realizată în timpul regelui Decebal, crea condiții favorabile latinei de a se menține ca limbă comună, unitară. E posibil ca și traca, substratul românei, să fi fost o limbă unitară. Vorbită de triburi numeroase și pe un teritoriu vast, aceasta va fi avut anumite

divergențe dialectale, pe care, în stadiul actual al cunoștințelor noastre, nu le putem remarca. Teza lui Vladimir Georgiev („Linguistique balkanique”, Sofia, II, p. 2) că limba dacă ar fi diferită de tracă, se întemeiază pe criterii fragile. Materialul toponimic examinat de învățatul bulgar ar duce cel mult la concluzia că dacomoesiană ar fi fost față de tracă în raport dialectal, idee susținută pe vremuri de B.P. Hasdeu și reținută, între alții, de Al. Rosetti.

Sub stăpânirea romană s-a continuat, de fapt, procesul de unificare statală și lingvistică, început, în alte forme, de regii localnici. Prin aceste condiții istorice și lingvistice se explică dinamismul romanizării în Dacia și impunerea, ca un fapt normal, a latinei ca limbă oficială. Însușirea latinei de către populația autohtonă este consecința cea mai importantă a romanizării acestei provincii.

Fizionomia latinei dunărene nu poate fi considerată completă fără împrumuturile din substratul traco-dac, care îi conferă acesteia un caracter specific. Trebuie precizat că fondul autohton al românei are aceleași trăsături esențiale ca fondul latin, proprii unui idiom popular.

E de presupus că influența autohtonă asupra latinei, petrecută în condițiile speciale de bilingvism al populației indigene, a avut un caracter, în general, uniform. Chiar dacă unele cuvinte de origine traco-dacă păstrate în română aveau circulație teritorială restrânsă, ele au devenit generale prin latină. Elementele de fonetică și de morfologie atribuite substratului sunt cunoscute în toate zonele românești.

Tendențele care defineau latina populară și-au dovedit vitalitatea în Dacia și în cele două Moesii nu numai prin rezistența lor structurală, ci și prin aceea că, foarte probabil, cel puțin unele dintre ele, erau în acord cu anumite predispoziții ale limbii traco-dacilor; altfel, e greu de crezut că s-ar fi putut generaliza cazurile izolate prin care se manifestau tendințele latinești. De exemplu, există suficiente dovezi că transformarea în *ș* a dentalei *s* urmată de *i*ot a fost o tendință romanică mai activă în ariile periferice ale României. Se pare chiar că geto-dacii aveau în sistemul consonantic un sunet de felul lui *ș*. Hidronimele majore în *-ș*: *Argeș*, *Timiș*, *Criș*, *Mureș*, *Someș*, apar la autorii greci și latini în transcrieri aproximative cu *s* ori *si*: *Marisos*, *Marisia*. Rolul foarte important pe care l-au avut vocalele anterioare și *i*otul în romanica dunăreană, palatalizând consoanele, se datorește, foarte probabil, acțiunii substratului. În afară de apariția lui *ș*, trebuie explicată în același fel proveniența africatelor *ș* și, probabil, a palatalelor *n*, *l* din româna comună. Unor tendințe ale latinei dunărene sprijinite de acțiunea substratului le datorăm, de asemenea,



fenomene ca: vocala *ă* (explicată prin tendința generală de închidere a vocalelor neaccentuate sau în poziție nazală), opoziția de forță a celor două feluri de *r*, rostirea cu vibrații a lui *n* intervocalic (rotacism), modul particular de organizare a genului neutru, sincretismul cazual, encliza articolului definit, construcțiile analitice de viitor etc. Ca metodă de cercetare, ne servim de comparația cu albaneza (o limbă care are în constituția ei primară o componentă tracă). Apelăm, totodată, la alte idiomuri indo-europene și, bineînțeles, la repertoriile de reminiscente din tracă și iliră.

Oprindu-ne asupra celui mai important dintre fenomenele înșirate aici, postpunerea articolului hotărât, trebuie spus că prin influența substratului se poate explica preferința pentru schema structurală substantiv + adjectiv care stă la baza enclizei lui *ille* devenit morfem al determinării. E un fapt dovedit de multă vreme că în albaneză encliza articolului datează încă din perioada de influență latină.

Numeralul cardinal de la *unsprezece* la *nouăsprezece* e compus din elemente latine dar după un model nelatin: *unus super decem*. În albaneză structura e aceeași: *njëmbëdhjetë* (lit. *unus super decem*), explicabilă, în ambele limbi, ca un calc al unei probabile construcții din substratul preroman. Ipoteza împrumutului slav e greu de acceptat: aromâna ar fi păstrat în acest caz urme latine: *undecim, duodecim* etc. ca în România occidentală. Mai mult, aromâna, care a moștenit pe *viginti*, unitate a numărării vigezimale, a aplicat procedeele cu *super* și la numeralele de la *douăzeci și unu* la *douăzeci și nouă*: *unsprăyiyinj, dauăsprăyiyinj* etc.

Despre vocabularul autohton al limbii române s-a scris enorm, mai cu seamă că unii lingviști refuză să accepte urmele substratului în fonetică și în morfologie. E de admis, în general, că româna a moștenit din traco-dacă cca. 90 de cuvinte, aproape toate legate de viața rustică (pastorală și câmpenească) a românilor. Trebuie precizat că aceste cuvinte au intrat în latina dunăreană în procesul bilingvismului populației indigene și de aici le-a moștenit româna. Aceste cuvinte au un comportament de evoluție identic cu al cuvintelor latinești (v. pe larg *Vocab.*). Multe dintre ele lipsesc din româna sud-dunăreană. Numărul lor este în raport invers proporțional cu vitalitatea dialectului: lipsesc 23 în aromână, 41 în meglenoromână și 64 în istroromână. Aceeași este și soarta elementelor latinești. De fapt, nu e vorba de dispariții propriu-zise, ci de substituții lexicale relativ târzii. Cercetarea raporturilor de sinonimie cu termenii intrați mai târziu în

limbă (din greacă, albaneză, turcă, sârbo-croată, bulgară, italiană) ne arată că în variantele sudice ale românei numărul elementelor din substrat era mult mai mare decât astăzi, poate chiar egal cu cel din dacoromână. Lexicul traco-dac al românei de astăzi era răspândit pe întregul teritoriu pe care se vorbea româna comună, atât la nordul, cât și la sudul Dunării. Dispariția (mai exact, substituția) multora dintre aceste elemente este o consecință a bilingvistului (chiar multilingvistului) și a poziției precare a dialectelor românești sud-dunărene în raport cu poziția „oficială” a celorlalte idiomi balcanice.

Într-un studiu din 1910 (*Zur Rekonstruktion des Urrumänischen, in Prinzipienfragen der romanischen Sprachwissenschaft*, Halle, 1910, p. 17-75, republicat, după ediția franceză din 1937, *Études de linguistique roumaine*, București, p. 64-120, și în versiunea românească: Sextil Pușcariu, *Cercetări și studii*, București, 1974, p. 55-101), Sextil Pușcariu a comparat variantele unui text din cele patru dialecte românești arătând că „nu e posibil să nu recunoști în acest text una și aceeași limbă. Nu numai «legea fonetică», ci și «excepțiile» ei se întâlnesc, dacă ele sunt vechi, aceleași în cele patru dialecte de bază. Corespondențele sunt atât de izbitoare, încât suntem siliți să atribuim românilor, înaintea separării celor patru dialecte de azi, o regiune unitară de conviețuire. În această regiune, circulația a putut răspândi în toate direcțiile inovațiile lingvistice”. (în versiunea românească a operei citate, la p. 59). Pușcariu a revenit mereu la problema unității limbii române, ca de exemplu în *Limba română*, I, 1940, p. 232: „Toate trăsăturile caracteristice ale limbii române, tot ce deosebește limba română de limba latină, pe de o parte și de celelalte limbi romanice pe de altă parte, se regăsește în câteși patru dialecte”. El remarcă, de asemenea, faptul că toate cele patru dialecte se dezvoltă potrivit aceluiași „tendințe generale” de tip latin, care „în totalitatea lor se pot considera ca formând caracterul național al limbii noastre” (*ibid.*, p. 244). „Pe de altă parte – adaugă Pușcariu – faptul că cele mai caracteristice trăsături ale limbii române se găsesc în toate dialectele e o dovadă că în epoca de formație a limbii române strămoșii noștri nu erau încă despărțiți, că între cei ce vorbeau românește exista o comunitate geografică” (*ibid.*, p. 244). Problema e reluată de Al. Rosetti, în termenii pe care îi implică limba ca fenomen social. Româna își menține caracterul unitar de la o fază de evoluție la alta: „Unitatea românei comune presupune existența de raporturi sociale frecvente între grupuri [...]. Unitatea de civilizație a românilor, în epoca de comunitate, oglindită în unitatea limbii, este un fapt de o mare importanță pentru dezvoltarea ulterioară a românei; limba comună, formată atunci, și-a

menținut omogenitatea într-o așa măsură, încât divergențele dialectale din sânul dacoromânei sunt minime, iar deosebirile față de grupul aromân nu sunt de natură să împiedice trecerea ușoară de la un sistem lingvistic la altul, unitatea originară a grupurilor fiind și astăzi aparentă” (*Istoria limbii române*, București, 1986, p. 359). Ideea că în română se menține caracterul unitar originar, continuându-se cu fidelitate structurile gramaticale latinești, este formulată cu claritate și de I. Coteanu: „Influența slavă a dat limbii române, în special vocabularului, o înfățișare deosebită la prima vedere de a celorlalte limbi romanice. Sistemele parțiale care formează structura ei gramaticală continuă însă fără întreruperea sistemelor latinești originare, aproape toate modificările lingvistice petrecute între secolele al V-lea și al VIII-lea regăsindu-se, sub o formă sau alta, în latina dunăreană târzie” (*Introducere la opera colectivă Istoria limbii române*, vol. II, București, 1969, p. 15-16). Faptul că este posibil ca prin comparația dialectelor și raportarea la latină să se reconstruiască o variantă unitară postlatină, pe care o numim română comună, se întemeiază pe unitatea atât a dialectelor cât și a latinei dunărene. Emil Petrovici, înșirând trăsăturile comune ale celor patru dialecte ale limbii române, subliniază faptul că acestea „indică existența în trecut a unui aspect unitar al romanicii orientale, foarte deosebit de acela al tuturor celelalte limbi romanice, inclusiv al dalmatei. Aspectul acesta, reconstituit, al romanicii orientale, nu poate fi numit mai potrivit decât româna comună, iar cele patru varietăți principale ale ei nu pot fi considerate altfel decât ca dialecte ale limbii române” (studiul *Unitatea dialectală a limbii române*, în vol. E. Petrovici, *Studii de dialectologie și toponomie*, Editura Academiei, 1970, p. 95). Chiar fenomenul separării dialectelor (și, implicit, a grupurilor sociale din trunchiul etnic român comun) nu poate fi conceput în afara ideii de unitate a românei. Din cercetările dialectale comparative întreprinse în lingvistica românească, rezultă că „primii care s-au detașat de blocul român comun au fost aromânii, iar ultimii care s-au desprins de dacoromâni au fost istroromânii” (Petrovici, *op. cit.*, p. 98). Cele mai multe trăsături comune dacoromâna le are „cu istroromâna, apoi cu meglenoromâna și mai puține cu aromâna. Aceasta indică ordinea cronologică a separării dialectelor sud-dunărene de dacoromână. Primul s-a detașat dialectul aromân, iar ultimul cel istroromân” (*ibid.*, p. 101).

Unitatea românei comune se continuă în dacoromână, idiom a cărei unitate dialectală a fost deseori remarcată. Deosebirile dintre graiurile dacoromânei sunt neimportante; ele sunt de natură fonetică și lexicală și numai în mod excepțional ating nivelul gramaticii. Hărțile atlaselor noastre lingvistice oglindesc cu claritate unitatea limbii

populare. „Limba română, spre deosebire de celelalte limbi romanice, are un caracter mult mai unitar, fapt care a fost subliniat în repetate rânduri” (B. Cazacu și R. Todoran, *Lexicul dacoromân. Trăsături specifice și arii lexicale*, București, 1965, p. 20-21 – lecție în cadrul cursurilor de vară ale Universității din București –; se reține aici și un citat remarcabil din Karl Jaberg, *Der rumänische Sprachatlas und die Struktur des dacorumänischen Sprachgebietes*, în „Vox Romanica”, V, 1940, p. 51: „Particularitatea domeniului lingvistic dacoromân și implicit a ALR este condiționată de unitatea socială a populației dominant agricole, de relativ puțin pronunțata deosebire dintre limba națională și dialecte, de surprinzătoarea – în comparație cu Romania centrală – omogenitate a dialectelor”).

Comparată cu celelalte limbi romanice, româna apare ca o limbă extraordinar de unitară. Marius Sala a analizat trăsăturile de structură pe care româna le are în comun cu celelalte limbi romanice, pe cele care există numai în română, precum și pe cele care lipsesc din română dar există în Romania occidentală, observând că faptele care aparțin „celor trei categorii caracterizează toate variantele dialectale românești”. „Nu există nici un element de structură important pe care să-l fi luat vreun grai dacoromânesc din limbile moderne învecinate pe baza căruia să putem afirma că unitatea limbii române realizată într-un lung proces istoric ar fi fost afectată” (Marius Sala, *Unitatea limbii române din perspectivă romanică*, în vol. colectiv *Limba română și varietățile ei locale*, editat de Academia Română, București, 1995, p. 117).

Eugenio Coseriu (*Unitatea limbii române – planuri și criterii*, în același volum colectiv al Academiei Române, p. 11 ș.u.) a arătat că, în perspectivă romanică, „unitatea limbii române este superioară, la fiecare nivel, unității altor limbi romanice și, uneori, superioară tuturor celorlalte limbi romanice” (p. 17). Prin nivele ale limbii, marele lingvist are în vedere limba istorică (el este aici în acord cu Pușcariu), limba comună (raportată în exclusivitate la dacoromână) și limba standard (numită de el și limbă exemplară, „un fel de limbă comună a limbii comune”, „un ideal de limbă”, „în parte realizare și în parte proiect”, p. 12).

O constatare importantă privind unitatea toponimică a României a făcut Iorgu Iordan, în monumentală sa operă *Toponomia românească*, București, 1963: „Între nomenclatura topică din România Veche și aceea a ținuturilor de peste munți nu există absolut nici o deosebire” (p. 14). Și mai departe: „Nu numai normele aplicate de români la crearea toponimicelor sunt pretutindeni identice, dar și cuvintele utilizate de ei

în acest scop prezintă, de obicei, o asemănare surprinzătoare, care confirmă și ea constatarea că limba românească posedă o unitate puțin cunoscută altor idiome romanice” (*ibid.*).

Caracterul unitar al românei, pe care lingviștii l-au verificat prin exerciții de confruntare a textelor dialectale și a materialului cartografiat cu trăsăturile limbii naționale, fusese exprimat pentru prima oară în epoca modernă de B.P. Hasdeu, ca argument puternic împotriva roeslerianismului. Sub pana retorică a marelui nostru învățat, unitatea limbii române, care reflectă unitatea spirituală românească din vremea dacilor până astăzi, capătă proporțiile unui adevărat miracol al istoriei: „Un exemplu fără păreche în analele lumii – scrie el – sunt zece milioane [de români] presărate în trei, patru sau cinci provincii [...], totuși vorbind pretutindeni o singură limbă nedialectizată. Galia, Italia, Spania, Germania, Britania au giargoane peste giargoane. Antica Eladă, atât de mică, era toată numai dialecte. Dacia Traiană – nicidecum” (*Istoria critică a românilor*, ed. I, București, 1873, p. 488, cea dintâi ripostă hotărâtă dată lui R. Roesler, care, în *Romänische Studien*, Leipzig, 1871, contesta vehement ideea continuității românești la nordul Dunării).

Contactul românei cu limbile balcanice „a verificat” forța de rezistență a latinității ei. Deși s-a dezvoltat izolat de celelalte idiomi romanice, româna și-a dovedit, cum spune Al. Graur (*La romanité du roumain*, București, 1965), vitalitatea tendințelor originare latinești, rezistența structurilor specifice latinești, capacitatea de asimilare a elementelor străine. Apariția unor structuri gramaticale datorate acestor raporturi sunt, la o analiză mai aprofundată, în acord cu tendințele generale ale latinei vulgare din Dacia continuate în română. De exemplu, generalizarea construcțiilor cu conjunctivul, în locul infinitivului, s-a petrecut în sensul preferințelor pentru analitism, pe care le manifestă, de regulă, un limbaj popular, concret, așa cum era româna comună.

Asimilarea în masa românească a slavilor de pe teritoriul de la nordul Dunării este interpretată ca „a doua romanizare” (I. Coteanu, *Originile limbii române*, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 56), de fapt a treia, dacă ținem seama și de asimilarea de către romanici a triburilor de daci liberi. În plan lingvistic, acest proces, efectuat în sensul invers față de prima romanizare, căci localnicii i-au romanizat pe nou-veniți, exprimă forța de asimilare de către română a elementelor aloglotice și, implicit, rezistența structurilor originare latinești. Faptul că românii au asimilat triburile de slavi stabilite pe teritoriul patriei noastre se explică prin aceea că ei erau și foarte

numeroși și cu o cultură și civilizație superioare față de slavi. Dacă la venirea acestora ar fi fost un vid în teritoriul nostru actual, românii „rătăcind” prin sudul Dunării, acest teritoriu ar fi devenit de limbă și de cultură slavă, ceea ce, evident, nu s-a întâmplat. Influența slavă este uniformă asupra limbii române.

O civilizație rustică, lipsa centrelor culturale în epoca veche, transhumanța pastorală (în general legăturile continue dintre grupurile sociale din toate provinciile românești), un feudalism „slab” în raport cu cel occidental sunt factori externi care au favorizat menținerea permanentă a unității spirituale și, implicit, lingvistice a românilor. La acestea se adaugă faptul că româna s-a dezvoltat într-o arie laterală a romanității, ca idiom latin într-o vecinătate nonromanică. Afirmarea puternică a identității originare poate fi interpretată, așadar, și ca o consecință a evoluției ei într-o zonă înconjurată de toate părțile de limbi diferite ca origine. Contactul strâns, uneori chiar intim, al românilor cu popoarele învecinate a determinat conservarea cu tenacitate a latinității limbii, a unității ei. Condițiile geografice (arcul Carpaților, marile cursuri de apă) în care a fost sortită viața poporului român, precum și îndeletnicirile sale fundamentale: păstoritul (de care e legat procesul de transhumanță) și agricultura au fost ideale pentru păstrarea nealterată a unității lingvistice originare și pentru asigurarea stabilității și continuității poporului în teritoriul străvechi al formării sale.

\*

Primele încercări de teoretizare a ideii de unitate etnică și lingvistică românească aparțin, după cum se știe, marilor cronicari din secolul al XVII-lea, lui Grigore Ureche, Miron Costin, Stolnicului Cantacuzino și, puțin mai târziu, lui Dimitrie Cantemir. Textele acestor învățați au fost mereu comentate, punându-se în lumină convingerile lor că „de la Râm ne tragem” și că limba noastră este continuatoarea limbii latine. Miron Costin vorbește de originea comună a românilor de pretutindeni: „Locuitorii țării noastre Moldovei și Țării Muntenesti și rumânii din ținuturile ungurești .... toți un neam și o dată descălecați sânt” (M. Costin, *Let.*, p. 241). De regulă, numele etnic indică originea unui popor, fapt pe care, în cazul românilor, Miron Costin l-a întrevăzut cu claritate, arătând că *rumân* este un cuvânt „de moșie”, adică moștenit: numele „cel drept de moșie ieste rumân”, pentru moldoveni, munteni și pentru „toți aceia din țările ungurești”, adică din Transilvania

și Maramureș (*op. cit.*, p. 269). Cuvintele pe care cronicarii le dau ca exemple de latinătate a vocabularului sunt, în general, corecte, deși raportările etimologice nu sunt întotdeauna exacte. Cele șapte cuvinte date, la întâmplare, de Gr. Ureche (p. 61), sunt ilustrative: *pâine, carne, găină, muiere, femeie (femina!), părinte (pater!), nostru*. În listele întocmite de Miron Costin (*Cronica polonă, în Opere*, p. 213), din cele 87 de substantive și verbe doar șase sunt neconcordanțe etimologic cu latina: *gură, buză, humă, roșiu, poftesc, priesc*; două sunt însă de origine latină (*gură, roșu*), iar unul din substrat (*buză*). De reținut concluzia marelui cărturar: „Cea mai strălucită dovadă a acestui popor, de unde se trage, este limba lui, care este adevărată latină, stricată [= evoluată, transformată], ca italiana ... Întreaga temelie a vorbirii și până astăzi se ține pe limba latină” (*op. cit.*, p. 212). De mare importanță este și observația privitoare la românii sud-dunăreni: „În Macedonia este de asemenea o colonie romană, cu aceeași limbă ca noi, dar cu mult mai apropiată de limba italiană decât vorbirea noastră” (p. 208). În concepția lui Miron Costin unitatea de limbă a românilor de pretutindeni corespunde unității lor etnice.

Și Dimitrie Cantemir se exprimă fără echivoc: „Valahii și ardelenii au același grai cu moldovenii ... Un grai mult mai stricat au cuțovlahii, care locuiesc în Rumelia, la hotarul Macedoniei” (*Descrierea Moldovei*, partea a III-a, cap. IV: *Despre graiul moldovenesc*). El arată că există unele deosebiri dialectale care nu „strică” unitatea limbii. Cantemir a intuit, cel dintâi, și faptul că în latina din Dacia au pătruns, prin contactul direct, elemente din limba populației autohtone.

Ideea unității etnice și lingvistice este formulată cu claritate și de Stolnicul Constantin Cantacuzino: „Însă rumânii înțeleg nu numai ceștia de aici, ce și den Ardeal, cari încă mai neaoși sânt, și moldovenii, și toți câți și într-altă parte să află și au această limbă, măcar fie și cevași mai osebită în niște cuvinte den amestecarea altor limbi, cum s-au zis mai sus, tot romani îi ținem, că toți acestea dintr-o fântână au izvorât și cură” (*Istoria Țării Rumânești, în Cronicari munteni*, I, p. 52, ediție de Mihail Gregorian, București, 1961).

Ca și unii călători străini prin țările rumânești, în veacurile vechi, Stolnicul observă că românii înșiși se socotesc, cu mândrie, urmași ai romanilor și au conștiința că vorbesc limba acestora. Menținerea unității românei, evoluția ei uniformă pe toată aria românească stă în legătură cu faptul că românii de pretutindeni au avut întotdeauna conștiința că vorbesc toți aceeași limbă, „limba părinților”, adică latina. Aceasta

explică, în mod necesar, continuitatea lingvistică pe un teritoriu comun, deci și realitatea legăturilor economice, culturale etc. dintre grupurile sociale românești în tot cursul istoriei (cf. Al. Rosetti, ILR, p. 75: „Acei care ne-au transmis limba latină, din tată în fiu, în aceste părți dumărene, au avut întotdeauna conștiința că vorbeau aceeași limbă (latina), spre deosebire de cei care vorbeau alte limbi. Se poate, deci, vorbi în acest caz de voința vorbitorului de a întrebuița o anumită limbă, și nu alta”).

Ideea că româna este una și aceeași limbă în toate provinciile noastre istorice fusese exprimată, direct sau indirect, ca un adevăr elementar, încă de la primele tipărituri în românește. Indiferent de centrul cultural în care se traducea și se tipărea o carte de cult creștin, se făcea precizarea, fie în prefață, fie în epilog, că e scrisă „pre limba românească” și că se adresează „tuturor românilor”. De exemplu, în epilogul la *Evangheliarul* lui Coresi, din 1561, se spune că e o carte „de învățătură să fie popilor rumânești să înțeleagă să învețe rumânii cine-s creștini ... în sfânta besearecă mai bine a grăi cinci cuvinte cu înțeles decât o mie de cuvinte neînțelese în limbă străină”. Fraza aceasta reapare, redactată aproape la fel, în epilogul la *Psaltirea slavo-română* din 1577 (v. p. 662 din ediția Stelei Toma, București, 1976). Deci Coresi, tipărind pentru toți românii, avea conștiința că româna este o limbă unitară.

Și în prefața *Paliei* de la Orăștie, tipărită la 1582, termenul de adresare este cel general („și le-am scris voo, fraților români”), nu cel particular, adică provincial (valah, moldovean, bănățean, ardelean). Autorii nu au deloc teama că s-ar putea cumva ca textul tradus și tipărit de ei să nu fie înțeles în vreuna din provinciile românești.

Despre *Catehismul calvinesc*, tipărit la Alba Iulia în 1642, Varlaam scrie că e „o cărțulie mică în limba noastră românească tipărită”. Moldova și Muntenia sunt pentru el părți ale unui întreg: „Îndată am chemat – scrie el – și am strâns săbor dintr-amândouă părțile, și din Țara Românească și din Țara Moldovei”.

În prefața la *Cartea de învățătură*, din 1643, Varlaam spune direct că aceasta e scrisă pentru „toată semenția românească”. Din textul atribuit lui Vasile Lupu, reiese că moldovenii fac parte din această „toată semenție românească”. Iată citatul: „Io Vasilie Voievod, cu darul lui Dumnezeu țitoriu și biruitoriu și domn a toată Țara Moldovei, dar și milă și pace și spăsenie a toată semenția românească pretutinderea ce se află pravoslavnici într-această limbă ...”



În prefața la *Pravilele împărătești*, Iași, 1646, se spune că învățăturile cuprinse sunt date „noo tuturor rodului românesc”, adică românilor din toate părțile.

Trecem peste pasajele devenite clasice din prefața *Noului Testament* al lui Simion Ștefan și ne oprim, în sfârșit, la *Sicriul de aur*, al Popei Ioan din Vinț, tipărit la Beșev în 1683. În „Cuvânt către cetitori”, autorul atrage atenția că folosește unele cuvinte locale „după obiceiul cum grăiesc pe aciaste locuri” (*alean*, *alduială* și altele). Indicația e prețioasă în sensul ideii că deosebirile de grai de la o provincie la alta sunt mici, că o carte românească, oriunde ar fi fost scrisă și tipărită, se adresa tuturor românilor pentru că putea fi înțeleasă, fără dificultăți, de către toți. Nevoile culturale erau aceleași pentru românii de pretutindeni.

Așadar, începând cu Coresi, primul nostru tipăritor, toți autorii vechi, din indiferent care centru cultural românesc, aveau înțelegerea clar mărturisită că limba română are caracter unitar. Acest adevăr, tălmăcit în monumentele de cultură ale epocii, era expresia cunoașterii de unitate etnică, lingvistică și culturală pe care a avut-o întotdeauna poporul nostru.

Primele scrieri în limba română (scrisori, acte, documente oficiale, traduceri de texte religioase) au însemnat o adevărată revoluție în cultura noastră. Elementele lexicale românești (nume de persoane, de locuri, unele nume comune) apăruseră încă din secolele al XIII-lea – al XV-lea în texte slave și, desigur, încă de pe atunci și chiar de mai înainte, româna se întrebuința în administrația de stat și în biserică pentru unele părți ale serviciului religios. Unele texte slave de pe teritoriul nostru aveau conținut românesc, după cum a observat, între alții, N. Cartoian: „Precum în Occidentul medieval cărturarii din toate țările dădeau expresie concepției lor în limba latină, tot astfel găsim și în țările noastre cărturari care, sub influența modelelor sud-dunărene, și-au înveșmântat gândirea și simțirea în formele limbii slavone. Avem astfel în primele veacuri ale statelor noastre un suflet românesc în formă slavonă” (*Istoria literaturii române vechi*, ediția din 1980, p. 46).

Încă din secolul al XVI-lea și mai ales la începutul celui următor se produce o ușoară modificare funcțională a limbii noastre scrise: pe lângă textele religioase, se traduc legende apocrife, scrieri astrologice, o pravilă, un cronograf, *Alexândria*, *Floarea darurilor* (o carte moralizatoare), *Albinușa* etc. După 1640 se scriu în românește cronici, texte poetice (*Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei) și filozofice (*Divanul lui Cantemir*), un roman alegoric și satiric (*Istoria ieroglifică de Cantemir*); vezi pe larg Gh. Chivu, *Limba română de la primele texte până la sfârșitul secolului al*

XVIII-lea, București, 2000, care dovedește că stilurile beletristic, juridico-administrativ și tehnico-științific încep să se contureze încă din limba veche. Limba română devine astfel o limbă a culturii elaborate. Traducerea și tipărirea integrală a *Bibliei* la 1688 are semnificația unui eveniment revoluționar în cultura noastră: izbânda limbii române asupra slavonismului în biserică. *Biblia* de la București atinge cel mai înalt prag al unității limbii noastre vechi.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea româna se reintâlnește, prin varianta ei cultă, cu latinitatea și romanitatea apuseană. Procesul de „relatinizare” (termenul, cu referire specială la română, aparține lui Antoine Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1921, p. 313) în sens romanic, care a durat aproximativ un secol, a fost, după cum se știe, vertiginos și foarte complicat. Orientările spre franceză, italiană și latină, în mod direct și indirect (prin intermediul limbilor greacă, polonă, rusă, germană și maghiară), corespundeau năzuințelor generale românești, tendințelor și intereselor naționale. Acest proces intens a fost posibil, încă de la început, datorită omogenității sociale românești și unității limbii comune. Aceste condiționări socio-culturale și lingvistice au determinat rezultatele reromanizării, care au fost, până la urmă, identice în toate zonele culturale românești (pentru detalii, v. Al. Niculescu, *Individualitatea limbii române*, vol. II, București, 1978). Cuvintele savante care au pătruns masiv în limba noastră din perioada modernă a evoluției ei au fost adaptate, de regulă, la modele latinești, fixate de școala ardeleană, în special de Petru Maior (v. mai pe larg I. Coteanu, *Structura și evoluția limbii române*, București, 1981, p. 121 ș.u.). Relatinizarea limbii culturii s-a produs pe un fond de limbă comună unitar și în condițiile unui neîntrerupt circuit cultural între toate zonele românești.

În tot cursul secolului al XIX-lea, se precizează normele supradialectale ale românei moderne (pentru problema în ansamblu, v. Ion Gheție, *Istoria limbii române literare*, București, 1978). Se dezvoltă acum stilurile funcționale moderne, ca urmare a procesului de occidentalizare romanică; dispar turcismele, slavonismele și grecismele învechite, în acord cu procesul de înnoire a tuturor aspectelor vieții sociale. Româna devine astfel un instrument perfecționat de expresie a diverselor forme concrete de cultură (artă, știință, tehnică). Marii noștri scriitori, începând cu Ion Heliade Rădulescu, au un adevărat cult pentru limba textelor vechi și limba populară, ca variante unitare ale limbii comune, pe care le recomandă ca model pentru crearea unității limbii culturale moderne.

Neologizarea latino-romanică privește în mod deosebit domeniul vocabularului și al sintaxei. Morfologia, compartimentul cel mai puțin mobil, continuă în străvechile ei tipare moștenite din latină, pe care nu le-au putut zdruncina deloc influențele externe. Româna dispune de un bogat sistem de mărci (sufixe, desinențe, alternanțe fonetice), care îi asigură capacitatea de a adapta cu ușurință lexicul neologic. Prin caracterele ei de tip latin româna e o limbă cu o mare vitalitate și rezistență la influențe.

Așadar, ea apare ca o limbă unitară în toate fazele de evoluție, de la origini până astăzi. Ea reflectă astfel unitatea de civilizație și de cultură a poporului român din tot cursul istoriei sale.

Româna a moștenit două cuvinte pentru denumirea însușirii de „alb”, unul din latină (*albus*) și altul din traco-dacă. Sinonimul din substrat, *barz(ă)* (*comp. alb. i bardhë* „alb”), a suferit devreme specializarea semantică cu care e folosit și astăzi dialectal, „alb” (sau „pestriț”) cu referire numai la părul și lâna animalelor sau la penele păsărilor mari: *oaie barză, găină barză*. De la sintagma *pasăre barză* s-a ajuns, prin substantivarea adjectivului, la numele cunoscutei păsări vestitoare a primăverii, *barza*.

Termenul latin s-a generalizat în română dezvoltând un mare număr de derivate (adjective, substantive, verbe, nume proprii); unele dintre ele exprimă cu aproximație în minus sau în plus însușirea de alb (v. pe larg Angela Bidu-Vrânceanu, *Systématique des noms de couleurs. Recherche de méthode en sémantique structurale*, București, 1976, p. 109 ș.a.): *albior, albișor, albiu, alhuri, albuleț, alboi, albi v., albiciune, albuș*. Unele derivate s-au produs la nivelul latinei: *albastru* (*comp. fr. blanchâtre, it. biancastro*, constituite pe o bază nelatină) de la *albaster, albeață (albities, pop. albitia), sarbăd* adj. „palid, vestejit, slab” (despre fața omului) din lat. *exalbidus* (e alt cuvânt decât *sarbăd* „acru” – despre lapte –, din substrat, *comp. alb. tharbët id.*). Se poate adăuga aici *salbă*, cu probabilitate din lat. *exalba* „mărgea”.

*Alb* intră într-o varietate de combinații metaforice, care, cel puțin unele dintre ele, reflectă elemente specifice psihologiei populare românești. Iată câteva dintre aceste construcții: *pâine albă*, cu înțelesul popular de „grâne, bucate” (*albă* = făină, făină de grâu, cf. DA, s. *alb*) ca și alb. *të bardhat* „grâne, cereale”; *vite albe* desemnând vacile dătătoare de lapte, *carne albă* „carne de pasăre și de vițel”, *pește alb* (și der. *albișoară*, ca nume al unei specii de pește de apă dulce). Unele construcții sunt în legătură cu vechi practici creștine: *săptămâna albă*, de exemplu, din postul mare, când se dă dezlegare la *frupt alb*, adică la „ouă, lapte, brânză”. Cred că aici își află locul și expresia *până-n pânzele albe*, care va fi însemnat, inițial, „până la moarte”, amintind de giulgiul alb cu care se acoperă fața mortului (o expresie paralelă, cu

aceeași semnificație: *până la ultimul mesteacăn*, copac cu scoarța albă; *comp. alb. deri në mështekën të fundit id.*). Cu vremea, sensul expresiei *până-n pânzele albe* s-a lărgit mult: „fără încetare, la infinit, până la capăt, până la ultima limită” (DRL. s. *pânză*): v. Hasdeu, EMR, I, p. 498: „Îndată după moarte se anină un petec de pânză albă în streășina casei”; „O să mă judec până în pânzele albe, se zice pentru cei ce mor prin judecăți”; „Tot așa se zice: «mă voi lupta până-n pânzele albe» sau «voi ținea cu tine până-n pânzele albe», adică «până la moarte», pânza albă simbolizând mormântul”. Stelian Dumistrăcel și-a intitulat recentul volum de expresii populare chiar *Până-n pânzele albe* (v. explicarea expresiei la p. 329).

Mult mai profundă în semnificații, de domeniul mitologiei antice, mi se pare construcția *lumea albă*, adică lumea pământeană, a luminii soarelui (*lumen*), în opoziție cu *lumea neagră*, cea subpământeană. Cele două expresii ne întâmpină adesea în basme: „Merșeră vreme multă și ajunseră la o fântână, pe unde te puteai duce în lumea neagră, căci zmeii acolo viețuiau. Ca să mergi de pe lumea albă în lumea neagră, trebuia să-ți dai drumul prin fântâna zmeilor” (în DA). Din Gorj cunosc blestemul: „Duce-te-ai în lumânări negre!”, adică „să mori, să fii băgat în pământ și să treci în lumea spiritelor rele, ale întunericului”. Asocierea lui alb cu negru, culorile în opoziție (cea mai deschisă și cea mai închisă), e obișnuită în limba populară: „Ori e albă, ori e neagră”; „*Bani albi pentru zile negre*”; „*Câmpul albi/Oile negre*” (v. Hasdeu, EMR, I, p. 497). Costumele țărănești vechi sunt făcute din dimie *albă* cu găitane *negre*.

În mitologia populară pl. *albe*, *albele* e denumire a zânelor „bune” la dacoromâni, dar „rele” la aromâni (Hasdeu, *op.cit.*, p. 512, 537). Aromâna s-ar grupa aici cu albaneza: *të bardhat* „albele, ființe fantastice întruchipate în fete care trăiesc în munți sau sub pământ și care, când se mânie, fac rău oamenilor” (FS, s.v.: *Concord.*, p. 20).

*Alb* a preluat și sensul lui *candidus*, devenind simbolul curățeniei, al purității morale, al vieții senine, neprihănite, fericite. Este splendidă, în acest sens, sintagma *cale albă*, însemnând „drumul pe care-l face mireasa la casa mirelui îndată după nuntă”, adică drumul curățeniei, al candoarei, al castității. Folclorul ne oferă numeroase exemple ilustrative și, la fel, poezia cultă. Reamintesc aici două versuri din finalul uneia dintre cele mai frumoase poeme ale lui Vasile Alecsandri, *Dan, căpitan de plai*: „Alb am trăit un secol pe plaiul strămoșesc/ Și voi cu fața *albă* senin să mă sfârșesc”, în care *alb* = candid, curat, pur, neprihănit moral, nepătat. În limba populară se zice: *zile*

*albe*, adică „zile fericite, senine” (*comp. lat. dies alba* „jour fortuné”, CDDE, nr. 36). În albaneză *i bardh*, echivalentul lui *alb*, e mai frecvent cu acest sens decât în română: *ditë të bardha* „zile albe, fericite”, *pleqëri të bardha* „bătrânețe albe, senine, fericite, fără griji”.

În sfârșit, varianta *dalb*, *dalbă* apare numai în poezie, nu și în proză și nici în vorbirea curentă (*cf. Hasdeu, op.cit.*, p. 500). Cel mai adesea, această variantă are înțelesul de „candid, cast, curat, pur, neprihănit”: *o dalbă de fată*, *dalbă fecioriță*. Chiar în „Moș Crăciun cu plete dalbe” adjectivul are și înțelesul moral de „bun, blând, iertător, candid, fără prihană, fericit”.

## ALBINĂ

Se știe că apicultura era o îndeletnicire de seamă a dacilor. Istoricii au reținut observația lui Herodot: „Mai zic tracii că peste Dunăre sunt atâtea albine încât nu e chip să străbați mai încolo... Peste Dunăre nu încapi de albine” (v. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, Editura Teora, 1999, p. 365, unde se spune că exagerarea lui Herodot s-ar explica, între altele, și prin confundarea albinelor cu viespile). Totuși, naturalistul Claudius Aelianus (sec. al III-lea d.Hr.) constată că dacii vindeau miere în sudul Dunării (v. și Marin Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice și cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru*, București, 1978, p.49). Alte știri ne arată că dacii aprovizionau cu miere și cu ceară toată Europa centrală (cf. *Ist.Rom.*, I, 2001, p. 775). Mai târziu, mențiunile străinilor despre această bogăție a locuitorilor din Țările Române sunt din ce în ce mai numeroase. Printre alții, raguzanul Raicevich, primul consul austriac la noi, scria la 1788 că ceara de aici este cea mai curată și, deci, cea mai căutată în toată Europa. (Pentru aceste informații, v. Hasdeu, *op.cit.*, p. 366-367).

Pe vremuri, *albina* apărea ca emblemă în marca județelor Mehedinți și Vaslui, ceea ce vrea să însemne că prisăcile erau, între altele, o avere importantă a oamenilor din partea locului. La fel trebuie explicată prezența multor nume topice (sate, munți) formate de la *albină*: *Albina*, *Albinești*, *Albinarii* (v. Hasdeu, *EMR*, I, p. 529). Numai în Oltenia *Albina* (și derivatele *Albinușa*, ~~*Albinoaia*~~, *Albinița* etc.) ne întâmpină de 18 ori, denumind sate, dealuri, văi, piscuri etc. (cf. *DTRO*, I, p. 218). La acestea se pot adăuga toponimele formate de la *stup* (*Stupari*), *prisacă* (*Priseaca*, *Prisăcari*, *Priseceni* etc., cf. Iordan, *Top. rom.*, *passim*).

În limba de odinioară erau și derivatele cu sufixul *-ărit*: *albinărit*, *stupărit*, care denumeau dările apicultorilor către statul feudal.

Ocupația albinăritului continuă și astăzi la români, dar se pare că nu cu aceeași intensitate ca în vechime.

Terminologia fundamentală legată de această străveche îndeletnicire a românilor este moștenită din latină: *albină*, *stup*, *fağure*, *miere*, *ceară*, *păstură*, *a reteza* etc. Primul dintre aceste cuvinte, *albină*, descinde din lat. *alvina*, care înseamnă „stup”, format de la același radical cu *alveum*, *alvea* „scorbură, albie”, care a devenit în română *albie*. Lat. *alvearium* și *alveare*, *-is* însemnau chiar „stup de albine”. În cazul evoluției românești, se va fi pornit de la sintagma *musca alvina* „muscă de stup”; determinatul *musca* a dispărut, iar adjectivul *alvina* s-a substantivat cu sensul „albină” (pentru analogie: (*aqua*) *fontana* > *fântână*, (*equus*) *admissarius* > *armăsar*, (*pasăre*) *barză* lit. „(pasăre) albă” > *barză* „cigogne”; v. și Hasdeu, EMR, I, p. 528). Printr-o metonimie, *albină* a evoluat de la înțelesul de „stup” la cel de „albinet” și apoi „albină”. De adăugat că *muscă* în înțelesul de „albină” e cunoscut în limba veche și în cea populară: „Tata a fost stupar și tata știa câte muște fug dimineța și câte vin seara la stup” (Rădulescu Codin, în DLR, s.v., unde se dau și alte citate; v. și LM, s. *albină*); *comp.* și fr. pop. *mouche à miel*, alb. *mizë blete* „muscă de stup” etc. Modificarea semantică de la „stup” la „albină” e posibil să fi fost susținută și de acțiunea substratului traco-dac, dovadă că în albaneză s-a produs o trecere de sens identică: *bletë* „albină” (*comp.* v. gr. *μέλιττα*, cu deplasarea accentului, cf. Çabej, SE, II, p.262, 500, cu bibliografie), care mai păstrează, încă, în unele regiuni, înțelesul primitiv de „stup”. Oricum, trebuie observat că româna nu a moștenit pe *apis* și nici derivatul acestuia *apicula*, un diminutiv recunoscut în fr. *abeille* (v. J. Gilliéron, *Généalogie des mots qui désignent l'abeille, d'après L'Atlas linguistique de la France*, Paris, 1918, un studiu clasic în care sunt examinate, între altele, reflexele populare ale lat. *apis*: *ap*, *ep*, *ef*, *e*, cu un corp fonetic lipsit de rezistență și supus omonimiilor de tot felul; consecința: apariția lui *mouche*, *mouchette*, acesta din urmă un aparent diminutiv, *abeille*, impus din limba literară; v. și comentariul amănunțit al lui Iorgu Iordan, *Linguistica romanică, evoluție, curente, metode*, ed. din 1962, p. 160 ș.u.).

Revenind la cuvântul românesc, trebuie spus că schimbarea semantică de la „stup” la „albină” ar trebui pusă și în legătură cu faptul că mierea se aduna și de prin scorburile copacilor, unde albinele erau în stare sălbatică. Aceasta ar fi în acord și cu observația lui Herodot cum că în Dacia „nu încapi de albine”. „Roiurile nesupravegheate – scrie Ion Ghinoiu, *Vârstele timpului*, p. 221 – își găsesc adăpost prin scorburile copacilor, semisălbăticiindu-se. Pădurile noastre erau pline de astfel de stupi, descoperiți întâmplător de tăietorii de lemne, de culegătorii fructelor de pădure sau de așa-numiții bărcuitori, pentru care culegerea mierii



și a roiurilor de albine de prin scorburi devenise o adevărată ocupație”. Ghinoiu vorbește și de un calendar apicol, în care anul solar este constituit din două anotimpuri: vara, din martie până în septembrie, anotimpul fertilității stupului, și iarna, anotimpul de activitate sterilă a albinelor. „Întrucât albinăritul este strâns legat de flora meliferă, anul apicol are aceeași structură cu anul agricol: două anotimpuri de bază (iarnă și vară), separate prin două hotare care corespund, aproximativ, cu echinoctiul de primăvară și echinoctiul de toamnă” (*ibid.*, p. 222). S-ar adăuga aici calendarul pastoral, organizat tot în două anotimpuri (v. *anotimp*).

În privința lui stup, trebuie spus că v. gr. *στόπος* înseamnă „trunchi de copac”, ca și cuvintele din slavă *știubei* și *ulei*, intrate și ele în română cu înțelesul „stup”; din greacă, *στόπος* a pătruns în latina balcanică (*stupus*), de unde l-a moștenit româna (cf. Mihăescu, în ILR, II, 1969, p. 367; v. și Vătășescu, *Vocab.*, p. 366). Până aproape de zilele noastre, stupii (mai ales uleiele, știubeiele) se făceau de obicei, din trunchiuri de copac scobite, iar *coșnița*, alt sinonim slav al lui *stup*, din scânduri sau nuiele (v. ALR, I, s.n., h.264). Deschizătura prin care albinele intră și ies din stup se cheamă *urdiniș*, derivat de la a *urdina* (lat. *ordinare*).

*Fagure* provine de la diminutivul *\*favulus* (< *favus*), care înseamnă „fagure de miere” (CDDE, nr. 541). Când se recoltează mierea din stup se zice că *se taie stupii* sau *se tund, se retund* (cuvinte latine), ori *se retează stupii* (latin?). În calendarul popular există chiar o sărbătoare a *retezatului* stupilor. Pentru *miere* (lat. *mel*) se reface o formă populară în -e: *mele, melem*, de la care se explică transformarea în -r- a lui -l- intervocalic. *Ceară* descinde, fără dificultăți, din lat. *cera*, iar *păstură* (accentuat și *păstură*), denumirea hranei pentru puietul (căței) de albine, din lat. *păstura*. Să adăugăm că și *mursă* „apă îndulcită cu miere obținută din spălarea fagurilor storși” este tot un cuvânt de proveniență latină: *mulsa* (mai exact: *aqua mulsa*) care înseamnă „apă îndulcită cu miere”. Se știe că la unele popoare antice, la celți, de exemplu, hidromelul (sau miedul), obținut din fermentarea mierii, era o băutură tradițională, pe care, foarte probabil, o vor fi avut și dacii.

*Matcă*, denumire pentru albina-femelă, e un termen slav de origine, dar sinonimele populare sunt cuvinte din fondul latin al limbii: *regină*, *împărăteasă*, *albină-mamă*, *albină-lucroaie* (sau *lucrătoare*), *muscă-mare*, v. DA, s. *albină*. De la *matcă* s-a format pe teren slav *bezmetic* lit. „fără matcă” (despre roiul stupului). Adjectivul acesta a căpătat o semnificație mai largă, cu referire la cineva care umblă fără rost, fără căpătăi, care umblă ... bezmetic.

Notăm și faptul că pentru denumirea unei colectivități de albine, mai exact a unei *stupine*, a unei *stupării*, se folosește în Moldova *prisacă* (din sl. *prěsěka*, cf. Mihăilă, *Împrumuturi*, p. 94), termen care însemna, inițial, „loc în pădure unde s-au tăiat copacii și unde sunt așezați stupii”. Aceasta ar corespunde observației că, inițial, *stup* și *albină* (prin *alveus*, *alvea*) însemnau „trunchi de copac, scorbură” (ca și *stiubei* și *ulei*). E potrivit să arătăm aici că, regional, totalitatea albinelor dintr-un stup e numită și *vită* (folosit la singular, cu sens colectiv): „Stupul să fie bogat de vită, adecă poporul albinelor să fie mare” (DLR, s. *vită*). Prin *vită* mai e numită și plămada de albine: „Albinele hrănesc și clocesc *vita* cea plămădită în căsului” (*id.*). E vorba de o lărgire a sensului lui *vită* (lat. *vita*): *vite mari*, *vite mărunte*.

S-a scris mult despre faptul că la diferite popoare există, ca și la noi, o sumedenie de legende privitoare la albine (la acul cu care înțepă, la hârnicia lor, la mierea și ceara pe care le dau omului, la organizarea în stup, roirea lor etc.).

Despre felul în care se face popular roitul albinelor, întemeierea unui nou stup și, mai exact, „domesticirea” lor, B.P.Hasdeu, EMR, I, p.523, ne amintește o pagină de rară frumusețe artistică din *Povestea lui Harap-Alb* de Ion Creangă, pe care o reproducem aici: „Și mai merge cât merge, și numai iaca ce aude o bâzâitură înădușită. Se uită el în dreapta, nu vede nimica; se uită în stânga, nici atâta; și când se uită în sus, ce să vadă? Un roi de albine se învârtea în zbor pe deasupra capului său și umbra bezmetic de colo până colo, neavând loc unde să se așeze. Harap-Alb, văzându-le așa, i se face milă de dânsule și, luându-și pălăria din cap, o pune pe iarbă la pământ, cu gura în sus, și apoi el se dă într-o parte. Atunci, bucuria albinelor; se lasă jos cu toatele și se adună ciotcă în pălărie. Harap-Alb, aflându-se cu părere de bine despre asta, aleargă în dreapta și în stânga și nu se lasă până ce găsește un buștihan putregăios, îl scobește cu ce poate și-i face urdiniș; după aceea, așază niște țepuși într-însul, îl freacă pe dinăuntru cu cătușnică, cu sulcină, cu mătăciune, cu poala sântă-Măriei și cu alte buruiene mirositoare și prielnice albinelor și apoi, luându-l pe umăr, se duce la roi, răstoarnă albinele frumușel din pălărie în buștihan, îl întoarce binișor cu gura în jos, îi pune deasupra niște căptălan, ca să nu răzbată soarele și ploaia înlăuntru, și apoi, lăsându-l acolo pe câmp, între flori, își caută de drum.”

Subliniem în concluzie că am reținut în aceste note numai termenii de origine latină privitori la apicultură, ca îndeletnicire populară, pentru a dovedi vechimea acesteia la români.

## ANOTIMP. PRIMĂVARĂ

*Anotimp* e un cuvânt relativ recent, creat, se pare, în Transilvania după modelul german. *Jahreszeit* „anotimp” (compus din *Jahr* „an” și *Zeit* „timp”), de unde s-a răspândit repede și în româna de dincoace de Carpați. *Anotimp* e o creație lexicală cultă, dovadă tipul de compunere cu *ano-*, o formă raportată la ablativul latinului *annus* „an”. Și astăzi *anotimp* (= timp al anului, timp de an) are statutul unui neologism. E un cuvânt pe care îl deprindem în școală, pentru că în uzul general al limbii vorbite circulă rar.

În graiul popular, anotimpul era denumit altădată, ca și astăzi, de altfel, prin cuvântul *vreme*, de obicei în îmbinarea *vremile anului*. Iată un citat reprodus după Dicționarul Academiei: „Bine iaste ca să știe omul și cele patru *vremi ale anului*, cum va purta grija la iconomiia casii lui ... Pentru cele patru *vremi* ale anului, în care lună și în care zi să începe” (*Calendar* din 1785). Mai devreme, în 1620, termenul ne întâmpină în *Cronica* lui Moxa: „Să cunoască oamenii *vremile ailor*”. Încă din sec. al XVI-lea, cu aceeași valoare semantică, foarte des apare și *timp*, ca în citatele următoare: „Când veniiu eu den Mesopotamia ... era *timp* de primăvară” (*Palia* de la Orăștie, 1582); „Aicea anul are numai 2 *timpuri*, de vară ci să începe de la aprilie și până la noiembrie sub un pururea seninat ceriu și zile calde și de primăvară” (*Albina românească*, 1829); „Picturi ... simbolizând cele patru *timpuri* ale anului” (Al. Odobescu).

Cuvântul *timp* e de origine latină, iar *vreme* e împrumut din slavă. *Timpurile anului* este o îmbinare anterioară celei constituite pe baza lui *vreme*. Deși se află, de regulă, în concurență cu *vreme*, *timp* apare în unele graiuri arhaice cu semnificații speciale referitoare la agricultură de „recoltă, culesul recoltei; rodul pământului”. De asemenea, *timp* are un derivat moștenit, *timpuriu* (lat. *temporivus*), cu sensuri raportate inițial tot la agricultură: flori *timpurii*, legume (mere, struguri, cireșe etc.) *timpurii*. Acestea sunt sensuri pe care *vreme*, din slavă, nu le are. De adăugat, în plus, că și lat. *tempus* apare cu înțelesul de „anotimp” în sintagma *tempus anni: hibernum tempus anni* „anotimpul de iarnă”. Chiar *annus* poate fi folosit, mai cu seamă în stilul poetic, cu sensul de „anotimp”: *annus hibernus* „anotimpul iernii”.

Rezultă din cele arătate aici că *timp*, *timpul anului* și-a menținut din latină valoarea semantică de „anotimp” în cadrul general al limbii populare, în mod special al limbajului agricol și pastoral. De fapt, activitățile agrare și pastorale au impus în calendarul popular al românilor numai două anotimpuri: *iarna* și *vara* (de pe la Sângiorz până la Sâmedru), cf. Ghinoiu, *Obiceiuri*, p. 6-7. Încheiem cu observația că termenul francez *saison*, care a intrat și în română încă de la începutul secolului al XIX-lea, descinde, foarte probabil, din latinescul *satio*, *-onis*, care înseamnă „sămănat, sămănături”, deci *saison* are origine agricolă.

\*

Termenii românești prin care se denumesc anotimpurile sunt de origine latină. *Primăvară*, de care ne ocupăm acum, este un compus cu adjectivul *prim*, păstrat din latinește doar în câteva compuse, asupra cărora nu ne oprim aici. Trebuie spus că vorbitorii au avut mereu conștiința că *primăvară* e un compus, ceea ce explică menținerea lui *-v-* intervocalic. Prin urmare, cuvântul acesta a fost simțit întotdeauna în legătură cu *vară* atât ca sens, cât și ca structură fonetică, aceasta mai cu seamă în perioada în care adjectivul *prim* era încă viu în limbă. Aceeași compoziție lexicală (*pima-vera*, formă târzie corespunzătoare lat. clas. *primum ver* „începutul primăverii”) e cunoscută și altor limbi romanice. Înțelesul lui *vera* (clasic *ver*, *-is*) „primăvară” a fost preluat de cuvântul compus. În română, însă, lat. *aestas*, *-atis* „vară, timp foarte călduros” nu s-a păstrat (dar fr. *été*, ital. *estate*). Românii s-au format ca popor în special în zone de munte și de deal, unde distincția dintre cele două anotimpuri nu e relevantă: *primăvara* e târzie, iar *vara* nu e foarte cald. Așadar, *vară* și *primăvară* ar reprezenta un singur anotimp, primăvara fiind, de fapt, începutul verii, un anotimp de trecere de la iarnă la vară.

De altfel, din cercetările etnografice s-a observat că tradițiile și obiceiurile legate de agricultură și de păstorit au impus un calendar popular întemeiat pe două anotimpuri: „Deși calendarul contemporan are o structură cuaternară... obiceiurile și ritologia calendaristică... aduc probe sigure pentru o structură binară (vară și iarnă)” (Ion Ghinoiu, *Vârstele timpului*, 1988, p. 49; *Id.*, *Obiceiuri populare de peste an*, 1977, p. 11). La fel stau lucrurile în albaneză, o limbă cu rădăcini pastorale străvechi ca și a noastră, unde, alături de cele două cuvinte luate din latină, *prand-verë*

„primăvară” și *verë* „vară”, a pătruns din turcă *behar* (de origine, mai îndepărtată, persană) care înseamnă „primăvară și vară; lunile calde ale anului”, în opoziție cu *dimër* „iarnă”.

Latinescul *vera* cu sensul „vară” s-a păstrat dialectal și în unele idiomuri romanice occidentale dar, ca și în cazul lui *prima-vera*, în mod independent de română și albaneză. Numai în aceste două limbi lat. *vera* s-a generalizat.

Există câteva derivate de la *primăvară* cu sensuri pastorale apărute în limbajul oamenilor de la munte. Astfel, *primăvărat* denumește „acțiunea de scoatere a vitelor la pășune în timpul primăverii” și concretizat, în unele părți ale Transilvaniei, „loc unde fată oile”; *primăvăratec* este, în nordul Olteniei, denumirea „taxei care se plătește pentru pășunat în perioada primăverii”; *primăvărateoare* exprimă „locul unde stau ciobanii cu oile la păscut în timpul primăverii”. Cele trei cuvinte, înregistrate în Dicționarul Academiei, redau realități care privesc timpul de dinainte de urcarea oilor în munte; aceasta se petrece, de regulă, în primele zile ale lunii mai.

E important de arătat și faptul că de la *primăvară* s-au format și două verbe cu prefixe diferite: *a (se) imprimăvăra* și *a (se) desprimăvăra*, sinonime perfecte, deși ne-am aștepta să fie antonime. Probabil că *a (se) desprimăvăra*, cu prefixul *des-*, s-a format după verbele *a (se) dezgheța*, *a (se) dezăpezi* cu care, de altfel, se identifică semantic.

În concluzie, termenii *primăvară* și *vară* poartă, la nivel popular, amprenta unui semantism specific limbajului pastoral (compară și alb. *pranderë* și *verë*, precum și bulg. *prolet* „primăvară” și *leato* „vară”).

# AUR

Din latină s-au conservat în limba noastră numele metalelor care se exploatau în minele din bogata provincie nord-dunăreană cucerită de Traian: *aur* (lat. *aurum*), *argint* (lat. *argentum*), *aramă* (lat. *aeramen* și *aramen*), *fier* (lat. *ferrum*) și *plumb* (lat. *plumbum*). Observăm că structura sonoră a reflexelor românești este aproape identică cu a etimonurilor latine. Trebuie spus însă că în cazul lui *aur* s-a menținut diftongul *au* (ca în *taur* < lat. *taurus*, *laud* < lat. *laudo*) pentru că era accentuat (*comp.* cu *asculta* < lat. *auscultare*, *pop. agust* < lat. *augustus*, *răposa* < lat. *repausare*, în care *au* s-a redus pentru că se afla în silabă neaccentuată. *cf.* Rosetti, ILR, p. 109). Notăm, în treacăt, că *aramă* (cu schimbare de declinare) circula în sec. al XVI-lea cu forma *arame* (cunoscută și astăzi prin Banat), mai apropiată de etimonul latin.

Se știe că romanii fuseseră atrași de zăcămintele aurifere din Dacia. Unii istorici antici notează că împăratul transportase la Roma, ca pradă de război, uriașe cantități de metal prețios: 165000 kg aur, 331000 kg argint. Comorile lui Decebal – dacă e să dăm crezare istoricului Dio Cassius – ar fi fost găsite de Traian ascunse sub albia râului Sargetia, din apropierea capitalei. Dar oricum am interpreta informațiile privind prada cuceritorilor, cert este că învierea economică a Romei, în epoca de după războaiele din Munții Orăștiei, trebuie pusă, cel puțin în parte, pe seama aurului din Dacia. La minele din Munții Apuseni romanii aduc specialiști în exploatarea aurului din ținuturile ilire. Ei întemeiază și dezvoltă orașul *Ampelum* (*Zlatna*) pentru exploatarea și administrarea minelor aurifere din Apuseni (*cf. Istoria românilor*, II, 2001, p. 64, 173 ș.u.). În ceea ce privește pe daci, considerăm toate acestea ca o dovadă că extragerea și prelucrarea metalelor nobile erau o îndeletnicire veche a lor. Cele mai importante centre de exploatare a aurului erau în Munții Apuseni; altele erau în Rodna sau în Banat. Aurul se scotea și din nisipul și pietrișul râurilor, din Arieș, Mureș, Olt, Motru, Lotru, Argeș, Dâmbovița. După B. P. Hasdeu, numele Oltului ar însemna, la origine, chiar „râu de aur” (*cf. Istoria critică a românilor*, 1984, p. 387).

Deși dispunem de atâtea informații scrise privind aurul Daciei (se vorbește chiar de un comerț intens cu aurul pe care localnicii îl făceau atât înainte cât și în timpul stăpânirii romane), totuși prin săpăturile arheologice nu s-au descoperit, decât foarte rar, obiecte de aur din epoca regatului dacic. Nu s-au găsit obiecte de aur nici în mormintele atribuite agatârșilor (un trib scitic stabilit în Transilvania și asimilat în masa dacilor), considerați „purtători de aur” (cf. Pârvan, *Getica*, p. 88). Lipsa obiectelor de acest fel s-ar explica, după unii învățați, prin aceea că aurul ar fi fost monopol regal (cf. H. Daicoviciu, *Dacii*, p. 152).

Restrângem discuția la planul strict lingvistic.

S. Pușcariu (*Limba română*, I, p.248) a observat că, dintre toate dialectele românești, numai dacoromâna a păstrat cuvântul *aur*; în aromână se zice *málamă*, un cuvânt grecesc, iar în istroromână *zlâto*, luat din croată. Păstrarea lui *aur* numai în româna de la nordul Dunării nu e deloc întâmplătoare; aceasta e o dovadă evidentă că populația romanizată nu a părăsit niciodată ținuturile aurifere ale Transilvaniei. Dacă românii ar fi venit târziu, după secolul al X-lea din sudul Dunării, ei ar fi denumit aurul probabil cu alt termen (slav, grecesc) decât cel latin. Pușcariu explică la fel, între altele, și conservarea lui *păcură* (din lat. *picula*, derivat din *pix*) numai în nordul Dunării, adică acolo unde sunt regiuni petrolifere.

Cei care scot aurul din mine se cheamă *aurari* și tot astfel li se spune și meșterilor care prelucrează aurul. La origine, *aurar* (atestat în documente slavone din sec. al XV-lea, cf. Mihăilă, DLRV, p. 78) este latinescul *aurarius*, conservat în strânsă legătură cu baza fonetică *aur* (altfel nu s-ar explica menținerea diftongului *au* neaccentuat); derivarea sa pe teren românesc de la *aur* cu un sufix specific numelor de agent este mai puțin probabilă. În Ardeal, muncitorii din minele de aur se numesc băieși, cuvânt format de la *baie* „mină”, de origine probabil latină.

Am examinat, din ALR, II, s.n., harta 571, cu termeni pentru „giuvaergiu”, și am observat că *aurar* nu apare decât în aria de nord a țării, adică acolo unde se află și minele de metale prețioase. În celelalte zone circulă sinonimele *inelar*, *cercelar*, *ceasornicar*, *cesar* (derivat de la *ceas*), *argintar*, *giuvaergiu*. Termenul cel mai răspândit este *argintar* (din lat. *argentarius*), care e în acord și cu faptul că la daci metalul cel mai întrebuințat pentru făurirea podoabelor era argintul. După cum se știe, s-au descoperit, la săpăturile arheologice, numeroase obiecte de argint: fibule, coliere, inele, brățări, pocale, plăci, cataramă și chiar vase de argint, ca, de exemplu, cele din tezaurul descoperit la Sâncrăieni. *Aurar* e atestat însă în Moldova încă din sec. al XV-lea (în documente slavo-române de la 1484, 1496, cf. DERS, p. 8).

*Argintar* (din lat. *argentarius*) a putut lua locul, mai ales în aria de nord a dacoromânei, lui *aurar*. Odinioară se folosea în această arie și *zlătar*, cuvânt slav prin care erau numiți de obicei țiganii care adunau aur din albia râurilor sau care făceau diverse obiecte de aur, argint sau aramă.

Dintre derivatele lui *aur*, de un interes particular ni se pare *aurăș*, din folclorul copiilor: „*Aurăș! Păcurăș!* Scoate apă din urechi/ Că ți-oi da parale vechi/ Și ți-oi spăla coafele/ Și ți-oi bate dobele” (Ion Creangă, *Amintiri din copilărie*). Versuri de acest fel cântă copiii la scaldă, după ce ies din râu și simt că li s-au înfundat urechile cu apă; în timp ce cântă, țin o lespede caldă la ureche și sar într-un picior. Obiceiul acesta e răspândit în toate zonele țării (cf. I.A. Candrea, *Folclorul medical român comparat*, București, 1944, p. 2, ș.u.). Pentru *aurăș*, reținem explicația dată de Hasdeu (EMR, II, p. 665), după care *aurăș* „cel care scoate apă din urechi” e o „parodie” din *aurar* „care scoate aur din râuri”, căci în același cântec *păcurăș* figurează în loc de *păcurar* „cel care extrage țițeiul”. Constanta semantică este acțiunea de „a scoate”.

Am arătat mai sus că *aur* nu există în româna vorbită în sudul Dunării și că s-a tras de aici o concluzie importantă privind continuitatea românească în teritoriul nord-dunărean. Chestiunea aceasta, atinsă întâi de Pușcariu, a fost cercetată în profunzime de George Giuglea într-un studiu publicat în germană în 1944, reeditat de curând în versiune românească: *Straturi străvechi și stadii de dezvoltare în structura limbii române*, în volumul *Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc*, București, 1988. Autorul înșiră aici peste 400 cuvinte de origine latină sau formate pe teren românesc care lipsesc din aromână. Iată câteva exemple: *adăpost, albie, bour, bucium, ceață, a cugeta, curechi, cute, foarte, frumos, încet, minune, a ninge, nutreț, pace, păcură, a pricepe, unchi, vitreg* etc. Cuvântul *aur* nu există în listă.

Confruntată cu dicționarul lui Tache Papahagi, lista lui Giuglea conține erori mari, căci autorul nu a ținut seamă de particularitățile fonetice ale aromânei. Ca urmare, el consideră că lipsesc din aromână cuvinte ca: *agust, a cumpăra, luptă, pai, pentru, a sălta* și foarte multe altele, care, în realitate, apar cu forme ușor diferite: *avgust, acumpăr* (cu proteza lui *a*), *alumtă, pal' u, pintru* „printre”, *asăltu* etc.; de asemenea, nu există în aromână *fierbinte*, în schimb se află verbul *h'erbu*, nici *greutate*, dar există *greu* etc. (v. Papahagi, DDA).

În ciuda acestor observații, care impun o restrângere serioasă a listei de cuvinte dacoromâne necunoscute în aromână, concluzia lui



Giuglea privind autohtonismul românilor nord-dunăreni rămâne întru totul valabilă: „Acest bloc de unități lingvistice este autohton numai în Dacia și s-a putut menține aici numai prin statornicia românilor, încă de la începuturi, în aceste ținuturi” (*op. cit.*, p. 136).

Aromâna, care este un dialect al limbii române, nu o limbă romanică aparte, cum crede Giuglea, a pierdut unele elemente latine din cauza condițiilor speciale în care a fost sortită să evolueze din momentul separării ei de trunchiul român comun. La fel s-a întâmplat și cu elementele de origine traco-dacă: acestea sunt mult mai numeroase în dacoromână decât în dialectele din sudul Dunării, unde au fost înlocuite – cele mai multe – cu echivalente din limbile vecine.

Pentru ambele cazuri însă, trebuie spus că fondul lexical moștenit este mai rezistent în graiul populației sedentare (dacoromâni) decât în graiul populației caracterizate prin forme de viață care au impus, în cursul istoriei, o mișcare neconținută în ținuturile sud-dunărene.

Așadar, cuvintele latinești – indiferent de numărul lor – conservate numai în dialectul de la nordul Dunării sunt o dovadă puternică privind statornicia românilor pe acest teritoriu în tot cursul istoriei. Din grupul acestor cuvinte face parte și *aur*, care exprimă o realitate naturală și economică proprie istoriei Transilvaniei.

## A BATE

Verbul *a bate* are posibilități de combinare mai numeroase decât latinescul *battere* (lat. cl. *battuere*), din care descinde. Faptul acesta se reflectă și în DA, unde este tratat pe un spațiu de 13 coloane, ceea ce însemnează că e un cuvânt cu o mare bogăție semantică. Ne limităm aici la a observa că, susceptibil de a primi, grație sensului de bază, o diversitate de determinări, acest verb s-a integrat în terminologiile populare ale diferitelor îndeletniciri proprii lumii de la țară. Semnificațiile particulare ale acestui verb în contextul terminologic popular rezultă adesea din semantica obiectului direct cerut de întrebuintărea tranzitivă a verbului.

În terminologia agriculturii distingem construcții de felul: *a bate coasa*, *a bate păpușoiul* (sau *grâul*, *secara*, *inul*, *cânepa*, *fasolea* etc., pentru a scoate boabele, *comp. fr. battage des céréales*), *a bate nucii* (= a scutura nucile cu o prăjină) etc. (v. pe larg LM, s.v. și Hasdeu, EMR, III, s.v.). Contexte identice se găsesc și în alte limbi, ca de exemplu în albaneză: *Rrah grurin* (*orizin*, *fasulet*) „Bat grâul (orezul, fasolea)”.

Vorbirea păstorească, în general aceea a crescătorilor de vite, a înzestrat verbul cu sensuri specializate, după cum se vede, de exemplu, în sintagma *berbece bătut* (sau *armăsar bătut*), adjectivul participial însemnând aici „întors, castrat, scopit, jugănit” (*comp. cu alb. çjap i rrahur* „șap castrat”, lit. „șap bătut”; *dash i rrahur* „berbec bătut”, *dem i rrahur* „taur întors”). Limbajului crescătorilor de animale i se datorează, probabil, și derivatul *bătătură*, ca denumire pentru ocolul de vite ori pentru locul bătătorit din jurul casei. Bătutul pământului se referea, odinioară, nu numai la casa de locuit (în odaie pământul e bătut, bătucit, bătătorit; *bătăuși* s.pl. „oameni care bat pământul cu maiul la construirea unei case”, Marin, Mărgărit, *Glosar*, p. 159), ci și la așezările sezoniere, pe munți sau în zonele de iernatic. Tautologia *pământ bătut* (*comp. fr. terre battue*) s-a fixat ușor pentru că lat. *pavimentum* s-a îndepărtat mult în română de înțelesul său original. E posibil ca jocul *bătuta* (o restrângere de la *a bate hora*, *a bate jocul*) să fie interpretat ca o reflectare la nivel artistic popular a acestei operații de *a bate pământul*, concretă și permanentă în viața

vechilor popoare (*comp.* și corespondentele romanice: it. *battuta*, span., port., cat. *battuda*, fr. *battue*, CDDE, 144). De aici s-ar explica și sensul figurat în *floare bătută* (despre unele specii de bujori, gherghine, garoafe etc., flori cu petale dese), *trup bătut* (adică vânjos, muscular, cu carnea tare). De la *a bate jocul* provine locuțiunea *a-și bate joc*, căci jocul la români e însoțit adesea de strigături satirice (*cf.* Hasdeu, EMR, III, s.v.). Trecerea de la „glumă” (lat. *jocus*) la „strigare malițioasă” (batjocură) presupune o evoluție semantică normală.

De origine pastorală, din vremuri de transumanță, este și locuțiunea *a bate drumurile* însemnând „a umbla mult, a colinda, a străbate”, în care substantivul poate fi nu numai *drumurile*, ci și *satele, orașele, țărilor, codrii, dealurile* etc., diferite repere din spațiul existenței umane. O locuțiune specială s-a format și în limbajul urban: *a bate podurile* „a umbla de colo-colo pe străzile unui oraș, a hoinări” (Dumistrăcel, *Până-n pânzele albe*, 2002, p.332). În *cale bătută, drum bătut, locuri bătute*, verbul ia forma unui participiu adjectivat cu înțelesul „umblat, cunoscut de toți”. Aici s-ar integra și locuțiunea *a bate câmpii*, impusă cu semnificația figurată de „a vorbi mult și fără logică, a divaga, a se îndepărta de subiect, a hoinări cu... vorba” (*comp.* it. *batter la campagna*; fr. *battre la campagne*).

La înțelesul general de „a umbla mult, a cutreiera, a colinda”, se asociază și derivatul *a (se) abate* (din lat. *abbattere*, cl. *abbattuere*), care înseamnă „a părăsi calea apucată pentru a o continua în altă direcție”, ca și *a răzbate*, cu un prefix de origine slavă: „*Răzbătea* munții și codrii, câmpiile și pădurile” (P. Ispirescu, în DLR, s.v.); „*Voinicelul pribegea: Nouă țări cutreiera, Nouă mări Că răzbătea*” (G. Dem. Teodorescu, în DLR, s.v.). Se integrează în acest grup și *a străbate* „a cutreiera, a parcurge, a bate un drum lung și cu obstacole”, format cu un pref. *stră-*, de proveniență latină.

Acest grup de verbe, organizat semantic în jurul lui *a bate* cu sensul de „a umbla, a colinda, a cutreiera etc.”, trebuie considerat, după părerea noastră, în legătură directă cu transumanța pastorală. Albaneza, o limbă cu multe rădăcini pastorale ca și româna, folosește verbul *rrah* „a bate” cu aceleași semnificații: *Ka rrahur rrugët (fshatrat, qytetet)* „A bătut (= a colindat) drumurile (satele, orașele)”; *Ka rrahur botën (dheun)* „A bătut (= a cutreierat) lumea (pământul)”, *cf.* FS, s.v. Se spune, de asemenea, *vend i rrahur* „loc bătut” (cunoscut de toți), *udhë e rrahur* „cale bătută” (bătătorită, umblată).

*A bate* apare și în terminologia industriei casnice, mai exact a războiului de țesut, unde și-a creat și două derivate: *băteală* și *bătătură*

(și *bătăiță*) denumind firele care se introduc cu suveica în urzitura pânzei și se bat cu speteaza.

Și de astă-dată ne întâmpină construcții paralele în albaneză: *rrahje* „băteală” derivat de la verbul *rrah* „a bate” cu un sufix caracteristic numelor de acțiune (și, concretizat, obiectul acțiunii).

Expresia *a bate apa în piuă* „a vorbi în gol, zadarnic, a spune vrute și nevrute”, ca și cea echivalentă din albaneză, *rrah ujë në havan* „bate apa în piuă”, face parte, la origine, tot din limbajul industriei casnice (al țesătorilor, al piuarilor): *a bate dimiile la piuă*, alb. *Rrah velenxët në dërstilë id.* E posibil să fi intervenit aici și analogia cu *a bate laptele în bādai* (în putinei), ca să se aleagă untul (alb. *Rrah qumështin* „Bat laptele”, *qumësht i rrahur*, rom. *lapte bătut*), v. și *Concord.*, p. 32-34, pentru paralele cu albaneza.

În limbajul pescarilor apare construcția *a bate apa*, însemnând agitarea apei și izgonirea cu un băț a peștilor de pe sub pietre sau răgălii ca să cadă în năvod. Totodată, se spune despre pești că *se bat* atunci când își depun ouăle. *Bătaia* peștelui e pe același plan de semnificație cu *gonitul* vacilor și călcatul păsărilor (v. Ghinoiu, *Lumea*, p.54). *A bate* (despre armăsari) „a se împreuna cu iapa” (v. și DA, s.v.) s-ar asemena, după Giuglea (DR, III, p. 618), cu v. gr. βατέω „saillir, couvrir, en parlant des animaux mâles” și chiar cu βατέωμαι (despre o femeie) „a se împreuna cu bărbatul”. Ion Ghinoiu (*op. cit.*, p. 55) vorbește de o *bătaie rituală* cu funcții speciale în diferitele forme ale culturii populare: *se bate toaca* sau *clopotul* pentru alungarea vârcolacilor care mănâncă soarele sau luna în timpul eclipselor, *se bat nucii* ca să rodească în anul viitor, *se bate cu sorcova* la Anul nou pentru sănătate, *se bate pământul* în ziua de Măcenici ca să iasă căldura, *se bate cu parul* sau *stâlpul* pe locul de întemeiere a unei case, a unui sat (*bătutul parului*) etc.

Ideea de mișcare ritmică pe care o implică *a bate* explică multe dintre contextele în care e posibilă apariția acestui verb: *Bate grindina* (*ploaia, bruma, vântul*); (II) *bate soarele* (*luna, lumina*); *Copacul își bate frunzele* (*ramurile, crengile*); *Pasărea bate din aripi* (*codobatură* e un cuvânt compus moștenit din *codobattula*, cf. CDDE, nr. 150); *Câinii bat „latră”*; *Apa bate* (în maluri) etc.

În concluzie, un cuvânt aparținând lexicului esențial al limbii comune, cum este cazul cuvântului *a bate*, poate participa, prin sensurile noi pe care le dezvoltă, în derivate, în expresii, în diferite unități frazeologice etc., la constituirea terminologiei populare, în general a vocabularului specializat prin care se definesc variantele limbii populare. *A bate* e un cuvânt cu o mare încărcătură semantică și cu o prezență contextuală extraordinară.

# BĂRBAT

În toate dialectele românești, nord- și sud-dunărene, *bărbat* se folosește atât ca substantiv cât și ca adjectiv. Cu prima valoare gramaticală, având sensul de „persoană adultă de sex masculin”, acest cuvânt intră în opoziție, pe de o parte, cu *femeie* (popular și: *muiere*), iar pe de alta, cu *copil*, *băiat*, *flăcău*, *june*. Acestea sunt opoziții care au în vedere sexul și vârsta. În limba de odinioară nu era exclusă nici opoziția cu *bătrân*, *moș*, *moșneag*. Această relație ne întâmpină chiar și în limba de astăzi. Unele din vechile noastre pravile conțin precizarea, cu valoare juridică strictă, că *bărbat* este omul de la 42 până la 56 de ani (v. DA; totuși, în *Pravila Ritorului Lucaci*, p. 241, vârsta bărbăției e alta, așa cum rezultă din acest citat: „Și așa de va fi bărbat de 15 ani, e muierea de 12, cu vreaarea părinților-le să se ia”).

Acest cuvânt s-a specializat semantic de timpuriu, căpătând înțelesul de „om însurat, soț, om cu nevastă”, înțeles cu care e cunoscut încă din primele texte.

Ca adjectiv, *bărbat* circulă, mai ales în limba populară, cu însemnarea „curajos, energic, voinic, harnic”, fiind variabil după gen și număr; deci, se spune și *femeie bărbată* (adică „harnică, energică, vrednică”), nu numai *om bărbat*. Cu acest sens, cuvântul apare și în texte vechi, ca în exemplul: „Spuse că are o slugă *bărbată*” (Moxa, *Cronica*, p. 183), cu acord în gen. La fel: muiere *bărbată* (a. 1694, cf. DA). M. Costin (*Opere*, p. 221) scrie că în vremea războaielor cu dacii, romanii „erau cei mai *bărbați* (= viteji)... din câți au văzut vreodată lumea”; pentru epoca modernă, cunoscutul context: „Zoe, fii *bărbată!*” (Caragiale).

Se întrebuițtează, de asemenea, și cu referire la animale. De exemplu, despre ciobanul moldovean din *Miorița* știm că are „cai învățați / și *câini mai bărbați*”.

Notăm și faptul că această valoare a lui *bărbat* e bine cunoscută și în dialectele sudice: ar. mul'erile-a lor *bărbate* (Papahagi, DDA) și figurat ca în dacoromână: inima-ț *bărbată* ș'mare (*ibid.*); v. și Caragiu, DIARO, p. 115.

Unele derivate ca: *a îmbărbăta* „a încuraja, a însufleți”, *bărbătesc*, *bărbătește*, *bărbăție* etc. (v. lista derivatelor în DA și la V. Scurtu, *Term. înrud.*, p. 168-170) au la bază pe *bărbat* considerat mai ales ca adjectiv, cu înțelesurile arătate mai sus.

Ca nume de persoană, *Bărbat* e atestat încă din secolul al XI-lea, la așa-numiții vlahi medievali din nord-vestul Peninsulei Balcanice, stinși cu totul prin secolul al XVII-lea (cf. Dragomir, *Vlahii*, p. 53, 154). După cum se știe, *Bărbat* apare, în secolul al XIII-lea, ca nume al unui voievod român din nordul Olteniei, frate cu Litovoi. Să nu uităm însă că în latina medievală *barbatus* ajunsese sinonim cu „operarius, intimidus; maior, vetus, princeps” (cf. Ducange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, t. I, Niort, 1883).

În secolele următoare, *Bărbat* apare frecvent ca nume propriu. Astăzi sunt cunoscute numele de familie *Bărbat*, *Bărbătescu*, *Bărbățeanu* (v. Iordan, DNFR). Nu e lipsit de interes să arătăm că în recentul *Dicționar de frecvență a numelor de familie din România*, I, A-B, Craiova, 2003, p. 149, 188 sunt înregistrate 2.302 de familii care poartă numele *Bărbat* ori derivate ale acestuia.

În Gorj există un sat *Bărbățești*, derivat evident de la numele de persoană *Bărbat*. În toponomia Moldovei, *Bărbățești* e atestat încă din 1428; în secolul al XVI-lea, apare și în Țara Românească (cf. DERS, p. 14-15). În Hațeg se află *Râul Bărbat*, care figurează și într-un document slavo-român de la 1520 (*ibid.*), iar lângă Lupeni, pe Valea Jiului, era cunoscut satul *Bărbăteni* (a. 1835, cf. Coriolan Suciu, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, I, 1967, p.64).

Am insistat asupra acestor nume proprii ca să arătăm că ele au la bază valoarea adjectivală a lui *bărbat*, adică valoarea cea mai veche de „curajos, viteaz”. Transferul în onomastică se va fi făcut prin intermediul supranumelui, acesta reprezentând o categorie intermediară între numele comun și antroponim.

În balada *Miu*, din colecția lui V. Alecsandri, *bărbat* e grupat cu subst. *deal*, sensul exact fiind destul de greu de stabilit: „La *dealul bărbat* / Pe drumul săpat”. G. Giuglea (*Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc*, București, 1988, p. 211-214) consideră că aici *bărbat* provine din lat. *vervactum* „pământ lăsat necultivat, pârloagă” (de la verbul *vervago*, -ere „a deșteleni, a ara prima oară un teren”). Explicația lingvistului clujean e greu de susținut, pentru că *bărbat* (din lat. *vervactum*) nu există în uzul curent al limbii; de aceea, e de preferat să considerăm că avem de-a face cu o folosire metaforică

a adj. *bărbat* (ca și la toponimicul *Râul Bărbat*). Poate că aici trebuie amintit și *Terra Barbata* de la 1288 în documente maghiare (Drăganu, *Rom.*, p. 177, unde se dau și multe nume de pers. *Barbat* începând cu a. 1236). Un fapt similar există în albaneză: *tokë mashkullore* înseamnă „pământ bărbătesc” (adică roditor); se spune chiar *grua mashkullore* „femeie bărbată, femeie care nu face copii, stearpă” (pentru alte exemple. v. FS. s. *mashkullor*: cf. și Çabej. SE. I. p. 127). După I. Popescu Sireteanu (în LR, XXIX, 1980, 3, p. 257-258) adjectivul din sintagma *Dealul Bărbat* ar fi o deformare a unui presupus *mărmăt* „de (cu) marmură”, de la care ar proveni și n. top. *Marmatia*. Explicația e neconvingătoare.

Latinescul *barbatus* derivă din *barba* „barbă” și înseamnă „bărbos, cu barbă”. Menținerea acestui derivat în latina dunăreană nu are nevoie de justificări: dacii purtau barbă. Înțelesul de „curajos, viteaz, muncitor”, deci cel echivalent cu lat. *vir*, s-a dezvoltat chiar în latina târzie (cf. CDDE, nr. 134). Sunt indicii că și semnificația de „soț, om însurat” ar fi apărut încă din latină (cf. Al. Graur, ML, I, p.24, unde e citată glosa *barbati legitimi*, pentru care v. și A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, 1959, s. *barba*).

E interesant de observat că acest adjectiv, substantivat foarte devreme, a înlocuit atât pe *maritus* „soț, logodnic, mascul” (cunoscut rar, sub forma *mărit*, prin graiurile din Transilvania, cf. DLR), cât și adjectivul *mas, maris* „bărbătesc”, împreună cu derivatul acestuia *masculus* „bărbat, mascul” (devenit în română *mascur*, denumirea populară pentru „porc castrat”).

Semnificațiile suplimentare pe care le are rom. *bărbat* în comparație cu lat. *barbatus* și cu reflexele acestuia din franceză, italiană, spaniolă concordă cu ale corespondentului albanez *burrë* „bărbat, soț, voinic, viteaz, om de onoare”, care, uneori, atribuie calitatea ca un adjectiv, ca în exemplul: *grua më burrë se burrat* „femeie mai bărbat decât bărbații”. Derivatele lui *burrë* păstrează sensul pozitiv conținut în radical: *burre* fem. „femeie vitează, eroină”, *burrëreshë* fem. „femeie curajoasă, vitează, harnică, eroină”, *burrëri* „bărbăție, curaj, voinicie”, *burrërisht* adv. „bărbătește, voinicește”, *burrëroj* vb. „a căpăta însușiri bărbătești, a îmbărbăta”.

Cu sufixele *-ac, -ak, -ec* se formează derivate peiorative: *burrac, burrak* „om de nimic, impotent, omuleț”, *burrec* „laș, fricos”, care corespund derivatelor românești: *bărbătoi, băbătoi, hărbătuș, hărbățel* (în sens ironic).

De notat că termenul albanez de bază a intrat și în aromână: *burră* „om voinic, viteaz, erou”.

Alb. *burrë* nu este, la origine, termen de rudenie, dovadă că nu e prevăzut cu articol proclitic ca celelalte nume din această categorie (cf. Çabej, SE, II, 1976, p. 389-391, unde se acceptă o ipoteză etimologică mai veche, constând în apropierea de v. germ. de sus *baro* „bărbat liber”). Numeroși cercetători au apropiat însă cu mai mult succes alb. *burrë* de numele strălucitului rege dac *Burebista* (mai recent, între alții, Georgiev, *Trakite*, p. 197), la care s-ar adăuga *Rubobostes* (de fapt, *Burobostes*, cu metateză), numele unui probabil rege dac cu un secol înainte de Burebista (cf. *Istoria Românilor*, I. Academia Română, București, 2001, p. 636; v. și Crișan, *Burebista și epoca sa*, 1977, p. 83, cu bibliografie).

De notat că istoricul și geograful grec Strabo (sec. I î.Hr. – sec. I d.Hr.) îl numea pe Burebista „bărbat get” (ἀνὴρ Γέτις), prin urmare s-ar dovedi că prima parte a numelui ar fi însemnat „bărbat, vir”, ca alb. *burrë*.

Jana Balacciu-Matei (în SCL, XLIX, 1-2, 1998, p. 21-25) contestă ipoteza pe care am propus-o aici, arătând că *barbatus* ar fi înlocuit pe *masculus* (devenit în română *mascur* „porc castrat”) și a căpătat, inițial, semnificația de „necastrat” (despre oameni!). *Bărbat* din daco-română s-ar explica, după autoarea citată, în cadrul unei bizare opoziții castrat: necastrat (!).

În concluzie, considerăm că e posibil ca tendințele de evoluție semantică a lui *barbatus*, care se manifestă de timpuriu, încă din latină, să fi fost susținute printr-un calc al semnificațiilor corespondentului din traco-dacă. Această concluzie pare să rezulte din comparația semantică a lui *bărbat* cu alb. *burrë*.



# BĂTRÂN

Acest cuvânt continuă direct, cu modificări fonetice regulate, latinescul *veteranus*, termen militar, pe care, în epoca modernă, l-am reprimat ca neologism, cu sensul inițial: *veteran*. La romani, *veterani* erau soldații bătrâni, ieșiți din serviciul militar, dar, totodată, și soldații vechi, cu multă experiență de luptă.

Termenul de bază, adjectivul *vetus,-eris* „vechi, bătrân”, nu s-a păstrat; în schimb *vetulus*, alt derivat, a devenit *vechi*.

Transmiterea lui *veteranus* în română e în acord cu rolul important pe care l-a avut factorul militar în procesul dinamic al romanizării Daciei.

*Bătrân* a devenit sinonim cu *auș*, alt cuvânt de proveniență latină, *avus* „bunic; strămoș”, care a căpătat de timpuriu, poate chiar în latina balcanică, un sufix diminutival *-uș*, din substrat; *auș* e frecvent încă în dialectul aromân cu sensul „moș”. În dacoromână *auș* se aude astăzi destul de rar, prin Oltenia. S-a conservat însă bine în diminutivul *aușel*, numele unei păsări mici și, poate, în adjectivul *neaoș*. *Avunculus* „unchi după mamă”, un derivat al lui *avus*, a devenit în română *unchi*, cu o semantică extinsă, ca și în alte limbi romanice (de ex. fr. *oncle*).

Dacă adăugăm aici cele două cuvinte din traco-dacă *moș* și *ghiuj* (în nordul țării și *vâj*, *vâjoi*, *vâjlău*, cf. Hasdeu, *Col.Tr.*, VII, p. 93; DLR, s.v.), obținem o serie sinonimică relativ bogată: patru cuvinte exprimând aceeași noțiune. S-ar putea face observația că populația indigenă a Daciei va fi avut un cult al bătrâneții (ca unele popoare orientale), simțăminte de venerație pentru omul vârstnic. Atracția în această serie a lui *bătrân* se va fi produs pe teren românesc. Locuțiunea *din bătrâni* are chiar sensul „din moși-strămoși” și ne întâmpină în tot felul de texte: „*Din bătrâni se povestește/ Că-n tot anul negreșit/Moș Crăciun pribeag sosește...*” (Colind); „*Căci te iubeam cu ochi păgâni/ Și plini de suferinți/ Ce mi-i lăsară din bătrâni/ Părinții din părinți*” (Eminescu). Și ca adjectiv *bătrân* își menține sensul în aceeași sferă semantică generală: „Iar Negruzzi șterge colbul de pe cronice *bătrâne*” (Eminescu). În limba de odinioară, *bătrân* ne întâmpină frecvent cu înțelesul de „vechi”: moara cea *bătrână*, piatra cea *bătrână* (în acte din Mehedinți de la 1750, „Arhivele Olteniei”, XLV, nr. 92-94, 1937).

Deseori, *bătrân* se asociază cu *moș*, *moșneag* într-o sintagmă care nu constituie deloc un pleonasm în limbajul popular: „A fost odată un *moș bătrân*, *bătrân*.”

Bătrânețea implică experiență de viață. De aceea, *bătrân* ajunge, popular, sinonim cu *înțelept*, ca în construcții de felul *bătrânii satului*, *sfatul bătrânilor*. Se știe că în perioada medievală obștea sătească era condusă de un *sfat al bătrânilor*, care judeca pricinile și hotăra în chestiunile obștești mai importante (v. *Inst. feud.*, unde se explică pe larg sintagma *oameni buni și bătrâni*). De adăugat, pentru analogie, că în Albania medievală instituția pe care o reprezenta *këshilli i pleqvet* „sfatul bătrânilor” era foarte puternică: *comp.* și lat. *senatus*, gr. *γενοβοία*, v. și *Concord.*, p. 35. Pentru concordanța cu albaneza, v. Cătălina Vătășescu, *Termes autochtones et d'origine latine pour les notions d'ancienneté et de veillesse en roumain et en albanais*, în „Revue des études sud-est européennes” t. XXXIX, 1-4, 2001, p. 123 ș.u. Nu e deloc riscant să vedem aici o urmă a sensurilor nobile ale lui *veteranus*: „soldat vechi cu experiență, înțelept.” Cred că același înțeles îl are *bătrân* și când e folosit ca atribut pe lângă numele unor domnitori: *Mircea cel Bătrân*, *Basarab cel Bătrân*, *Alexandru cel Bătrân*.

Hasdeu a observat că derivatul *bătrânețe* a concurat la conservarea sensului latin al lui *adânc* (din *aduncus* „curbat spre în față, încovoiat”) prin sintagma *adânci bătrânețe* (v. EMR, I, s. *adânc*; v. și Dumistrăcel, *Până-n pânzele albe*, p. 42).

Foarte interesant este faptul că *bătrân* apare des în limba documentelor vechi cu înțelesul de „parte de moșie transmisă prin moștenire”, înțeles cu care se folosea mai cu seamă *moș*. Iată un exemplu de la începutul sec. al XVIII-lea: „Tot satul s-au ales patru *bătrâni*, dintr-aceștia să ție mănăstirea jumătate de sat, doi *bătrâni* din sus ... iar un *bătrân* să-l ție neamul lui... iar un *bătrân* să-l ție ceilalți moșinași.” Cu această semnificație *bătrân* e izolat, nu și-a creat o familie ca *moș*: *moșie*, *moșnean*, *a moșteni*.

În toponimia minoră, diferite sate, munți, dealuri, văi, viroage, sunt numite *Bătrânu*, *Bătrâna* (cf. DTRO, I, p. 303), cuvinte care ar păstra, cred, semnificația feudală de „moștenit”.

Sensuri similare cu ale cuvântului de bază au și derivatele *bătrânesc*, *bătrânește*, *bătrânețe*, *bătrâtime*. Așadar, de la înțelesul pur militar pe care-l avea, la origine, *bătrân* (lat. *veteranus*) a ajuns cu vremea un termen încărcat de semnificații, care pun în lumină aspecte ale psihologiei populare și civilizației noastre străvechi.

Dintre adjectivele moștenite din latină *bun* se distinge prin numeroasele construcții fixe din care face parte și prin semnificațiile neașteptat de interesante pe care le-a dobândit mai cu seamă în cadrul derivatelor. Ca nume propriu (*Buna, Bunea*) e atestat de timpuriu, în documente slave din sec. al XV-lea (cf. Mihăilă, DLRV, p. 80; v. și D. Bogdan, *Glosar*, p. 135). În toponimie sunt frecvente: *Buna, Bunaidă, Bunele, Bunești, Bunița, Bunița* ca nume de sate, văi, dealuri (DTRO, D);

Foarte adesea, *bun* figurează pe lângă nume de rudenie, intrând în alte opoziții decât cele care se impun în vorbirea neutră: *frate bun*, de exemplu, sinonim cu *frate dulce, frate drept*, înseamnă „născut din același tată și aceeași mamă”. De asemenea, în *soră bună, tată bun, mamă bună*, adjectivul, ca și în compusul precedent, se opune lui *vitreg*, cuvânt tot de origine latină; *văr bun* înseamnă „văr primar”, „văr dulce” sau „de gradul întâi”. În *tată bun și mamă bună*, adjectivul poate însemna și „blând, iubitor, iertător”, cele două compuse fiind echivalente ca sens cu *bunic, bunică* (v. pe larg Dumistrăcel, *Lex. rom.*, p. 67-69). Valoarea semantică a adjectivului în aceste compuse e o amprentă care ne duce, pentru originea lor, spre graiul plin de miracole al copiilor. E ușor de văzut că de aci s-a desprins adjectivul, preluând indicii morfologici ai substantivelor dispărute: *bunul, buna* și, mai adesea, cu sufix diminutival: *bunicul, bunică* (v. Scurtu, *Termini de înrud.*, p. 119). Procedul e obișnuit românei: *pasăre barză* a devenit *barză* prin eliminarea determinatului. Cu prefixul *stră-* (din latinul *extra*), cuvântul nou creat capătă valoare intensivă indicând vechimea, originea îndepărtată a familiei, a neamului: *străbun, străbunic*. E plină de culoare perechea lexicală *bunii și străbunii*, sinonimă cu *moșii și strămoșii*.

Poate că nu e lipsit de interes să amintim aici că literatura română excelează în admirabile pagini cu chipuri luminoase de bunici, cel mai adesea în relație cu copii (dintre scriitorii mai reprezentativi: Ion Creangă, Barbu Delavrancea, Mihail Sadoveanu, Ionel Teodoreanu ș.a.).

Există o mulțime de cuvinte compuse dintr-un substantiv (de regulă nearticulat) și adjectivul *bun*. Unele sunt vechi, altele mai noi, traduceri după alte limbi. Caracteristica lor constă în aceea că adjectivul precedă întotdeauna substantivul. Iată, în context, o parte dintre aceste compuse: E un om de *bună-credință*; L-a întâmpinat cu *bună voință*; Certificat de *bună purtare*; A făcut-o nu întâmplător, ci cu *bună-știință*; *Bunăstarea* tuturor oamenilor: E modest și cu *bun-simț*; Are *bun gust* în alegerea culorilor; Nu l-a silit nimeni, a făcut-o de *bunăvoie*; *bunăoară* (= de exemplu); *bun-plac*; *bună-vestire* etc. (DA). Aceeași topică are bun și în unele expresii de salut, cu observația că substantivul e articulat: *bună ziua*, *bună dimineța*, *bună seara* (comp. fr. *bonjour*, *bonsoir*, dar alb. *mirë dita* „bună ziua”, *mirë mbrëma* „bună seara”, cu substantivul articulat), *bună vremea*, *bun ajunsul*, *bun întâlnișul*; topică inversă impune substantivul nearticulat: *noroc bun*, *drum bun*, *cale bună*, *rămas bun*, *poftă bună*, *pace bună*.

Unele derivate de la adjectivul *bun* au înțelesuri care se îndepărtează destul de mult față de cel de bază. Astfel, *nebun* avea inițial sensul negativ al lui *bun* (de ex.: *nebuni* de darul Domnului, cf. DLR, s.v.; comp. și arom. *nibun* „prost, care nu e bun”); numai târziu *nebun* a evoluat la sensul de „alienat mintal”; de aci derivatele *înebbuni* vb., *nebbunariță*, *nebbunoasă*, substantive din limbajul botanicii cu sensul „măselariță, plantă otrăvitoare.”

Verbul *a îmbuna* însemnează „a îmblânzi, a împăca, a îndupleca” și, pe alocuri, e întrebuințat ca sinonim al lui „a făgădui, a promite”, ca în exemplul: *Mi-a îmbunat* un vecin că-mi ajută la cosit. Alt derivat verbal, *a se îmbuni*, e folosit prin Oltenia cu referire la boabele de porumb când devin lăptoase și sunt bune de copt sau de fiert (*porumbi îmbuniți*).

În sfârșit, verbul *a (se) răzbuna* însemnează nu numai „a pedepsi pe cineva pentru o nedreptate”, ci și „a se îmbunătăți vremea, a se însenina, a se risipi norii”. Pentru acest din urmă sens, iată un citat din binecunoscuta poezie *Iarna pe uliță* de George Coșbuc: „A-nceput de ieri să cadă/ Câte-un fulg, acum a stat./ Norii s-au mai răzbunat/ Spre apus, dar stau grămadă/ Peste sat.” De aci și înțelesul „a (se) însănațoși, a (se) vindeca”: „le grebla de-o adună/ Și de boală mă răzbună” (DLR).

De notat și derivatul regresiv *răzbun* „liniște, odihnă” la Moxa (1620), ed. Mihăilă, p. 220. Densusianu, *Opere*, III, București, 1977, p. 62, notează că *a răzbuna*, de la care s-a format subst. *răzbun*, își păstrează uneori semnificația originară de „a readuce un lucru la starea

bună” (v. și DLR, s.v.). Derivatul *bunătațe* e cunoscut limbii vechi și cu înțelesurile „virtute” și „faptă bună” relevate de Emanuela Timotin în *Vedenia Sofianei*, text popular de la 1607 (în LR, 1-2, 2001, p. 130).

Ca antonim a lui *bun* româna nu a moștenit adjectivul *malus* „rău”. ci pe *reus* „vinovat, acuzat, dator”, un cuvânt cu sens juridic.

De adăugat că substantivul *bunele*, la plural și articulat, are o semnificație mitologică, denumind „spiritele, zânele, ursitoarele” (cf. DA) ca și corespondentul albanez *të mirat* lit. „bunele”. E posibil ca arom. *miră* „ursitoare la nașterea copilului; destin, soartă” să provină din albaneză, dacă nu cumva în ambele idiomuri cuvântul să fi intrat din greacă, ceea ce e mai probabil: μοῖρα „destin, fatum” (v. și Brâncuș, *Concord.*, p. 40, 176).

# CAL

În latinește erau două cuvinte care denumeau calul: *equus* și *caballus*. Limbile romanice au păstrat pe *caballus*, care însemna „cal de povară, cal jugănit, mărtoagă, gloabă.” O vagă amintire a acestei semnificații s-ar păstra în construcția un *cal de pește* (= cantitatea de pește care se putea încărca pe un cal, cf. DA, s. *cal*), frecventă în documente brașovene de pe vremuri. O construcție paralelă ne întâmpină în albaneză: *Një kalë plaçka (grurë, rrush)* „un cal-povară (grâu, struguri)”, adică povara pe care o poate duce un cal (FS, s. *kalë*). De notat pentru albaneză și: *Kam një kalë punë* lit. „Am un cal de treabă”, adică am mult de lucru, muncesc ca un cal. Prin urmare, în latina balcanică *caballus* (rom. *cal*, alb. *kalë*) își păstra sensul inițial.

Cuvântul *cal* s-a înobilat semantic, a făcut de timpuriu pereche cu *equa* „iapă”, femininul lui *equus* (în latină era și un feminin *caballa*), creându-se astfel termeni diferiți pentru exprimarea opoziției de sex: *cal* – *iapă*, ca și *bou* – *vacă*, *berbec* – *oaie*, *țap* – *capră*, *porc* – *scroașă* etc., perechi moștenite din latină și, în cazul lui *țap*, din substrat.

Deși la origine avea sens depreciativ, *caballus* și-a creat o bogată familie de derivate, care se regăsește, aproape în întregime, în limba română (Pentru terminologia calului în română, v. studiile lui Sever Pop și Ștefan Pașca din DR, V, 1927-1928, p. 51-271, 272, 327). Astfel, *caballarius*, care însemna „grăjdar, slugă la cai”, e bine cunoscut în româna arhaică sub forma *călaru* cu înțelesul de „călăreț”. *Caballarius* a evoluat, ca și *caballus*, înobilându-și sensul (*comp.* și fr. *chevalier*, care provine tot din *caballarius*) și întemeind o bogată familie de derivate (cf. CDDE, nr. 210). La Eminescu, *călaru* alternează chiar în același text cu *călăreț*: „Călăreții împlu câmpul și roiesc după un semn/ Și în caii lor sălbateci bat cu scările de lemn”; „Durduind soseau călării ca un zid înalt de suliți./ Printre cetele păgâne trec rupându-și large uliți.” (*Scrisoarea III*).

*Călăreț* ni s-a transmis direct din latină (*caballaricius*, cf. CDE nr. 211) și, la fel, cele două importante verbe antonime *a încăleca* și *descăleca* (*incaballicare*, *discaballicare*), pe care româna veche folosește cu înțelesuri foarte interesante. Ne oprim aici în mod special la *a descăleca* (cu substantivele *descălecare*, *descălecat*, *descălătură*) însemnând „a întemeia o țară, a ocupa, a coloniza o țară” care apare în vechile cronică cu referire expresă la întemeierea Țărilor Românești: „Fost-au în gândul meu, iubite cititorule – scrie Miron Costin – să fac letopisețul țării noastre Moldovei din *descălecatul* cel dintâi, carele au fost de Traian împăratul...”; „Dragoș-Vodă, carele au *descălecat* din Maramureș această țară al doilea rând...” Sensul lui *a descăleca* poate fi însă mai general, după cum rezultă din acest citat luat tot din *Letopisețul* lui Miron Costin: „(Alexandru Machidon) a *descălecat* orașe și olate pe numele său” (Pentru alte exemple v. Miron Costin, *Opere*, ed. critică de P.P. Panaitescu, EPLA, București, 1958, indice la p. 488). Sau dintr-un text de limbă vorbită din Gorj (1563-1564): „Să se știe cum am fost eu, Crăciun de Negreni, moștea *descălecători* pomântului”. *Descălecatul* Țărilor Românești de către români din Transilvania e o dovadă a continuității noastre la nordul Dunării. Dacă ar fi venit de la sud de fluviu, românii ar fi întemeiat o singură țară, nu două. (v. N. Stoicescu, *Continuitatea*, p. 242). Acest sens al lui *a descăleca* e plin de „poezie”, ceea ce explică faptul că Eminescu însuși recurge la un derivat ca *descălecător*, cu aceeași specializare semantică: „Rămâneți în umbră sfântă, Basarabi și voi Mușatinii, / *Descălecători* de țară, dătători de legi și datini” (*Scrisoarea III*). Hasdeu spusese că Mușatinii s-ar trage din dinastia Basarabilor.

Dintre derivatele pe teren românesc reținem pe vechiul *călăraș*, care însemna „călăreț” și „soldat de cavalerie”. Inițial, *călărași* erau numiți curtenii care formau oștirea de căpetenie și slujeau călări. Compusul *călăraș cu schimbul*, din limbajul ostășesc de altădată, denumea pe soldatul de cavalerie care stătea în cazarmă numai o parte din timpul serviciului militar și care era obligat să-și cumpere cal. În limba mai veche, *călăraș* era folosit și cu înțelesul de „călăreț făcând slujbă de curier”. *Călărașii* reprezentau o categorie de slujitori domnești, ca și aprozii, plăieșii, panțării, roșiorii, vânătorii etc. În această semnificație trebuie să vedem și originea numelui *Călărași* al orașului de la Dunăre (v. și Iordan, *Top. rom.*, p. 215).

De la cuvântul *cal* a derivat, foarte devreme, diminutivul *căluș*, cu un sufix de origine probabil traco-dacă, iar de la acesta s-a format *călușar*, *călușer*, prin care se denumește străvechiul joc românesc cunoscut în toate regiunile țării, dar mai cu seamă în Oltenia și Muntenia.

S-a scris mult despre originea și semnificația acestui joc. El a fost pus în legătură cu mitul fertilității câmpurilor, a fost asociat cu cultul soarelui și al zânelor (ielele, vântoascele), a fost legat de „încurarea” cailor (întregerile de alergări de cai), aducând, prin aceasta, cu *equiria* romană (v., între alții, Evseev, *Dicț.*, p. 71; Ghinoiu, *Obiceiuri*, p. 39 și mai ales R. Vuia, *Originea jocului de călușari*, în DR. II, p. 215 ș.u.). E posibil ca figura capului de căluz care se poartă ca obiect indispensabil jocului, curelele, panglicile, pintenii de pe costumul jucătorilor amintind de înhămurarea cailor, și chiar felul mișcărilor, simbolizând alergările de cai, toate acestea să fie puse în legătură cu cultul cavalerului trac, o divinitate (sau probabil numai un erou) a populației preromane din ținuturile de la Dunărea de Jos, pe care o avem bine reprezentată (călăreț cu cal cu tot) pe fundul interior al unui vas și pe un inel de argint cu inscripția *Menzinai*. La mesapi, o ramură iliră, divinitatea supremă era *Jupiter Manzana* (Jupiter cel căruia i se aduceau ca ofrandă sacrificii de cai). În radicalul *menz* din tracă și iliră trebuie văzută originea cuvântului *mânz* din română și a corespondentului său albanez, cu o formă aproape identică. Așadar, înainte de creștinism (la multe popoare), calul era un animal sacru, folosit în sacrificii rituale.

Remarcăm aici și construcția *cai verzi pe pereți*, cu verbe ca *a spune*, *a fâgădui*, *a visa*, *a crede* și însemnând „lucruri fantastice, scornite, care nu s-au întâmplat niciodată, imposibile, himere, năluciri, ineptii”, de ex.: „Nu-mi tot spuneți *cai verzi pe pereți*, că eu sânt Stan Pățitul” (I. Creangă); „Un șarlatan care-mi spunea *cai verzi pe pereți*” (I. Ghica, în TDRG, s. cal); „O să mă bată că l-am trimis la *cai verzi pe pereți*” (I. L. Caragiale, în Damé, s. cal). *Cal verde* (= un lucru imposibil) are un corespondent identic în albaneză: *kalë jeshil* „cal verde” (adică ceva inexistent, imposibil): *Ti do kalë jeshil* „Vrei cal verde” (*comp.* și *gr. πράσινα ἄλογα*, P. Papahagi, în WJ, XV, 1908, p. 133; v. și Eq. Çabej, SGJ, III, p. 83, care arată că expresia se întâlnește în povești albaneze și grecești; v. și Șăineanu, *Basmele române*, p. 360: *cal verde* în grajdul zmeului).

De remarcat că *verde* apare în combinație și cu alte cuvinte decât *cal*, sensul fiind însă apropiat de cel al construcției *cai verzi*: „A visa



*codri verzi*” (a aiuri); „a vedea *stele verzi* (înaintea ochilor)” = a amena  
„Îți dau câteva de vezi *stele verzi*” (adică te lovesc atât de tare în cap  
încât ...); La moșii *ăi verzi* (= niciodată), expresie întâlnită la Ispirescu  
(v. și Șăineanu, *Semasiologia*, p. 355). S-ar putea vedea aici o urmă a  
credinței calului înaripat care duce la cer sufletele celor morți, credință  
pe care o recunoaștem, ca o aspirație, în povești și în legende.

În arta noastră populară sunt foarte obișnuite figurile în formă de  
capete de cai: la porți, la grinzile de la acoperișurile caselor sau ale  
bisericii de lemn, apoi, ca înflorituri la covoare, la ștergere, fețe de  
masă etc. Aceste înfățișări zoomorfe au rostul magic de a îndepărta  
spiritele rele (v. Ciubotaru, *Catolicii din Moldova. Universul culturii  
populare*, Iași, 1998, p. 27; Ghinoiu, *Vârstele timpului*, p. 91). În  
unele sate, craniile de cai se înfig în parii din garduri, cu credința că în  
felul acesta e apărată casa.

În sfârșit, relevăm compusul *calul dracului* (și *calul popii*, *cal  
turtit*, *cal de apă*, *căluș*, cf. DA) entom. „*Libellula depressa*”, care e  
cunoscut și ca titlu al unei povestiri fantastice a lui I. L. Caragiale.  
S-ar compara cu alb. *kalë shtrigash* „*Gottesanbeterin*” (Gazulli,  
p.188), compus cu *shtrigë* „vrăjitoare; fluture de noapte și un fel de  
lăcustă proprie Europei de sud” (FS); de adăugat că și în română  
lăcustele sunt numite, în unele regiuni, *călușari*, datorită saltului prin  
iarbă ca al mânzului (cf. S. Pop, DR, V, p. 127, 159).

Din latină, româna a moștenit și pe *admissarius* (și var. *armessarius*)  
„armăsar, cal de prăsilă”. Probabil se va fi zis inițial *equus admissarius*,  
cu dispariția cuvântului determinat. În română valoarea atributivă  
apare rar: *cal armăsar* (cf. DA, s.v.). Ca și în latină *armăsar* se poate  
referi și la *asin* (din lat. *asinus*; în româna veche exista și femininul  
*asină*, din lat. *asina*), ori *măgar* (probabil din substrat). De la *armăsar*  
(și în albaneză: *harmëshuer*, *harmëshor*, cu *h-* ca rom. reg. *harmăsar*)  
s-a format un derivat (între altele) în *-ărit*: *armăsărit* (cu o disimilație  
din *armăsărărit*) denumind taxa pentru montă; acest sufix „fiscal” era  
foarte obișnuit în limba de odinioară.

Ca termen figurat, *armăsar* denumește diferite părți la car, la  
căruță, acoperișul casei, moara de apă, războiul de țesut etc., pentru  
care v. DA, s.v. și mai ales EMR, II, p. 384.

De adăugat că pentru *catâr*, din turcă, româna posedă și un termen  
din substrat: *mușcoi*, dintr-un *mușc*, cu un sufix latin (cf. alb.  
*mushkë* id.)

# CASĂ

Latina denumea locuința prin *domus*, *aedes* și *casa*. Pe primul dintre acestea l-am moștenit sub forma derivatului *dominus*, *domina* (atestat în latina populară și ca *domnus*, *domna*), devenit *domn*, *doamnă*, cu semnificația veche de „stăpân, stăpână”. Poate fi adăugat aici un derivat adjectival al lui *dominus*: *dominica*, transmis românei prin sintagma (*dies*) *dominica* „ziua domnului”, sub forma *duminică*. Vocativul *domine* se recunoaște în *Dumnezeu* (compus din *domine deus*).

De la același radical *domus*, au derivat cuvintele intrate mai târziu în română, ca neologisme, *a domina*, *domiciliu*, *domestic* (pop. *dumestic*, învechit (despre animale) „care trăiește pe lângă casa omului”, este moștenit; varianta *dumesnic* reprezintă o acomodare la tipul de derivate în *-nic*).

Nici *aedes*, întrebuițat la singular mai ales cu sensul de „templu”, nu s-a păstrat ca atare; el se recunoaște însă în radicalul neologismelor *edificiu*, *a edifica*, *edil*.

Româna, ca și alte limbi romanice, a moștenit direct cuvântul *casa*, care, de la sensul de „colibă, bordei, baracă”, pe care-l avea în latină, a ajuns să denumească la noi „locuința” în general. Cuvântul s-a înnobilit semantic, așa cum s-a întâmplat cu multe alte elemente lexicale provenite din latina vulgară. Nu e lipsit de interes să arătăm că încă și astăzi, în română, *casă* mai poate fi înțelesul primar. Astfel, aproape în toate zonele țării ne întâmpină pentru noțiunea „cocioabă” sintagme ca: *o colibă de casă*, *o cocioabă de casă*, *un bordei de casă*, *o casă mică*, *o casă rea*, *o căsuță*, *o casă vai de ea* etc. (v. ALR, II, h. 257); se înțelege că în aceste construcții *casă* se asociază cu sensul străvechi, etimologic.

De asemenea, înțelesurile de „odaie, cameră, încăpere, bucătărie, odaie în care se face focul, chilie”, cu care e folosit *casă* prin Oltenia, Banat, Transilvania, sunt tot amintiri ale semnificației inițiale, proprii latinei vulgare. În ALR, II, MN, 3763, *casă* e înregistrat cu înțelesul „odaie” în aproape toată Transilvania și Moldova; v. și ALR, II, h. 236,

unde *casă* e notat în toate graiurile, cu excepția celui din Muntenia, cu semnificația „odaia cea mică (de locuit)” (v., cu amănunte, Ion Ionică, *Terminologia casei în limba română* (pe baza ALR), în SCL, XVII, 4, 1966, p. 435 ș.u.). Jordan (în BPh, VI, 1937, p. 172) arată că și în alte graiuri romanice descendenții lui *casa* sunt folosiți cu însemnarea de „odaie” (v. și I. Stan, *Problèmes d'onomasiologie romane. Autour de la terminologie du bâtiment*, în RRL, IX, 6, 1964, p. 625 ș.u.: concordanțe balcanice la Zamfira Mihail, *Etimologia în perspectivă etnolingvistică*, București, 2000, p. 57 ș.u.). Adăugăm la acestea faptul că o mulțime de derivate, diminutivale sau nu, cunoscute în diferite graiuri populare, denumesc „casa cu o singură odaie”. ceea ce e aproape sinonim cu „cocioabă,, colibă”: *căsăluică, căsăluie, căsășoară, căscioară, cășiță, căsuică, căsulie, căsușoară, căsuță, cășuță* (cf. DA, s. *casă*). Se integrează aici, în sfârșit, expresiile *casa mortului* „mormânt; coșciug” (sau simplu *casă* „sicriu”, cf. *Glosar Munt.*, p. 187), *casa copilului* „placenta copilului”, poate și derivatul *cășiță* „cuib de viespi sau de tăuni; alveolă de fagure”. Înțelesul de „mormânt” ne amintește de metafora splendidă din predoslovia lui Varlaam la „Cartea românească de învățătură” (1643): „Până nu mă duc în *casa* de lut a moșilor mei.”

Rezultă din toate acestea că româna a continuat, încă din faza originară, tendințele de evoluție ale latinei populare rustice.

*Casă* este unul dintre cele mai importante cuvinte prin care se dovedește statornicia populației românești în aria nord-dunăreană.

Denumirile latinești ale părților casei ne arată că încă din cele mai vechi timpuri dacoromanii își ridicau locuința la suprafața solului, o locuință, în totalitatea ei, din lemn. Astfel, sunt de origine latină: *perete* (*paries*), ar. *mur* (*murus*), *ușă* (*ostium*), *ușor*, *uscior* (*osteolum*), *țâțână* (*titina*), *fereastră* (*fenestra*), *poartă* (*porta*), *scară* (*scala*), *treaptă* (*traiecta*), *tindă* (*tenda* „*cor*”), *celar* (*cellarium*), *coperemânt* (*cooperimentum*); *mur* e cunoscut și în graiul din Maramureș cu înțelesul de „zid de temelie” (v. ALR, II, MN, 3763), dar trebuie precizat că în dacoromână nu a fost moștenit, ci împrumutat în aria nordică din ucraineană și din polonă; o bogată terminologie de origine latină a casei românilor a întocmit T. Papahagi, *Grai, folklor, etnografie*, ediție de Valeriu Rusu, Editura Minerva, București, 1981, p. 15-16.

Pentru „cameră” se folosea în româna comună chiar termenul *casă*, iar pentru „pardosea”, *pământ* (din *pavimentum*, care însemna „pământ bătătorit”); se spune și astăzi *casă cu pământ*. Treapta unei scări mobile poate fi și sub forma unui *fuscel* (*fusticellus*) sau *cui* (*cuneus*) de lemn.

Numele diverselor părți ale casei sunt metafore redade prin cuvinte latinești. Astfel, elemente ale structurii acoperișului sunt numite: *urs*, *capră*, *căprior*, *furcă*, *cunună*, *coardă*, *chingă*, *scamn*, *pasăre*, *coamă* etc.

Obiectele dintr-o casă elementară sunt denumite prin termeni de origine latină: *masă* (*mensa*), *scaun*, *scamn* (*scamnum*), *cuptor* (*coctorium*), *strat* „pat, așternut pentru dormit” (*stratum*), *pat* (*pattus* < gr. πάτος „drum bătut”), *căpătâi* (*capitaneum*). Locul pe care se face *focul* (*focus*) e numit *vatră* (cuvânt din substrat); tot *vatră* se cheamă, în unele locuri, pământul din casă.

În jurul casei se află *curtea* (*cohors*, atestat și în forma *curtis*), care este înconjurată cu un *gard* (cuvânt din traco-dacă) făcut din *nuiele* (*novella*), din *spini* (*spinus*), din *mărăcini* (*marrucina*), din *pari* (*palus*) sau din *scânduri* (*scandula*). La casele țărănești din zona de sud a țării, curtea mai e numită și azi *bătătură* (*battitura*), adică „locul bătut cu picioarele oamenilor și animalelor” (I.D. Ionescu, *Glosar din județul Gorj*, în BPh, VI, 1937, p. 207). În curte se află *fântâna* (*fontana*) sau *puțul* (*puteus*).

Încheiem prezentarea materialului lexical privitor la casă cu observația că pentru acțiunea de a construi o casă se folosește prin Maramureș (cf. ALR, II, h. 219) verbul *a dura* (*dolare*), care e posibil să fi fost mult mai răspândit în epocile vechi.

Terminologia casei în română ne arată că e vorba de locuința unei populații stabile, așezate temeinic, a unei populații de agricultori sedentari, ceea ce exclude din capul locului ipoteza unei imigrări târzii în spațiul de la nordul Dunării. Construcția în lemn a casei românilor nord-dunăreni, pe care o întâlnim și astăzi în toate zonele țării este expresia unei civilizații particulare, pe care aș numi-o „a lemnului”, care străbate toate epocile istoriei și leagă, durabil, generațiile în succesiunea lor. Am reținut aici numai fondul latin al acestei terminologii (pentru alți termeni din atlas, v. Ionică, l.c.)

Menționăm în treacăt că de la daci am moștenit cuvintele *bordei* și *argea*, sinonime parțial cu *casă*. Din cercetările arheologice se pare că bordeiele (locuințe în pământ) au existat mai cu seamă în câmpia Munteniei. Argeaua e cunoscută în aproape toată țara cu înțeles de „pivniță, locuință subterană, cocioabă, război de țesut etc.” (v. ALR II, MN, p. 127; v. și DA, s.v.). În zonele de deal și munte, casele dacilor se pare că nu difereau prea mult de casele de mai târziu ale țăranilor români.

În favoarea persistenței românești în acest spațiu vorbește și mulțimea de cuvinte derivate de la *casă*. Astfel, adjectivul (care apare și

substantivat) *căsătoriu* (în aromână *căsător*), cunoscut în limba veche cu înțelesul de „om însurat, om cu casă, cap de familie, stăpân al casei” și e derivat al unui verb „*a căsa*, ar proveni din „*casare* „a face casă, a stabili, a întemeia o căsnicie”, verb cunoscut probabil și în latina din Dacia. (Pentru occident, comp. sp. *casar*, port. *casar (se)* „a se căsători” și v. fr. *chaser* „a căpătuți, a face cuiva o situație”, care presupun existența unui „*casare* în latină, cf. Coteanu, *Etimologia*, p. 17).

De la adjectivul substantivat *căsător* s-a format adjectivul *căsătoros* însemnând „de căsătorie, casnic”, care circulă în limba veche și chiar mai târziu, la scriitorii care cultivă valorile lingvistice arhaice: „fericire *căsătorească*” (la C. Negruzzi, în nuvela *Au mai pățit-o și alții* v. și DA).

Mai important este însă faptul că de la vechiul *căsător* au derivat verbul *a se căsători* și substantivul *căsătorie*.

Legătura etimologică cu *casă* este mai evidentă în cazul lui *căsă* pe care-l găsim în cărțile vechi cu înțelesul de „om de casă, om căsătorit” al lui *căsaș*, însemnând același lucru cu *căsar* (v. citate în DA, s.v.).

De la *casă* s-a format și adjectivul *casnic* „cel care aparține familiei, căsean” („oameni *casnici*, adică însurați”, la Petru Maior, cf. DA, s.v.; în Banat s-a substantivat, cu sensul „membru al familiei”: „spunea *casnicilor*”; „casa noastră și *casnicii* ei”, cf. Ioniță, *Metafore ale graiurilor din Banat*, Timișoara, 1985, p. 32), care, la rândul lui, a dat naștere adjectivului *casnicesc*, adverbului *casnicește*, verbului *a căsnici*, substantivului *căsnicie*.

Toate aceste derivate, dintre care unele, ca *a căsa*, *căsător*, coboară sigur până în faza primară a limbii noastre, pornesc de la înțelesul de „familie, neam” al lui *casă*, înțeles cu care, figurat, era folosit și clasicul *domus*. În limba veche, *casă* „familie, neam” nu este neobișnuit: „Îi zise Domnul lui Noe: intră tu și toată *casa* ta în corabie” (*Palia de la Orăștie*, p. 29; pentru alte citate, v. indicele ediției Pamfil). Iată și câteva citate din *Letopisețul* lui Neculce, din care se vede folosirea lui *casă* cu sensul de „familie”: „Era ieșit Duca-Vodă la primblare cu toată *casa* și boiarii lui pe Prut în sus” (p. 207); „O samă de boiari ce era de *casa* Ducăi-Vodă” (p. 210); „S-au dus cu toată *casa* lui și cu tot neamul lui” (p. 251); „Acest Moisăi sărdarul era de *casa* Cantemireștilor” (p. 365).

Aceeași evoluție metonimică (*casă* – „locuitori ai unei case sub ascultarea unui cap de familie”) se remarcă și în construcțiile *ai casei* „membrii familiei” și *casă grea* „familie grea”, curențe în limba de azi.

Se adaugă aici mulțimea de expresii constituite pe baza lui *casă* „familie; căsătorie”: *om cu casă* „om însurat, cu familie”, *a face (a ține) casă cu cineva* „a întemeia o căsnicie, a trăi în căsnicie”, *a strica (a sparge) casa cuiva, a fi la casa (lui)* „a fi însurat, a-și întemeia familie”, *casă deschisă* „familie primitoare, ospitalieră”, *casă de piatră* (ca urare adresată tinerilor căsătoriți) și multe altele.

E posibil ca înțelesul de „familie” pe care l-a dobândit de timpuriu *casă* să fi determinat modificarea semantică a lui *femeie* (din lat. *familia*) de la „familie” la cel de „soție; persoană adultă de sex feminin”. așa cum a presupus Ion Ștefan (*Cuvântul „femeie” în limba română*, în LR, XVI, 1967, nr. 2, p. 159 ș.u.). Iată un exemplu din *Palia de la Orăștie*, la care *femeie* = familie: „Și marhă multă avea, dobitoace mici și mari și mare *fămeie*” (p. 86; v. și p. 40, 197; alte citate din sec. al XVI-lea, la Ștefan, l.c.). La începutul sec. al XVII-lea, *femeie* apare cu înțelesul de „soție”, cu care circula și *casă*: „S-au rugat vizirul să-l lasă să margă pre la Țarigrad, să-și vadă *casa* și copiii” (Neculce, *Let.*, p. 230). De remarcă că în aromână *fumeale* înseamnă „familie; copii”; în albaneză, *fëmijë* „copil”, ambele cuvinte descinzând din lat. *familia*.

În concluzie, putem spune că semnificațiile atât de bogate pe care le-a dobândit latinescul *casa* în română, evoluțiile metonimice ale acestui cuvânt și mulțimea derivatelor lui sunt o mărturie lingvistică prețioasă privind stabilitatea comunităților românești nord-dunărene în tot cursul evului mediu.

# A CÂNȚA

Româna nu a moștenit verbul simplu latinesc *cano, canere* „a cânta”, ci un derivat frecventativ al acestuia, *canto, cantare* „a cânta mereu, a tot cânta” (format de la radicalul participiului *cantum*) care, datorită grupului consonantic *nt*, se dovedea mai rezistent din punct de vedere fonetic. Același derivat latinesc stă și la baza echivalentelor romanicé occidentale ale lui *a cânta*: fr. *chanter*, it. *cantare*, sp. *cantar*. Din lat. *cantare* provine și alb. *këndoj* „a cânta”.

În limba noastră nu se face deosebire, la nivelul expresiei, între „a cânta din gură” și „a cânta la un instrument”; se folosește același verb pentru ambele situații. De exemplu, pentru ceea ce exprimă franceza prin *chanter* și *jouer au violon*, româna recurge la *a cânta*, respectiv *a cânta la vioară*.

Dintre sinonimele (evident populare) ale lui *a cânta* (din gură sau dintr-un instrument), cel mai important este *a zice*, pe care-l ilustrăm într-un citat de limbă mai veche: „Gheorghii Ștefan-Vodă, când era logofăt mare, au fost șezând odată în divan cu toiagul în gură. Iar lordachi Cantacozino cel Bătrân, vel-vistiernic: „Ce *zici* în *fluer* dumneata, logofete?” Iar el au răspuns: „*Zic* în *fluer* să mi se coboare caprile de la munte, și nu mai vin” (Neculce, *Let.*, p. 183).

Derivatul *cântător* (cu un sufix caracteristic numelor de agent) e cunoscut în limba veche și în cea populară și cu semnificația „cocoș”, ca în acest citat din Coresi: „În această noapte ainte până *cântătoriul* nu va fi cântat, de trei ori te veri lepăda de mine” (*Tetraevanghelul*, 1560-1561, p. 59, ed. Fl. Dimitrescu, 1963; v. și indicele ediției, pentru alte exemple); în folclor: „Ei mi se sculau din zori./ După gals de cântători” (cf. DA, s.v.). Locuțiunea (*pe*) *la cântători* „pe la cântatul cocoșilor, către miezul nopții” e mult mai frecventă, după cum rezultă și din numărul mare de citate din DA: „Că vă vin colindători/ Noaptea pe la cântători” (într-o colindă).

Cu această valoare semantică e folosit și derivatul paralel din albaneză: *këndes* (de la *këndoj* „a cânta”), care coexistă cu *kokosh*.

oare deosebire de română, unde *cântător* (de regulă la plural) e utilizat numai în contexte legate de acțiunea „cântatul cocoșilor”, albaneza a generalizat sensul „cocoș” al lui *këndes* fără referire obligatorie la ideea de „cântă”. Se spune chiar *këndes i egër* „cocoș sălbatic” și chiar *këndes* pentru categoria de box denumită în română cocoș.

De remarcat că nu numai la români și albanezi *cântatul* cocoșilor, *cântătorii*, reprezintă un element de cronometrie (miezul nopții); aceeași semnificație are, de exemplu, v. sl. *pevec* „cocoș” (lit. „cântător”), scr. *pievac* id. (v. Bogrea, DR, IV, p. 786, unde se aduc în discuție și construcții latinești de felul: *galli cantus*, *gallicinium*, de *pullorum cantu* etc.: v. și Ghinoiu, *Vârstele timpului*, p. 76). De reținut remarcă din DA, s. *cocoș*: „Cuvântul de origine latină pe care l-a înlocuit cuvântul din slavă era, probabil, *cântător*”.

Ca la multe alte popoare, și la români, în credințele vechi, cântecul unor păsări este prevestitor, aducător de nenoroc, cobitor, după cum rezultă și din aceste versuri reproduse în DA: „Pierit-ai fi, pui de cuc! / Tu mi-ai cântat să mă duc; / Mi-ai cântat mie de cale / Și mândrei de lungă jale”; „Pasăre galbenă-cioc, / Rău mi-ai cântat de noroc”; „Mierlă, viersul tău subțire! / Căci cântă tot despărțire!”

Faptul cel mai important însă în legătură cu semantica acestui verb este că în Oltenia și în Transilvania, zone lingvistice mai conservatoare, *a (se) cânta* e folosit și cu sensul de „a boci, a jeli, a plânge la moartea cuiva”. În DA, unde se înregistrează *a cânta* cu această semnificație, se dau citate din texte populare: „O, dragul nostru și domnul nostru! Cum te ucisă Alixandru-împărat! Și-l cânta cu multă jali” (Alixandria); „De-ar avea fetele minte ? / Când voi muri, să mă cânte” (Doine); v. și două citate dintr-un text ardelenesc din 1768, în *Dictionarul limbii române literare vechi*, 1987, p. 109. Reproducem în continuare, în transcriere literarizată, două texte din Oltenia culese de E. Petrovici: „Și-l duc la groapă patru băieți. Și fetile ale de sama lui [la mortului] îl cântă până să isprăvește țărâna cu pusu” („Obiceiuri la mort”, text din Peștișani, Gorj, în ALRT, II, p. 271); „Cântă zorile la mort. S-aleg tri muieri care cântă zorile mortului, când răsare soarele” („Zorile mortului”, *ibid.*). În treacăt fie spus, din același punct cartografic 836, Peștișani, Gorj, acest verb ne e cunoscut și cu forma reflexivă: muierile *se cântă* (pe mort). În ALRM I, h. 413 „eu plâng după mort”, e înregistrat numai ca reflexiv: *mă cânt* (Oltenia, Banat, Crișana, Maramureș, centrul și sudul Ardealului); v. și ALR II/II, h. 170 „(femeile) bocesc (mortul)”; v. și I. D. Ionescu, *Glosar din județul*



Gorj, în BPh, VI, 1937, p. 215: „când femeile bocesc un mort, roscuvinte duiioase, se zice că *se cântă* pe mort”. Pentru „bocitoare” s-a pus cu *cântăreață, descântătoare* (Ban.), *cântătoare* (Olt.), ALP, p. 84, MN 2705.

În afară de *cântecul zorilor* (= bocetul cântat în zori), e cunoscut la români și *cântecul bradului* (= bocetul care se cântă la brad adus din munte, care se îmbodobește și se pune în pământ lângă crucea mortului). În DA e înregistrat și *cântecul cel mare* „numele unui bocet care se cântă la înmormântarea feciorilor și a fetelor, precum și a bășilor și nevestelor tinere”. În unele dicționare mai vechi aflăm derivatul *cântătură*, însemnând „văietare, plângere” (LB. I.M); la *cântări de priveghiu* „bocete” (DA).

În graiul din Crișana, apare și cu un sens ușor atenuat față de „a boci”, ca în citatele: „*Să cântă* că n-are bani” (Teaha. *Graiul din Valea Crișului Negru*, 1961, p. 213); sensul „a se lamenta, a se văita” derivă aici din cel de „a boci, a jeli un mort”.

E posibil ca *a cânta* să fi căpătat de timpuriu semnificația „a boci, a jeli”, cu care acest cuvânt e cunoscut și în dialectul aromân (cf. Papahagi, DDA, s. *cântu*).

De notat, cu tot interesul, că apare cu acest sens, în texte vechi și un sinonim de origine slavă al lui *a (se) cânta*. E vorba de *a glăsi*, cunoscut la Varlaam și Dosoftei cu înțelesul „a se tângui, a se plânge, a se boci (cu glas tare)”: „Mult plâns feacără *glăsându-să*” (Dosoftei, cf. DA). În folclor, cu același înțeles, apare uneori și *a glăsui* (cf. DA).

Această schimbare semantică ar putea fi considerată ca un fenomen de tabu lingvistic, explicabil prin acțiunea unei „credințe” asupra expresiei lingvistice. Ar fi vorba aici de credința că mortul poate deveni strigoi ca să facă rău celor în viață; de aceea, pentru „a îmblânzi” sufletul mortului, „bocetul” a fost denumit prin „cântec”, „a boci” prin „a cânta”.

E mai probabil însă că se ascunde în această foarte interesantă modificare semantică vechea credință a dacilor după care moartea e prilejul fericit al trecerii în nemurire, într-o viață eternă alături de zeul Zamolxis. E posibil să avem de-a face cu un caz de polarizare a sensurilor, adică de la „a se bucura, a se veseli”, sens pe care trebuie să-l fi implicat inițial *a cânta* (la moartea cuiva), s-a ajuns la cel opus, de „a se întrista, a plânge, a jeli (moartea cuiva)”. Pe alocuri s-au păstrat până astăzi diferite practici „vesele” în timpul priveghiului, ceea ce pare să susțină explicația propusă. Iată ce notează, sub forma unei ipoteze, istoricul Constantin C. Giurescu: „Să fie priveghiul nostru, în

forma arhaică în care apare el încă, în unele colțuri retrase ale țării, ca Vrancea, formă care arată mai degrabă bucurie decât întristare, cu băști, cu jocuri, cu glume, o moștenire a acelei vremi? Să amintească el ceea ce ne spune Herodot despre neamul truvsilor, că jeleau pe noul născut și că se veseleau și glumeau când murea cineva, fericindu-l că „a scăpat de relele vieții?” (*Istoria românilor*, I, ed. a III-a, 1938, p. 115). Priveghiul mortului în felul descris de Giurescu nu este izolat în Vrancea: astăzi se știe că el se întâlnește și în multe alte zone ale țării.

S. Fl. Marian (*Înmormântarea la români*, 1892, p. 192-222) descrie o sumedenie de jocuri ale tinerilor practicate în nopțile de priveghi din diferite părți ale țării: „Încep unii dintre dânșii, mai ales cei mai bătrâni, a spune povești și a glumi, alții a juca în cărți, și mai ales tineretul a face o mulțime de jocuri cari de cari mai comice” (p.195); v. și Al. Lambrior, *Studii de lingvistică și folcloristică*, Iași, 1976, p. 186: „Sara se adună flăcăii și fetele la priveghi, unde petrec în răsete și chicote.”

În aromână și meglenoromână (mai rar în dacoromână) *a cânta* e folosit și cu înțelesul de „a citi” (v. mai departe), ca și alb. *këndoj* și bg. *pejă*. Sandfeld (*Ling. balk.*, p. 93) crede că e vorba în acest caz de un calc după turc. *çagırmaq* „chanter, crier, lire”, semnificații recunoscute și la corespondentele din unele limbi orientale (v. și Em. Banfi, *Linguistica balcanica*, Bologna, 1985, p. 106; Brâncuș, *Concord.*, p. 53).

Din familia lui *a cânta* face parte și derivatul *a încânta* (care este, mai degrabă, continuatorul direct al latinului *incantare* „a fermeca”), la care semnalăm sensul popular de „a face vrăji, a fermeca, a lua mințile cuiva prin cântarea unor formule magice.”

Mai frecvent este însă opusul acestuia, *a descânta*, format pe teren românesc, care însemnează „a desface o vrajă, a vindeca o boală prin «descânțetece».” De remarcat că *a încânta* (nu ne referim la întrebuințările neologice ale acestuia) se întâlnește foarte rar; în locul lui s-a impus *a descânta*, care, în ciuda prefixului privativ, poate exprima atât „facerea vrăjilor”, cât și „desfacerea” lor (cf. DEX, s. *descânta*).

Cele două verbe, *a încânta* și *a descânta* (*descântec*, *descântat*, *descântătură*), împreună cu baza lor de formare *a cânta*, ne descoperă, prin semantica lor, pe care am analizat-o aici, aspecte străvechi ale psihologiei populare românești.

## CUVÂNT. VORBĂ

Termen prin excelență abstract astăzi, *cuvânt* provine din latinescul *conventus*, care înseamnă „adunare oficială, adunarea cetățenilor, întrunire publică” (de la verbul *convenio* „a se aduna, a se întruni, a se înțelege”, un derivat al lui *venio* „a veni”). Această evoluție semantică este cât se poate de logică: întrunirea mai multor persoane e prilej de conversație, de ... cuvânt.

Așadar, s-ar putea spune că acest termen poartă vizibil, încă de la nașterea lui, pecetea naturii sociale a limbii, considerată ca mijloc de comunicare între oameni. Totodată, *cuvântul*, în înțeles de „sermón, discurs”, este „o adunare” de idei, „o reuniune” a unor idei particulare în una de valoare generală. L. Șăineanu (*Semasiologia*, p. 335) citează o definiție a cuvântului dată de Condillac: „tout mot est une collection”. Înțelesul primar al lui *conventus* se recunoaște în urmașii romanici: fr. *convention*, it. *convento* etc.

În unele limbi, cele două înțelesuri coexistă, cum e cazul albanezului *kuvënd*, descins tot din latină, care înseamnă atât „adunare, reuniune, târg, mănăstire” cât și „discurs, conversație, și, rar, cuvânt”. Ambele sensuri apar și la *cantio*, *-onis* „adunare de oameni; cuvântare, discurs”, care pare să fie, etimologic, o formă particulară a lui *conventio*. În grecește, *ὄμιλία* are, de asemenea, aceleași înțelesuri ca lat. *cantio*, alb. *kuvënd*.

În română există și alte cuvinte cu evoluții asemănătoare latinescului *conventus* (moștenit cu schimbare de gen). Astfel, *taifas*, sinonim cu „conversație familiară, plăcută, intimă”, provine din gr. *ταίφας*, care înseamnă „ceată” (cf. tc. *tayfa* „adunare”, intrat și în română: *taifă* (inv.) „grup de persoane care formează alaiul domnesc, echipaj al unei corăbii”, prin Banat: *taifă* „ceată, adunătură”, DLR).

În dialectul aromân, *sobor* „reuniune” (în dacoromână: *sobor preofesc*), din v. sl. *sŭborŭ* „reuniune”, stă la baza lui *zbor* „cuvânt, discurs, adunare”, de la care derivă verbul *zhurăscu* „a vorbi” (Papahagi, DDA;

„p. și scr. *zbor* „întrunire; cuvânt”, *zboriti* „a vorbi, a cuvânta”, *zbor* „adunare”, de unde provine și dr. *zbor*, înv. și reg., însemnând aici, iarmaroc, târg anual”, mai rar „piață publică”, iar în Banat și „conversație”. cf. DLR. s.v.). Se poate adăuga verbul *a divăni*, însemnând, prin Banat, „a sta de vorbă, a sta la taifas (*comp* scr. *divan* „adunare”, *divaniti* „a sta de vorbă, a conversa”, cuvânt de origine turcă). Exemple de acest fel, unele amintite de L. Șăineanu, se mai pot da, din diverse alte limbi, toate dovedind legătura logică dintre „adunare de oameni”, apoi „reuniune de idei” și „cuvânt, conversație, discurs” și Sanfeld, *Ling. balk.*, p. 34-55).

Dezvoltându-se printr-un proces de abstractizare, *cuvânt* a dobândit o mare bogăție de semnificații, dintre care cea mai importantă este. Înțelesul, aceea de „unitate a limbii, vorbă, termen”. Profităm de ocazie ca să reproducem, pentru exemplificare, celebrul citat din „Predoslovia către cetitori” a *Noului Testament* de la 1648 al lui Simion Ștefan: „Bine știm că *cuvintele* trebuie să fie ca banii, că banii aceia sânt buni cari împlă în toate țările, așa și *cuvintele* acelea sânt bune carele le înțeleg toți.” În treacăt fie spus, traducătorul textului integral al *Noului Testament* intuiește principiul, pe care-l va teoretiza mai târziu B.P. Hasdeu, al circulației cuvintelor.

S-ar părea, după materialul din articolele de dicționar, că în limba veche *cuvânt* era mai frecvent decât astăzi și cu sensuri mai numeroase. În textul cronicilor, de exemplu, ne întâmpină în mod obișnuit cu înțelesul de „întâmplare, faptă, eveniment, istorioară”, ca în această frază din *Letopisețul* lui Ion Neculce: „Mai socotit-au și din letopisățul lui Evstratie logofătul și a lui Simion dascălului și a lui Misail călugărului nește *cuvinte* câteva, de nu li-au lăsat să nu le scrie” (p. 158). La fel trebuie interpretat și titlul grupului de povestioare care precedă cronica „O samă de *cuvinte* ce sânt auzite din om în om, de oameni vechi și bătrâni, și în letopisătu nu sânt scrise” (p. 161). Sau în texte mai apropiate de noi în timp: „Că *cuvântul* din poveste înainte mult mai este” (Creangă).

Foarte adesea, *cuvânt* este echivalent în cărțile vechi cu *știre*, *informație*, *poruncă*, *sfat*, *testament*, *învățătură*, *făgăduință*, *asigurare*, *propunere*, *explicație*, *declarație*, *ceartă*, *reclamație*, *vorbă de ocară*, *motiv*, *rațiune*, *justificare*, *teamă*, *dreptate* etc. (v. alte sensuri în DA, s.v.). După cum vedem, *cuvânt* se caracteriza printr-o remarcabilă pletoară semantică; în epoca modernă, evantaiul de înțelesuri se va restrânge, multe dintre acestea cedând în fața neologismelor latino-romanice.

Când Neculce scrie: „L-au trimis la împăratul Moscului cu *cuvânt* de pace”, el dă termenului în discuție sensul de „propunere”, după cum în fraza: „Când au murit Ștefan-Vodă cel Bun, au lăsat *cuvânt* fiului său, lui Bogdan-Vodă, să închine țara”, este sinonim cu „sfat, poruncă, testament”. În *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei (1673), *cuvânt* înseamnă „vorbă rea, ocară”: „Grăit-am în mine, să mă iau aminte/ Să-m socotese limba, să nu zic cuvinte” (psalmul 38). Eminescu îi dă uneori înțelesul de „poruncă, sentință”: „Iar tu, Hyperion rămâi/ Oriunde ai apune.../ Cere-mi cuvântul meu dentâi/ Să-ți dau înțelepciune?” (Luceafărul) sau pe acela de „motiv, justificare” în locuțiunea *a avea cuvinte*: „Dacă tu știai problema astei vieți cu care lupt./ Ai vedea că *am cuvinte* până chiar să o fi rupt” (Scrisoarea II).

În pragul epocii moderne, *cuvânt* se instalează cu forța unui termen fundamental în lexicul juridic, cu înțelesul principal de „motiv juridic, bază legală”. De obicei, apare în îmbinări ca: *cuvânt destoinic* „motiv serios”, *cuvânt drept* „motiv justificat”, *cuvânt legiuit* „motiv legal” sau *a arăta cuvântul* „a arăta motivul”, *a da cuvântul* id., *cu cuvânt* „motivată”, *fără cuvânt* „nemotivată” etc. De altfel, G. Ivănescu (SCL, 4, VIII, 1957, p. 509-513) consideră că pentru etimologia lui *cuvânt* trebuie avut în vedere mai ales sensul de „adunare judiciară ținută periodic de guvernatori în orașele mari ale provinciei.”

Numărate alte îmbinări locuționale având în centrul lor termenul *cuvânt* sunt înregistrate, cu generozitate, în Dicționarul Academiei.

*Cuvânt* e folosit adesea cu valori stilistice remarcabile, întemperate pe bogăția semantică cu care apare încă de la primele texte. E suficient să amintim, pentru aceasta, chiar și numai prezența lui în titlurile câtorva opere clasice. Astfel, de exemplu, e bine cunoscut studiul *Beția de cuvinte* (1873) al lui Titu Maiorescu. B. P. Hasdeu își intitulează vestita ediție de texte de limbă vorbită din secolul al XVI-lea *Cuvente den bătrâni* (1877-1881). Tudor Arghezi își tipărește primul volum de poezii sub titlul *Cuvinte potrivite* (1927), iar Nichita Stănescu publică în 1969 volumul *Necuvintele*. Exemplele pot continua.

Față de *vorbă*, sinonimul său cel mai important, *cuvânt* a căpătat noblețea limbii scrise; el este propriu limbajului culturii și al științei, pe când *vorbă* caracterizează aspectul popular al limbii împreună cu zonele ei afective. Distincția aceasta, făcută, bineînțeles, cu toată aproximația, poate fi ilustrată cu o sumedenie de expresii și locuțiuni constituite pe baza lui *vorbă*, în care substituirea prin *cuvânt* nu este posibilă: *vorbe de clacă* „flecăreală”, *lasă vorba!* „tăcere!”, *din vorbă în vorbă* „din una în alta”, *nici vorbă* „negreșit, desigur; nici pomeneală”,

nu-i vorbă „fără îndoială, firește”. a umbla cu vorba „a bârfi”, a face vorbe „a peți”, a ține de vorbă și foarte multe altele (v. DEX).

Tohăneanu și Bulza (*O seamă de cuvinte românești*, Editura Facla, Timișoara, 1976. p. 44-45) observă cu dreptate că vorbă a căpătat chiar o „tentă depreciativă”, vizibilă în expresii ca: a-și auzi vorbe, a-i ieși (cuiva) vorbe, a scoate (cuiva) vorbe. Chiar derivate și compuse ca vorbărie, vorbăreț, vorbă-lungă au valoare peiorativă.

Rom. vorbă, prin mulțimea construcțiilor locuționale și frazeologice, e paralel cu alb. *fjalë* (singurul descendent al lat. *fabella* „povestire, istorioară”), care, de asemenea, se află în structura unui număr mare de expresii populare (v. pe larg. Vătășescu. *Vocab.*, p. 410; v. și p. 408, unde e discutată situația alb. *kuvënd*, în raport cu rom. *cuvânt*; v. și Brâncuș, *Concord.*, p. 180-181).

Nu e lipsit de interes să arătăm însă că în limba veche vorbă (sub forma *dvorbă*, la care a căzut, ulterior, oclusiva inițială) însemna „serviciu, slujbă”, chiar „vizită la curte, omagiu”, ca și sl. *dvoriba*, de la care provine (cf. Rosetti, ILR, p.316; pe larg, Gh. Bogaci, *Note semantice*, „a vorbi vorbă”, în „Arhiva”, XLIV, Iași, 1937, nr. 3-4, p. 251-261); la fel, a *dvori* „a sluji”, din sl. *dvoriti* id., *dvorean* „slujitor”. După P.P. Panaitescu (*Interpretări românești*, p. 102), *dvorbă*, *vorbă* (la Miron Costin, *Opere*, 1958, ed. P. P. Panaitescu, p. 91: *ținea dvorbă „slujea”*) era un termen propriu limbajului societății înalte de la curtea domnească, o dovadă că slavona se cultiva la curtea voievozilor români (v. și Ivănescu, ILR, p. 485, care crede că vorbă pătrunsesse înainte de întemeierea țărilor românești, fapt dovedit de aceea că în Moldova a devenit *horbă*, iar verbul a vorbi a suferit palatalizarea labialei b: a vorghi; în schimb a *dvori* și *dvorean*, care au dispărut din limba română, datează „în mod sigur” din vremea întemeierii țărilor române).

*Vorbă* (și verbul a vorbi) s-a fixat cu vremea în vocabularul popular și familiar. Semnificațiile neologice, determinate de influențele moderne, au revenit lui *cuvânt* și verbului a *cuvânta*, integrate în varianta cultă a limbii. De altfel și în limba veche *cuvânt*, împreună cu verbul a *cuvânta* (probabil lat. *conventare*, ca și alb. *kuvëndoj*), cu substantivul *cuvântare*, adjectivul *cuvântător* erau folosite cu precădere în textele culte religioase. Avem de-a face, așadar, cu o pereche sinonimică constituită dintr-un termen de origine latină și altul de origine slavă, pe care limba, în evoluția ei, îi distanțează stilistic: cel latin se impune în aria cultă a limbii, iar cel slav în cea populară. Exemple de acest fel, care, în esență, privesc raportul dintre fondul lexical latin și cel slav din limba noastră, se mai pot da: *preot – popă*, *timp – vreme*, *vitregă – mașteră* etc.

# DOR

*Dor* s.n. este explicat, de obicei, prin „dorință puternică de a revedea pe cineva sau ceva; nostalgie”: *Mi-e dor de părinți; Mi-e dor de satul meu*. Definiția propusă în dicționare nu cuprinde însă toate semnificațiile acestui cuvânt, atât de frecvent în limba vorbită și în cea populară. Semantica lui, fiind legată de anumite stări psihologice ale vorbitorului, lunecă ușor de la o nuanță la alta și, ca urmare, o definiție completă e totdeauna greu de dat. Subtilitățile semantice ale acestui cuvânt pot fi surprinse numai în contexte largi și numeroase, în cadrul unui câmp semantic mai bogat.

*Dor* provine din *dolus*, atestat în latina inscripțiilor cu înțelesul „suferință”, un derivat postverbal al lui *dolere* „a suferi, a suporta o durere fizică sau morală, a compătimi, a avea compasiune pentru cineva, a se întrista pentru cineva”, de la care rom. *a dura*. E posibil ca sensul cel mai vechi cu care e folosit *dor* să fi fost cel de „durere fizică, suferință”: *Are un dor la burtă; Are un dor de cap (de inimă, de picioare etc.)* cu care se întâlnește încă în vorbirea populară (v. Exemple numeroase scoase din atlas la Teofil Teaha, în FD, X, 1991, p. 86). Cu acest înțeles se întrebuița în limba veche și *duroare*, din lat. *dolor* (de unde și ital. *dolore*, sp. *dolor*, fr. *douleur*). Cu vremea însă, *dor* și *duroare* au cedat locul lui *durere*, infinitivul substantivat al verbului *durea*. E necesar să arătăm că și adj. *duios* (lat. *doliosus*), din aceeași familie etimologică cu *durea*, *dor*, *duroare*, și-a pierdut înțelesul inițial, însemnând astăzi numai „melancolic, tandru, dulce, sensibil, sentimental, trist”.

De la *dor* au derivat adjectivul *dornic* și verbul *a dori* (de aici, *dorință* și *doritor*), care nu mai au nici o legătură cu sensul vechi al lui *dor*.

Evoluția acestui cuvânt la semnificația de „dorință de a revedea; nostalgie” pare să se fi petrecut de timpuriu în limbajul pastoral. În legătură cu aceasta, iată ce scria Ovid Densusianu în 1925: „Înțelesul special pe care l-a primit *dolus* în limba noastră nu ni-l putem explica decât în legătură cu viața păstorească: pentru ciobanii duși departe cu

turmele, înstreinați adeseori multă vreme de locuri care vorbeau amintirii lor, de aceia care erau scumpi, nu putea fi decât „durere, suferință” să se gândească la ce lăsase ei în urmă. În sufletul lor „durerea” avea ceva nostalgic, venea să se identifice cu „dorul”, cu înduioșarea aducerilor-aminte și a așteptării zilelor dându-le bucurii ca altădată” (*Opere*, I, București, Editura Minerva, 1968, p. 586). Înțelesul la care se gândea Densusianu pare să fie și cel al toponimului *Vârful-cu-Dor*, munte în Bucegi sau al văii *Izvorul Dorului*, tot în Bucegi (și *Dor Mărunt*, sat în Bărăgan), ori mai de grabă la aceste toponime, după cum îmi sugera Gh. Bolocan, *dor* ar fi la origine sl. *дворь*.

Cea mai veche atestare a lui *dor* ne întâmpină în *Palia* de la Orăștie (1592): Și fu *dor* într-inima lui (v. ediția Viorica Pamfil, Editura Academiei R.S.R., 1968, p. 27; v. și p. 82); sensul care rezultă din acest context este cel de „întristare”.

De obicei *dor* se grupează cu un nume precedat de prepoziția *de*: *dor de părinți*; *dor de stâna cu mioare*. Împreună cu *a fi* impersonal și cu un pronume neaccentuat în dativ, *dor* intră într-o construcție specific românească: *Mi-e dor de părinți*. Sunt populare și îmbinările cu alte verbe: *a apuca*, *a prinde*, *a cuprinde*, *a arde*, *a ajunge*, *a veni*, *a lovi*, *a găsi*, *a lua*, *a muri* etc. (v. ALRM, I, h. 333 [1549]: *Mi-a venit (apucat, ajuns etc.) un dor*). Toate sintagmele acestea însemnează, în esență, „a suferi”, dovadă că *dor* poate fi înlocuit adesea prin sinonime de felul lui *jale*, *durere*. În oricare dintre celelalte sensuri ale lui *dor*: „dragoste, dragoste pătimașă, înflăcărată; dorință, aspirație, ideal; durere, inimă rea, compasiune”, aerul nostalgiei, al suferinței răzbate ca o notă comună, care vine de departe, amintind de geneza pastorală a semanticii acestui cuvânt. Aceleași sensuri le are *dor* și în aromână (cf. Papahagi, DDA, s.v.; Caragiu, DIARO, I (A-D), s.v.), de unde concluzia că e un termen propriu românei comune.

Unii cercetători consideră evoluția semantică a rom. *dor* în plan romanic, comparându-l cu sp. *soledad* și, mai ales, cu port. *saudade* (mai recent, E. B. Osiac, *Sentimentul dorului în poezia română, spaniolă și portugheză*, București, 1972). Corespondentul exact al lui *dor* se află însă în albaneză: *mall* (lat. *malum* „rău, boală, nenorocire”), definit în FS ca „mare durere sufletească, întristare pentru cineva care e departe, dorință puternică de a revedea locurile dragi, de a reîntâlni pe cineva drag plecat departe”. S-ar părea că lat. *malum* s-a păstrat și în aromână: *mar di el* „vai de el” (Papahagi, DDA, p. 768). *Mall* apare mai întâi la Buzuku (a. 1555): *E muor malli* lit. „L-a apucat dorul”. În



contextul dat, poate fi echivalent și cu *misericordia*: „E ai tue klenë edhe për së largu, ashtu e muor malli, e i duol përpara, e zū ën grykë, e puthi”. *Il „Messale” di Giovanni Buzuku*, ed. Namik Ressuli, Vatican, 1958, p. 141. În *Biblia*, 1968, pasajul corespunzător e redat astfel: „Și încă departe fiind el. l-a văzut tatăl său și i s-a făcut milă și, alergând, a căzut pe grumazul lui și l-a sărutat” (p.1183, Luca, XV). De la *mall* a derivat verbul *mallohem* „a avea dor, a-l apuca dorul de cineva sau de ceva” (FS) și *mallëzohem* „mă apucă dorul”, cu adj. *i mallëzuar* „plin de dor”, subst. *mallëzim* „dor, dorire”: *Djali kishte mallëzim për shëpinë* „băiatul avea dor de casă” (SF, 4, 1970, p. 111).

S-a observat, pe bună dreptate, că *mall* face parte din aceeași serie semantică cu cuvintele care însemnează „durere, regret, nostalgie”: *dhëmbem* vb. „a se întrista pentru cineva, a avea un sentiment de nostalgie”, subst. *dhëmbje* „durere, suferință, părere de rău, regret, dor”, *i dhëmbshur* adj. „pietoso, molto affettuoso” (Leotti); alte derivate în FS, s.v. (v. și Sandfeld, *Ling. balk.*, p. 73). De notat că alb. *dhemb* e folosit și impersonal, ca rom. *a dura*: *Më dhëmb fëmija* „Mi-e dor de copil” (lit. „Mă (îmi) doare copilul”). Așadar, ideea de durere și suferință, de la care s-a dezvoltat cea de dorință, iubire, regret, dor, în cazul rom. *dor* se întâlnește, paralel, la alb. *dhëmb*, *dhëmbje* (cu bogata familie).

Am reținut și două expresii comune: *A duce dorul: O sã-i duci dorul* (iubitului care a plecat în armată), alb. *Do t'i kesh mallin* lit. „O sã-i ai dorul”. La fel: *A-l trage dorul*, alb. *Më heq mallin* id. Rexhep Ismajli, traducându-l pe Eminescu în albaneză, observă cu dreptate că toate sensurile rom. *dor* se întâlnesc și la alb. *mall* și că, prin urmare, nu se susține prin nimic părerea unor cercetători potrivit căreia poeți albanezi ca Lasgush Poradeci și Asdreni ar fi dezvoltat sensurile poetice ale lui *mall* sub influența poeziei eminesciene.

Despre *dor*, *mall* există un studiu interesant al lui Aurel Plasari: *Malli në poezinë shqiptare, rumune etj.* (= Dorul în poezia albaneză, română etc.), în vol. *Don Kishoti zbret në Shqipëri* (= Don Quijote descăleacă în Albania), Tirana, 1990. Ion Coteanu (*Stilistica funcțională a limbii române. Stil, stilistică, limbaj*, Editura Academiei R.S.R., 1973, p. 150-185) face o analiză minuțioasă a valorilor lui *dor* în lirica populară. Reținem fraza de concluzie: „Indiferent dacă *dor* continuă într-un mod simplu și banal cuvântul latinesc *dolus* sau, cum am sugerat în cursul expunerii noastre, asupra lui au acționat și verbele *dura* și

*dori*, ele înseși ieșite din *dor*, dar suprapunându-i-se ulterior și făcându-l să apară adesea ca un derivat regresiv, complexul semantic din termenul *dor* nu se explică fără a lua în considerație încărcăturile lui conotative petrecute pe terenul limbii române, în lirica populară” (p. 184). Coteanu crede cu convingere că evoluția semantică a lui *dor* nu are nici o legătură cu viața pastorală. El nu ține seamă însă de faptul că semnificațiile lui *dor* din poezia populară nu coincid întru totul cu cele din vorbirea populară. Tohăneanu gândește la fel ca I. Coteanu, dar, în plus, e conștient cu „păstoritul” lui Densusianu: „Putem spune, metaforic vorbind, că „ecuația” dorului este rezultatul sumei dintre durere și dorință. În conștiința lingvistică a poporului nostru – oglindită în străfundurile semantice ale substantivului *dor* – suferința din veac s-a alinat, totdeauna, la vatra nădejzii, așezată sub fereastra viitorului” (*op.cit.*, p. 52).

După Eq. Çabej (SGJ, V, p. 114-116) sentimentul dorului (dorința de revedere a celor dragi) este o caracteristică a psihologiei oamenilor de la munte, așezați în cătune în care toți coboară dintr-un moș comun (cultul pentru familie și pentru rudenia de sânge). Baza socială a vieții albanezilor o formează „marea familie”, neamul, de care albanezul se simte legat sufletește întreaga lui viață. La aceasta se adaugă dorința de călătorie a muntenilor; de aci sentimentul dorului pentru pământul natal, pentru cei de acasă. *Kurbet*, *mërgim* sunt termeni prin care se exprimă înstrăinarea, îndepărtarea, termeni care greu își găsesc echivalenți în alte limbi. *Kurbetgiii* revin, de obicei, acasă, ori, dacă nu, „tânjesc” mereu după cătunul natal. În esența ei, explicația lui Çabej privind geneza dorului (pornind de la o structură morală specific albaneză) nu diferă de cea propusă de Ov. Densusianu, cu deosebirea că învățatul român restrânge totul la cadrul pastoral. Îmi amintesc că altădată, în Gorj, la Peștișani, numeroși tineri plecau din sat ca să lucreze în piețele din Craiova, București sau Constanța (în felul acesta s-ar explica și expresia *dor de ducă*, pentru care v. și Tohăneanu, Bulza, *Cuv. rom.*, p. 48); după câțiva ani, se reîntorceau, cu ceva stare materială, ca să se însoare și plecau din nou spre a reveni definitiv în anii maturității sau și mai târziu, către bătrânețe, atrași de neostoitul dor după meleagurile natale și după intimitatea comunității sociale căreia îi aparțineau prin naștere. Reîntoarcerea trebuie înțeleasă ca o predestinare. E ceva asemănător cu arzătorul dor de părinți al lui Făt-Frumos din basmul „Tinerete fără bătrânețe și viață fără de moarte”. Și în splendidul basm cules de Ispirescu, dorul e asociat cu „durerea”, sentiment

sugerat prin „Valea plângerii”, spre hotarele căreia voinicul e atras, tot așa, cu predestinare: locul nașterii trebuie să fie același cu locul morții, aceasta este ordinea firească a lucrurilor în comunitățile sociale închise. Mi se pare că și aici trebuie să vedem aceeași psihologie socială de care vorbește Çabej în cazul comunităților albaneze. Nici nu se poate explica altfel faptul că *dor* se poate combina cu un număr foarte mare de verbe: *Mi-e dor de casă, Mă apucă dorul de casă, Îmi vine dor de-ai mei, Mă ajunge dorul, Mă ține dorul, Mor de dor* etc., toate cu corespondente paralele în albaneză: *Më vjen mall për shtëpi* lit. „Îmi vine dor de acasă”; *Më vjen të vdes nga malli* lit. „Îmi vine să mor de dor”; *Ma ka marrë malli* lit. „M-a luat (apucat) dorul” etc.

# FALCĂ

Latinescul *falx*, *-cis* a continuat în română prin două cuvinte: *falcă* „maxilar, mandibulă” și *falce* „veche unitate de măsură pentru suprafețele agricole”, folosită în Moldova, echivalentă cu 1,43 ha.

Despre primul dintre acestea, unii lingviști cred că ar proveni direct dintr-un *\*falca*, formă ivită în latina vulgară târzie printr-o modificare de declinare a lui *falx*, *-cis*. Alții socotesc că *falcă* e o nouă variantă de singular refăcută pe baza celei de plural; deci, de la sg. *falce* – pl. *fālci* s-a ajuns la sg. *falcă* – pl. *fālci*, impunându-se, pe lângă desinențele *ă:i*, și alternanța *c:ĉ* în radical pentru exprimarea mai clară a opoziției de număr (pentru comparație: sg. *salcă*, în loc de mai vechiul *salcie*, *salce* cu pluralul *sālci*, *sālci*, cuvânt din lat. *salix*, *-cis*, cf. CDDE, nr. 546).

Să examinăm mai întâi sensurile celor două cuvinte și derivatele lor, după care vom arăta ce ipoteză etimologică pare mai demnă de luat în seamă. *Falx* însemna „secere, coasă, cosor”, sens păstrat în italiană (*falce*), franceză (*faux*), portugheză (*foice*), spaniolă (*hoz*) etc.

La românescul *falcă* s-a produs o modificare de sens metaforică: maxilarul seamănă, ca formă, cu o secere, coasă sau cu un cuțit curbat la un capăt (cosor), folosit la tăierea viței de vie. Această transformare semantică trebuie să fi fost foarte veche, căci ne întâmpină și în aromână. Același proces de metaforizare apare și în albaneză: *fëllqinjë*, care înseamnă „falcă; obraz; șchioapă” și provine din lat. *\*falcinea* (cf. Meyer, EWA, p. 102). De remarcat și gr. *φάλχος* „faux, serpe”, *φάλχα* „char de combat pourvu de faux” (Mihăescu, *Romanité*, p. 380). Reținem aici și faptul că latinescul *maxilla*, prin care se denumea „falca”, a devenit în română *măsea*; în limbile romanice din occident s-a păstrat cu înțelesul primar.

Varianta *falce* are numai semnificația de „măsură agrară (aproximativ un hectar și jumătate)”, cu care se folosea în griaurile din Moldova (v. detalii în *Inst. feud.*, p. 190). Iată un citat din povestirea

*Ioan Roată și Vodă Cuza* de Ion Creangă: „Tu... cu optzeci de mii de fălci de moșie, și el ghiorlan c-un petec de pământ, și uite ce gură face alături de mine!” În documentele vechi, *falce* e întâlnit mereu; în Moldova e atestat încă din 1470 (cf. DERS, p. 76), iar în secolele următoare e cunoscut chiar și în documente din Transilvania (v. *Inst. feud.*, p. 190). Sensul lui *falce* se explică, de regulă, prin cel de „cât poate secera un om într-o zi”, adică suprafața unui lan de grâu pe care un om o „muncește” cu secera (= fălcea) într-o singură zi (cf. Drăganu, în DR, VII, 1931-1932, p. 214). Cu vremea, sensul acesta s-a generalizat, cuvântul *falce* denumind o întindere determinată de pământ agricol (cultivat cu cereale, viță de vie etc.). Pentru comparație, se invocă derivatul din latina medievală *falcata* „quantum unus sector per diem falcare potest de prato” (Ducange, citat în DA, s.v.; alte comparații, în CDDE, nr. 456).

Trebuie precizat însă că *falce* ca nume de instrument nu există și, foarte probabil, nu a existat niciodată. De aceea, e de presupus că sensul de „măsură agrară” a apărut chiar în latină și că româna a moștenit pe *falce* ca termen distinct de *falcă*.

Situația lui *falce* este asemănătoare cu a lui *pogon*, folosit mai mult în Muntenia. În bulgară, de unde a fost împrumutat, *pogon* are tot sensul de „măsură agrară” și e raportat la verbul slav *pogoniti* „a mâna vitele, a goni” (*comp.* și scr. *pògon* „mânatul vitelor” și rom. învechit *a pogoni* „a goni, a alunga”); deci, *pogon* denumea inițial suprafața agricolă pe care o putea ara un om (mânând vitele) într-o zi (v. și Mihăilă, *Împrumuturi*, p. 27).

Derivatele de la *falce* se disting clar de cele care provin de la *falcă*. Astfel, *fălcer* denumește, prin Moldova, cosașul tocmit cu „fălcea”, adjectivul *fălcesc* apare în sintagma *prăjină fălcescă*, iar adverbul *fălcește* figurează în grup cu verbul *a măsură*.

De la *falcă*, s-a format *fălcariiță*, cu suf. *-ariiță*, ca denumire a „unei boli de dinți la copii, care se manifestă prin încleștarea fălcilor”. În treacăt fie spus, cu suf. *-ariiță* se formează vechi nume populare de boli sau de plante vindecătoare: *brâncariiță*, *limbariiță*, *limbricariiță*, *măsălariiță*, *neburariiță*, *negelariiță*, *săpunariiță*, *șerpariiță* etc. Se adaugă aici numele de plante: *fălcată*, *fălcăție*, *fălcătea*, care circulă prin Banat (Vasile Ioniță, *Metafore ale graiurilor din Banat*. Timișoara, 1985, p. 177).

Alt derivat al lui *falcă* este *fălcea*, cu suf. *-ea*, folosit cu sensuri mai mult figurate: talpă de sanie, speteze la vătalele de la război, cele două scânduri ale meliței etc. (v. DA, s.v.). Cu înțelesuri figurate se

întrebuințează și *falcă* pentru denumirea diferitelor obiecte care se aseamănă (prin formă sau funcțiune) cu fălcile omului sau ale animalelor (cf. DA, s.v.).

Rezultă din toate acestea că *falce*, cu semnificația de măsură a unei suprafețe agrare, a fost moștenit ca un cuvânt aparte de *falcă*. Explicația prin magh. *falka* „bucată” (cf., între alții, Rosetti, ILR, p. 384) nu poate fi acceptată, nici din motive fonetice, nici semantice (v. recent, Sala, *Etimologia și limba română*, București, 1987, p. 137; *Id.*, *Introducere în etimologia limbii române*, București, 1999, p. 188).

În sprijinul ipotezei moștenirii termenului cu acest sens poate fi adus și cuvântul aromânesc *fălcare* „o grupare pastorală chiar de câteva zeci de familii pusă sub conducerea unui celnic” (Papahagi, DDA, s.v.: v. și Capidan, *Arom.*, p. 146, care presupune, ca etimon, *falcaria* „portion de terre fauchée”, care a putut evolua, pe teren aromânesc, la sensul actual; v. și CDDE, nr. 547).

E posibil, după cum se presupune în DA, s. *coasă*, ca în româna comună să fi existat *falce* și cu înțelesul etimologic de „coasă”, înțeles pe care l-a pierdut o dată cu împrumutarea din vechea slavă a lui *coasă* (cunoscut și în aromână și albaneză). Trebuie notat că și *coasă* apare la noi, mai cu seamă în Oltenia, ca termen de „măsură agrară” (mai exact, de măsură a fânețelor), denumind suprafața de teren cuprinsă într-o lungime a coasei, de la călcâi la vârf, ceea ce corespunde cu lățimea pologului de fân cosit. Aceasta nu exclude faptul ca *o coasă de fân* să reprezinte, ca și în cazul lui *falce*, suprafața de teren cu fân pe care un om o poate cosi într-o zi.

# FRUMOS

Pentru însușirea de „frumos”, româna a moștenit, din latină și din substratul traco-dac, trei cuvinte: *frumos*, *mușat* și *bucur*. Sinonimia acestora se relevă numai la o cercetare istorică a lor. Le vom examina pe rând.

Primul dintre acestea, cu circulație generală în dacoromână, provine din latinescul *formosus*, care însemnează „frumos” și e un derivat adjectival din *forma*, *-ae*, acesta fiind folosit nu numai cu înțelesul de „aspect, formă, înfățișare”, ci și cu cel de „frumusețe, chip frumos”.

*Formosus* s-a conservat și în alte idiomuri romanice, mai ales în spaniolă și portugheză, limbi care constituie, împreună cu româna, arii laterale în cadrul geografic al romanității (v. Pușcariu, *Limba română*, I, p. 214).

În ariile romanice centrale s-a conservat *bellus* „drag, plăcut, gentil, amabil” (fr. *beau*, it. *bello*), un diminutiv al lui *bonus*.

B. P. Hasdeu (*Biea. Cum ziceau românii înainte de a fi luat de la slavi pe „dragă”*, în *Col. Tr.*, noua serie, an IV, nr. 3-6, 1883, p. 97-104; reprodus în *Studii de lingvistică și filologie*, II, Editura Minerva, București, 1988, p. 393 ș.u.) credea că fem. *bella* s-a transmis și în română, folosit încă prin Oltenia: *bia Marie*; *bia Leancă*. Ulterior *bia* a fost înlocuit prin adjectivul slav *drag*. Pentru semnificația cuvântului e interesantă observația lui Marin Preda, originar din Teleorman, observație care coincide cu a lui Hasdeu: „«Vasăzică nu s-a însurat», spuse preoteasa, «și cum aș face eu, *bia*», adaugă folosind această expresie pe care o foloseau *fetele între ele* (sublin. ns.) și mai puțin sau deloc muierile, semn că în clipa aceea Ileana lui Costică Roșu era stăpânită fără doar și poate de amintirile ei de atunci, «să mă întâlnesc cu el și să nu afle nimeni? Să stau și eu nițel de vorbă cu el!»” (*Moromeții*, II, 1967, p. 248); sau „Numai cu alde tat-su, *bia*, stă el de vorbă, zise Stela lui Jugravu” (*ibid.*, p. 252). *Bia* poate apărea însă și în vorbirea unui bărbat, evident, tot ca adresare unei femei: „— Ea e mai mare ca tine, Niculae, sau e mai mică?”

– Cine, *bia*? – Ilinca. – E mai mare cu un an! zise Niculae” (*ibid.*). Al. Ionașcu (în SCL, XXXI, nr. 4, 1980, p. 413-415) a explicat pe *bia* prin alb. *bijë* (vechi: *bilë* „flică”), explicație la care se gândise și Hasdeu, fără s-o accepte. După DA (s. *băl*), *bia* ar fi un singular refăcut din pluralul *bele* al variantei bănățene *bel* (comun: *băl*). Al. Graur (*Alte etimologii românești*, București, 1975, p. 30) credea că *bia* ar putea „să fie o scurtare a lui *biată*, care se va fi întrebuițat mai întâi pentru persoana a III-a, fără nuanță peiorativă”. Ipoteza aceasta fusese deja formulată de Hasdeu în termenii în care ea trebuie respinsă: „Să se mai observe că olteanul *bia* nu exprimă nici o nuanță de milă, de mustrare, sau de mânie, așa că nici într-un fel nu-l putem apropia de *biată*” (v. notele la vol. II al ediției Hasdeu din 1988).

Revenind la *frumos*, trebuie să remarcăm că dintre semnificațiile speciale cu care e întrebuițat popular acest adjectiv atrage atenția în special cea eufemistică: *ale frumoase, frumoasele*, denumind „zâne (de obicei rele), ielele, vântoasele, dânsel” (*cf.* Șăineanu, *Ielele*, p. 12, 14, 21-34), *frumoasa-frumoaselor* (în forma unui superlativ afectiv), *frumoasa-pământului*. Se observă că adjectivul e substantivat. Aceste compuse au corespondente similare în albaneză (de exemplu: *e bukura e dheut* = frumoasa-pământului), ceea ce ne-ar îndrepta spre ipoteza că ele exprimă credințe străvechi, preromane și au structuri traduse după modele proprii limbilor antice din Balcani (*cf.* Sandfeld, *Ling. balc.*, p. 161).

După *frumoasa-pământului* s-a creat în limbajul rural și antonimul *urâta-pământului*, care, în Gorj, circulă ca termen de ocară la adresa unei femei. *Pământ* are, în astfel de construcții, sensul de „lume, univers” și servește ca un fel de semn al superlativului. Se poate adăuga aici *cumințenia-pământului*, compus după același model.

*Mușat*, a cărui origine, latină sau traco-dacă, nu este prea clară, se folosește curent în dialectele aromân și meglenoromân. În aromână a creat și derivatele: adj. *mușitescu, mușitic* „frumușel”, subst. *mușiteață* „frumușețe”, verb *mușitășcu* „a înfrumușea”. Apare chiar și un compus: *mușata a lochui* „frumoasa-pământului, Ileana Cosânzeana”; de asemenea: *mușatlu a mușăților* „frumosul-frumoșilor, Făt-Frumos” (Papahagi, DDA).

La nordul Dunării, *mușat* se aude rar astăzi, mai mult prin Munții Apuseni: „*Mușat* pilu mării”, „Nu plânge *mușatul* mării” (Frâncu-Candrea, *Moșii*, p. 103, *cf.* DLR, s.v.) E posibil ca de la *mușat* să provină numele plantei *mușețel* (*cf.* DLR, s.v.; atestat și ca nume de sat la 1538 în Țara Românească, *cf.* DERS, p. 151).



*Muşat* trebuie să fi fost frecvent odinioară, dovadă că s-a păstrat ca nume propriu (de persoane şi, mai ales, de locuri). În vechile acte muntenţeşti, apare obişnuit ca nume de persoană (v. DERS, p. 150, unde se dau atestări începând cu a. 1451). Probabil că trebuie considerat aici şi fem. *Muşa*.

*Muşat* s-a menţinut până astăzi ca nume de familie. În lista de abonaţi la serviciul de telefoane al Capitalei sunt înscrise peste 300 de persoane care poartă acest nume, la care se adaugă cca 70 cu nume derivate: *Muşatescu, Muşatoiu, Muşăţeanu*. Să amintim acest nume şi în legătură cu voievozii *Muşatini* ai Moldovei, pe care Hasdeu (*Istoria critică a românilor*, ed. din 1984, Editura Minerva, p. 122-129) îi descindea din Basarabii olteni.

În toponimie apar formele: *Muşata, Muşatul, Muşeteşti, Muşatoiu, Muşeteasca, Muşetescu*, nume de sate, de moşii, de munţi, dealuri (v. Hasdeu, *op.cit.*; Iordan, *Top. rom.*, p. 113; *Muşeteştii*, nume de sat, e atestat la 1475, cf. DERS, p. 150). Probabil *Crasna*, frecvent în toponimia noastră, însemnând în limbile slave „frumos”, s-a impus ca o traducere a vechilor denumiri băştinaşe.

Despre al treilea adjectiv prin care se redă ideea de „frumos” în română, *bucur*, trebuie spus că a dispărut cu totul, ca termen comun, din limba curentă. Că a existat în româna străveche o dovedeşte faptul că s-a conservat în onomastică.

Ca nume de familie, *Bucur* este extraordinar de frecvent astăzi, nu rareori şi ca nume de botez. În *Cartea de telefoane* a Bucureştiului pe anul 2000 se pot număra peste 1200 de familii care poartă acest nume, adăugând, bineînţeles, derivate ca: *Bucura, -aş, -eanu, -eci, -ei, -el, -enci, -escu, -eşteanu, -ică, -oaia, -oiu*. Regretatul Gh. Bolocan, fost profesor la Universitatea din Craiova şi un eminent specialist în onomastică, a arătat că *Bucur* apare de aproape 35000 de ori în întreaga ţară, fiind unul dintre numele obişnuite la români. În recentul *Dicţionar de frecvenţă a numelor de familie* se notează că peste 41.000 de familii poartă acest nume. Destul de frecvent şi larg răspândit este acest antroponim şi în limba veche, de dinainte de primele texte originale româneşti (v. Drăganu, *Rom.*, p. 208, 285; Constantinescu, DOR, p. 219). Femininul *Bucura*, ca nume de persoană, e atestat în texte slave din sec. al XV-lea (cf. Hasdeu, AIR, I., 1864, p. 89); în documente de acelaşi tip, apare şi *Bucuria* (comp. alb. *Bukuria*), tot ca nume de persoană (cf. DERS, p. 26).

În procesul de transfer în domeniul antroponimiei, *bucur* a fost folosit mai întâi ca supranume (un fel de poreclă cu sens pozitiv), devenind, apoi, nume de persoană în toată regula. Cu timpul, s-a fixat definitiv în zona superioară a onomasticii familiale. De aici, *Bucur* a trecut ușor în toponimie, mai întâi în compuse cu entopice, din care transpare valoarea inițială de nume de persoane: *Cotul Bucurei*, *Dealul Bucurului*, *Lacul Bucura*, *Măgura lui Bucur*, *Movila lui Bucur*, *Bucura bătrână* etc., nume de sate, dealuri, păduri, bălți, diferite alte configurații ale naturii. Derivate toponimice ca *Bucureasa*, *Bucuroaia* ar denumi „moșia, proprietatea” lui *Bucur*. În *Marele Dicționar Geografic al României* (II, p. 35) sunt înregistrate mai multe sate din Moldova, Oltenia și Muntenia cu numele *București*, la care se adaugă un *București* în Banat, altul aproape de Brad (cf. Frâncu – Candrea, *Rotacism*, p. 83), *Dealul Bucureștilor* în Mehedinți (în DTRO, I A-B. Oltenia: *Bucur*, *Bucura*, *Bucureasa*, *Bucurelu*, *București*, *Bucuroasa*, *Bucurova*, nume de dealuri, poieni, sate, pâraie, văi, livezi). Numeroase alte atestări istorice ale toponimelor cu baza *Bucur* ne oferă Iordan (*Top. rom.*, p. 164, 179) și mai ales profesoara Viorica Goicu (Timișoara) în recentul său volum *Contribuții la onomastica istorică* (2001).

Ca și alte cuvinte din fondul moștenit al românei, *Bucur* a pătruns și în onomastica sârbă, bulgară și, foarte devreme, încă de la jumătatea sec. al XI-lea, în cea maghiară. Expansiunea acestui nume în țările vecine e o dovadă a permanenței românești în zona carpato-danubiană.

Adjectivul *bucur*, atribuit cu siguranță substratului traco-dac, trebuie să fi avut sensul de „frumos” ca și corespondentul albanez *i bukur*, cu care se compară pentru identificarea provenienței lui din idiomul care se vorbea în ținuturile noastre în perioada preromană.

Cu semnificația de „frumos”, luată inițial ca un supranume, se va fi impus *bucur* în antroponomastică. E posibil însă ca, cu timpul, să fi intervenit aici, după cum cred unii lingviști, și un factor psihologic: nașterea unui copil e un prilej de „bucurie” (*comp.* lat. *Felix*, slav. *Vesel*, alb. *Gëzim*; din lat. *gaudium* descinde alb. *gaz* „bucurie”, de unde vb. *gëzoj*, subst. *gëzim* „bucurie”).

Nume laic, *Bucur* a fost întrebuințat la început în zonele pastorale, conservatoare prin excelență a urmelor lingvistice rămase de la daci. Din atestările vechi de care dispunem, observăm că acest termen e cunoscut mai cu seamă în județele limitrofe Carpaților estici și meridionali, dar și în Banat, Crișana, sudul Ardealului, în Bucovina, practic pe tot cuprinsul pastoral al României. Dispersiunea geografică

generală a acestui nume ar putea fi considerată ca un argument al faptului că prin transhumanța pastorală au fost asigurate, de-a lungul istoriei, legăturile intime dintre grupurile sociale de români.

Nu este exclus ca numele de persoană *Bucur* (cu silaba finală neaccentuată ca toate cuvintele în *-ur* din latină și din substrat) să fie el însuși transmis din traco-dacă. Ar fi, în acest caz, singurul nume de persoană pe care româna l-a putut păstra din limba populației preromane din Dacia.

Încheiem cu o observație a lui Sextil Pușcariu comunicată lingvistului clujean Ștefan Pașca: „În unele regiuni, cum e de pildă aceea a Brașovului (com. S. Pușcariu), e obiceiul până azi ca un copil înainte de botez să fie numit *Bucur*, iar fata *Bucura*, deși acest nume nu e din cele mai întrebuițate în antroponomastica locală” (Ștefan Pașca, *Nume de persoane și nume de animale în Țara Oltului*, București, 1936, p. 182). Obiceiul de a ura pruncului să fie „frumos”, dându-i-se numele *Bucur* până la dobândirea prin botez a unui nume creștinesc, are, probabil, rădăcini străvechi, în lumea plină de miracole a getodacilor. Adaosul creștin, el însuși străvechi, trebuie considerat în relația de continuitate pe care o implică obiceiul în sine.

# FURCĂ

Cuvânt important în terminologia populară referitoare la agricultura și la industria casnică, *furcă* are două înțelesuri principale, aparent fără legătură între ele: „1. unealtă de adunat fânul; 2. unealtă de tors manual”. Obiectele denumite *furcă* au coadă de lemn prevăzută la un capăt cu coarne în formă de V sau U. Aceasta este trăsătura comună prin care se explică relația semantică dintre cele două cuvinte. E necesar să precizăm că la origine și furca de tors trebuie să fie fost, la poporul român (cum mai este încă și astăzi pe alocuri), cu coarne la capăt, ca aceea de ridicat fânul.

Latinescul *furca* înseamnă „furcă cu doi dinți, ca unealtă de adunat fânul”; totodată, lat. *furca* denumește și alte obiecte asemănătoare cu o furcă: „proptea la vița de vie; stâlp de susținere a grinzilor la casele simple; instrument de tortură a sclavilor etc.”. Acest cuvânt s-a păstrat, cu toate sensurile lui, în limbile romanice. Și în română prin *furcă* se poate denumi, întocmai ca în latină, orice obiect prevăzut cu o crăcană la un capăt: „stâlp care susține cumpăna fântânii, proptea la grinda casei, la pătul, la grajd etc.” Chiar înțelesul de „spânzurătoare” (*l-au ucis în furci*, cf. it. *le forche*, v. fr. *les fourches*, sp. *horca*) trebuie considerat ca derivat normal din cel de „instrument de casnă a sclavilor” al lat. *furca*.

De la *furca* de strâns fânul s-a format derivatul diminutival *furculiță*, care a avut o difuziune balcanică largă.

Dintre celelalte derivate (pentru care vezi DA, DEX), mai important este *furcitură* (și var. *înfurcitură*), folosit cu înțelesul de „bifurcație, loc unde se despart două ramuri de munți sau unde se împreună două văi”. E un cuvânt format după modelul derivatelor în *-itură* de la verbul *a (se) înfurci* „a se bifurca” sau poate chiar de la pluralul *furci* (în DA, se admite un verb de bază neîntrebuințat *a furci*, însemnând „a aduna cu furca”, ceea ce ar fi în acord și cu înțelesul de „căpiță de fân” al lui *furcitură*).

Un sinonim al lui *furcitură* este *furcătură*, cunoscut prin Banat și care pare mai vechi, e poate chiar moștenit din latină (*furcatura*), pentru că există forme corespunzătoare și în alte idiomi romanice (cf. CDDE). Un verb *a înfurca* „a lua fân în furcă; a se bifurca” (v. DA) pare să explice derivatul în *-ătură*.

Cele două apelative cu accepțiune topografică (în special *furcitură*) s-au impus și ca nume topice (v. Iordan, *Top. rom.*, p. 511).

Am stăruit asupra acestor derivate cu valoare metaforică, ivite mai cu seamă în graiul oamenilor de la munte, a căror ocupație principală a fost păstoritul (și agricultura în forma care era impusă de păstorit), pentru a arăta că a fost posibilă apariția unui sens nou al lui *furcă*, acela de „unealtă de tors”. Trebuie subliniat că dintre toate limbile romanice numai româna a dezvoltat și generalizat sensul de „colus, unealtă de tors” (*comp.* totuși, izolat în România occidentală, fr. dial. *hursero* „quenouille” înregistrat în atlasul Franței întocmit de J. Gillieron, cf. CDDE, s. *furcă*; pentru alte amănunte referitoare la sensul „instrument de tors” cu care și lat. dimin. *furcilla*, *furcella* s-a păstrat dialectal în limbile romanice occidentale, v. Densusianu, *Semantism anterior despărțirii dialectelor române* II, în „Grai și suflet”, II, 1926, 2, p. 317 și urm. și în „Grai și suflet”, VII, 1937, p. 348. Lui Densusianu i se datorează și o comparație a tipurilor de furci cu dinți la populațiile din Pirinei, Balcani și Carpați).

*Furcă* apare cu sensul de „colus” și în dialectele românești din sudul Dunării; de asemenea, în albaneză, *furkë* are toate înțelesurile cunoscute în română (FS, s.v.). D. Pușchilă (*Furca de tors*, în „Convorbiri literare”, XLVIII, nr. 5, 1914, p. 465-474, 660-664) crede că termenul în discuție a căpătat noul înțeles în latina balcanică, furca de tors fiind prevăzută la un capăt, întocmai ca unealta de adunat fânul, cu două coarne în care se sprijină caierul. Modelul de furcă cu coarne (care se pare că nu era cunoscut la romani) se află astăzi în satele din nordul Olteniei și din Transilvania, dar trebuie să fi fost foarte răspândit odinioară la români. Adăugăm că și la albanezi este cunoscut tot acest tip de furcă. Într-un scurt articol (*Termeni de origine latină referitori la tors în română și albaneză*, în „Sud-Estul și Contextul european”, IX, 1998, p. 32), Cătălina Vătășescu observă următoarele: în albaneză, sensul principal al cuvântului *furkë* este „unealtă de tors”, cel de „instrument agricol” fiind puțin frecvent; în dialecte românești de sud sensul „instrument agricol” e fie foarte rar (în aromână), fie inexistent (meglenoromână, istroromână); greaca și bulgara au împrumutat termenul cu sensul de „instrument de tors”.

D. Pușchilă notează că „în multe părți este la români obiceiul ca să se dea la nuntă miresei, printre lucrurile care-i alcătuiesc zestrea, și o furcă frumos lucrată” (*lucr. cit.*, p. 472). După el, furca cu coarne a fost adusă la noi „din sudul Dunării, prin emigrări mai nouă de element păstoresc” (p. 664). Înaintea unei astfel de concluzii, trebuie să presupunem că, mai degrabă, s-a produs o calchiere a unui termen balcanic autohton; e vorba, deci, de o influență a substratului.

*Furcă* face parte dintr-o bogată terminologie a industriei casnice, mai exact a prelucrării lânii, a torsului și a țesutului, ca îndeletnicire străveche a poporului român, moștenită de la traco-daci. Aproape în totalitatea lor acești termeni sunt de origine latină (câțiva provin din substrat). Astfel, *lâna* (*lana*) *se tunde* (*tondere*) de pe *oaie*, *se spală* (*experlavare*) de *usuc* (*succus*, probabil contaminat de *a usca*), apoi *se scarmână* (*excarminare*), se trece prin *piepteni* (*pecten*) sau *pieptămuși* (derivat cu *-uș*, sufix de origine traco-dacă), ca să se aleagă lâna cu firul lung, care se numește *păr* (*pilus*) sau *fuior* (*foliolum*), de cea cu părul scurt, numită *canură* (*cannula*) sau de cea de calitate mijlocie, care se cheamă *miezur* (de la *miez*, lat. *medius*); ce rămâne în dinții pieptenilor este *stupa* (*stuppa*); se formează apoi *caierul* (*caiulus*), adică atât cât se poate pune o dată în furcă, *se toarce* (*torquere*), se face *fir* (*filum*) și se adaugă pe *fus* (*fusus*), pe *ghem* (*glomus*), de pe care *se deapănă* (*depanare*), apoi *se urzește* (*ordire*), *se țese* (*texere*) la *argea* (cuvânt de origine traco-dacă) și se face *pănură* (*pinnula* sau *paenula*) pentru *veșminte* (*vestimentus*).

Notăm aici și faptul că *furcă* (prin Moldova, derivatul *furcărie*) e folosit popular și cu însemnarea „clacă, șezătoare în care se toarce”, obținută printr-un transfer al acțiunii asupra instrumentului, fenomen obișnuit în româna populară. Probabil de la *furcă* cu acest sens s-a creat expresia *vorbe de furcă*, înțelegându-se „vorbe de clacă, bârfeli, mici răutăți” și chiar a *avea de furcă* (cu cineva), ceea ce înseamnă „a se răfui (cu cineva), a cere socoteală (cuiva), a se certa, a se bate (cu cineva)”. Aceasta din urmă este înrudită cu verbul *a se încăiera*, format de la *caier*, cu înțelesul metaforic de „păr”; un corespondent asemănător există în albaneză: *përleshem* „a se încăiera (cu cineva)”, alcătuit din *lesh* „lână” și o prepoziție. În sfârșit, expresia *a toarce în furcă*, cu înțelesul de „a munci din greu”, nu are nevoie de explicații. Pentru alte expresii care conțin cuvântul *furcă*, vezi Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române*, ed. a II-a, București, 1975, p. 286; Dumistrăcel, *Lex. rom.*, p. 203.

# GRÂU. PORUMB

Agricultura era îndeletnicirea cea mai importantă a strămoșilor noștri. Cu mult înainte de cucerirea romană, se răspândește la daci brăzdarul de fier, de tip elenistic, celtic sau roman, precum și un brăzdar specific populației locale (cf. *Istoria României*, vol. I, p. 268). Săpăturile arheologice ne arată că din inventarul de unelte din așezările geto-dacice nu lipsesc cele destinate diferitelor munci agricole: coase, seceri, sape, târnăcoape, râșnițe etc. S-au descoperit, de asemenea, hambare pentru cereale, unele conținând chiar cantități mari de grâu ars. La acestea se adaugă mărturiile scrise. Astfel, în izvoarele antice (Strabo, Arrianus) se povestește că ostașii lui Alexandru cel Mare, în incursiunea pe care au făcut-o în anul 335 î.Hr. la nord de Dunăre, în ținutul geților, „au luat-o prin sămănături” și au trebuit „să culce grâul cu sulilele aplecate” ca să poată înainta. În perioada romanizării, Dacia Felix devenise „grânarul” Imperiului Roman. Înainte de cucerire, dacii făcuseră, secole de-a rândul, comerț cu grâne cu cetățile grecești.

Despre cultivarea cânepii sau a inului (lat. *cannabis*, *linum*), se vorbește chiar în cea mai veche mențiune istorică despre daci datorită lui Herodot, de la 512 î.Hr, deci cu șase secole înainte de cucerirea lui Traian.

Numele românești ale cerealelor sunt moștenite din latină: *grâu* (*granum*), *mei* (*milium*), *orz* (*hordeum*), *părâng* „mei; meișor; dughie” (*panicum*), *secară* (*secale*). Dacii cultivau și ovăzul; numele latin a fost însă substituit în acest caz cu echivalentul slav.

Dintre toate culturile de cereale, predominantă a fost la noi întotdeauna aceea a grâului. În felul acesta se explică de ce numai pluralul lui *grâu*, sub forma *grâne*, s-a impus cu sensul generic de „cereale”, „bucate”. Și echivalentele lui *grâne* din unele limbi balcanice denumesc cerealele în general, și chiar latinescul *frumenta* „grâne, bucate”. Concordanțele acestea nu sunt o probă împotriva ideii că grâul a fost

mult cultivat la noi în vechime. Această realitate e dovedită și de faptul că *grăunte* (cu varianta *grăunță*), însemnând inițial fructul copt al grâului, a devenit termen general pentru denumirea boabelor de cereale. Se zice atât *grăunte de grâu*, cât și *grăunte de secară*, *de mei*, *de orz*, *de porumb* și, prin asemănare, *grăunte de mac*, *de mazăre*, *de muștar*, și chiar *grăunte de nisip*, *de sare* etc., fără a mai vorbi de întrebuintările figurate: *un grăunte de adevăr*, *un grăunte de minte* etc. De notat că sensuri de acest fel are și latinescul *granum* „grăunte de cereală, grăunte de sare, boabă de strugure etc.”

Se observă, așadar, că *grâu* și *grăunte* au avut o dezvoltare semantică oarecum paralelă.

Sunt nenumărate specii de grâu denumite prin cuvinte compuse în care *grâu* intră ca termen de bază: *grâu frumos* (*de vară*, *de toamnă*, *alb*, *roșu*, *moale*, *mășcat*, *cârnău*, *arnăut* etc., cf. DA). Această bogăție terminologică, cu un caracter specific popular, vine în favoarea ideii de mare vechime a culturii grâului în țara noastră.

Rămânând în planul analizei strict lingvistice, trebuie să arătam că întreaga terminologie a muncilor agricole legate de grâu și a prelucrării lui până la faza comestibilă a pâinii este de origine romană: *pământul* (*pavimentum*) sau *agrul* (*ager*) *se ară* (*arare*), *se seamănă* (*seminare*), *se grăpează* (de la *grapă*, de origine dacă), *grâul se seceră* (*sicilare*) cu *secera* (*sicilis*), *se treieră* (*tribulare*) la *arie* (*area*), *se vântură* (*ventulare*) cu *ciurul* (*cribrum*), *se macină* (*machinari*) la *moară* (*mola*), iar *făina* (*farina*) *se cerne* (*cernere*) și se face din ea *aluat* (*allevatus* „ridicat, înălțat”, adică „dospit”) și apoi *pâine* (*panis*) *coaptă* (*coquere*) în *cuptor* (*coctorium*) sau în *țest* (*testum*). Sunt de origine latină și cuvintele care denumesc părțile componente ale plantei în discuție: *pai* (*palea*), *spic* (*spicus*), *grăunță* (*granuceum*). O înșirare terminologică a făcut și Tache Papahagi, *op. cit.*, p. 22-23.

Se știe că *Plugușorul* (în splendida variantă dată de Vasile Alecsandri), poem popular propriu dacoromânilor, cuprinde, în detalii, toate fazele producerii și prelucrării grâului, de la arat până la coptul pâinii. Poemul este, aproape în întregime, construit pe un fond lexical latin. Din terminologia „grâului”, sunt nelatinești cuvintele (în ordinea apariției în text): *plug*, *brazdă*, *lan*, *snop*, *claie*, *gireadă*, *sită*, *a dospi*, *colac*, *holdă*. Pentru cele mai multe dintre acestea se află sinonime în fondul vechi de origine latină. În legătură cu *plug*, trebuie spus că lat. *aratrum* a existat în româna comună; astăzi e cunoscut în aromână și, izolat, în graiul din Maramureș.



Unii mitologi consideră că poemul *Plugușorul* „exaltă meritele agriculturii „intensive” romane a grâului, în locul meiului ce domina în cultura cerealiară la daci la începutul erei noastre. Plugușorul relevă deci un rit de restructurare și îndătinare a culturii grâului la dacoromâni” (Romulus Vulcănescu, *Mitologie română*, București, 1985, p. 434).

E interesant de remarcat că româna a moștenit din latină pentru denumirea acestei plante cuvântul *granum*, care înseamnă „grăunte”, nu pe *frumentum*, numele propriu-zis al grâului ca cereală. Modificarea semantică prin metonimie (numele fructului pentru numele plantei) a lui *granum* trebuie să se fi petrecut pe terenul latinei balcanice, pentru că ne întâmpină și în albaneză (*grurë*, *grunë*). În general, numele fructului e mai concret și mai important decât al plantei, ceea ce și explică de ce multe nume românești de plante (pomi, arbuști) provin de la numele de fructe ale acestora. Așa se vor fi petrecut lucrurile și în cazul lui *grâu*. În albaneză însă, *grurë*, *grunë* e considerat în ultimul timp nu împrumut din latină, ci cuvânt din fondul autohton, indo-european. Aceasta înseamnă că e posibil ca în română schimbarea semantică a lui *granum* să se fi produs sub acțiunea substratului.

Grâul este folosit frecvent în practici populare străvechi legate de cultul morților: colac de grâu curat, colivă de grâu, boabe de grâu în cosciug etc. Urările de Anul Nou sunt însoțite, în unele părți, de aruncarea în față, prin gestul semănatului, a câtorva boabe de grâu – simbol al belșugului, poate și al sănătății, al vieții.

În unele colinde din Ardeal, *grâu* apare chiar cu înțelesul „viață, lume, univers”: „Spune, Doamne, adevărul/ Că destul te-am întrebat/ Cându-i coada veacului,/ Sfârșitul pământului,/ Concenirea grâului?”; „... să le spună/ când îi coada veacului/ Concenitul grâului”. S-ar părea că e vorba de un calc după sl. *žito* „cereale, grâu”, care aparține familiei verbului *žiti* „a trăi” (v. Frățilă, în „Filologie XXV”, I, Lingvistică, Timișoara, 1982, p. 52-53).

În legătură cu forma cuvântului *grâu*, observăm o particularitate fonetică foarte importantă, anume dispariția, în condiții greu de explicat, a consoanei *n*: *granum* > *grâu*.

La fel s-a întâmplat și cu *frenum*, care a devenit *frâu*, și cu un cuvânt din limba dacilor *°brenu-*, care a dat *brâu*. La aceste trei cuvinte *n* re apare în formele de plural: *grâne*, *frâne*, *brâne*, care coexistă însă cu forme fără *n*: *grâie*, *frâie*, *brâie*. Am omis cu bună știință din această serie lat. *unam* devenit *o* (dar în aromână: *ună*), adjectiv nehotărât și

numeral, și traco-dacicul \**perenu-*, trecut în română sub forma *pârâu* și în albaneză *përrua*.

De remarcat că multe derivate ale lui *grâu* pornesc de la radicalul *grân-*, propriu pluralului: *grânar* (sec. XIX) „negustor de grâne”, *grânare* „un fel de iarbă”, *grânărie* „hambar în care se țin grâne”, *grâneacă* „lan de grâu, grâne, cereale”. Aceste derivate s-au putut forma în perioada în care *grâu* apărea în forma *grânu*, *grănu*.

Constatările noastre privitoare la cuvântul *grâu* și la familia semantică organizată în jurul lui confirmă ideea, susținută de multă vreme de istorici, că strămoșii românilor au locuit fără întrerupere nu numai în zonele de deal și de munte, ci și la câmpie, unde cultura grâului s-a putut dezvolta în toată voia.

\*

Cultura porumbului a început la noi destul de târziu, la sfârșitul secolului al XVII-lea. Ea a înlocuit treptat cultura meiului, o cereală cunoscută încă din antichitate.

Pentru denumirea porumbului, româna dispune de patru termeni, cu o răspândire geografică bine determinată: *porumb*, în zona de sud a țării (Oltenia, Muntenia, Dobrogea), *păpușoi* (cu varianta *popușoi*), în aria de est (Moldova), *cucuruz* (în Transilvania și Banat), *mălai* (în Transilvania de nord, Maramureș și nordul Crișanei). Pe o arie restrânsă, în Bihor, e cunoscut și *tenchi* (v. harta întocmită de M. Sala după ALR, în FD, I, 1958; p. 182). E interesant de constatat cum au apărut aceste cuvinte pentru desemnarea unei realități „noi” în agricultura noastră.

Astfel, *porumb* provine, după cum se știe, de la numele *porumbelului*, nume moștenit din latinește (*palumbus* „porumbel sălbatic”, probabil o variantă dialectală a lui *columba*). În imaginația populară, asemănarea cu porumbelul a pornit de la forma și culoarea știuletelui verde de porumb, dacă nu chiar de la aspectul plantei înseși abia răsărite, cu frunzele lungi mult arcuite.

Aceeași metaforă se află și la baza denumirii porumbului în unele graiuri bulgărești: *gălăb* „1. porumbel; 2. porumb”. E greu de acceptat ipoteza, avansată de unii lingviști, că în ce privește româna ar fi vorba de un calc după bulgară.

Porumbelul (mai cu seamă cel sălbatic) e numit prin Muntenia, Oltenia și Banat *golumb* (din v. sl. *gъlobъ*), în Moldova *hulub* (din ucraineană). În cazul unei influențe bulgare, ar fi trebuit ca *golumb*, nu *porumb* să fi fost înzestrat cu sensul „Zea mais”.

Pentru evitarea omonimiei, numele păsării s-a diminutivat, devenind *porumbel*, cuvânt răspândit în toate graiurile noastre.

Reținem aici și ipoteza că numele plantei ar fi provenit nu de la numele păsării, ci de la adjectivul *porumb*, frecvent în limba populară cu înțelesul „cenușiu, vânat, de culoarea porumbelului” (despre păsări, animale); se spune, de exemplu: *boi vineți sau porumbi, cal porumb*. De aici s-ar explica și *porumbă* „fructul porumbarului, scoaroabă, coroabă, poroabă”, iar de la *porumbă*, s-a format, prin regresiune, *porumb*, numele popular al arbustului *Prunus spinoza* (cf. L. Ionescu Ruxândoiu, Cristina Călărășu, *Termeni românești care desemnează noțiunea „porumbar” („prunellier”)*, pe baza materialului pentru ALE, în „*Studii de dialectologie*”, Timișoara, 1984, p. 125 ș.u.).

Al doilea termen, *păpușoi* (cu var. *popușoi*), care circulă în Moldova, este un derivat augmentativ de la *păpușă*. Acesta din urmă e cuvânt vechi, moștenit din latină (*pupa* „fetiță; păpușă”) și derivat foarte devreme cu suf. *-ușă*, de origine traco-dacă.

În graiurile populare, mai cu seamă în cele moldovenești, *păpușă* apare și cu înțelesul de „rod tânăr al porumbului (înainte de a se forma mătasea și boabele)” (cf. DLR, s.v.). După cum se vede, și în cazul lui *păpușoi*, atestat prima oară la Neculce, avem de-a face cu o întrebuințare figurată la origine, pornindu-se de la asemănarea știuletelui de porumb cu o păpușă.

*Cucuruz*, din zona transcarpatică, desemna la început fructul coniferelor (*cucuruz de brad*). Prin asemănarea porumbului depănușat cu fructul bradului, s-a ajuns ca acest cuvânt, *cucuruz*, să se îmbogățească și cu semnificația „porumb”. Prima atestare a lui *cucuruz* ne întâmpină în Anonymus Caransebesiensis, dicționar latin-român elaborat în jurul anului 1700, probabil de către bănățeanul Mihail Halici. În limbile vecine (bulgară, sârbă, ucraineană, rusă, polonă, maghiară), *cucuruz* cu înțelesul „porumb” pare a fi intrat din română, după cum se presupune în DA. De precizat că în Ardeal numele păsării nu s-a diminutivat: *porumb*, ceea ce dovedește că în graiurile din Muntenia apariția formei *porumbel* a fost în mod cert determinată de omonimie.

Am spus mai sus că extinderea vertiginoasă a culturii porumbului a determinat o restrângere la maximum a culturii meiului. Rezultatul acestei relații a fost acela că în terminologia porumbului au fost integrate și cuvintele: *mălai* (ca denumire a porumbului, a făinei sau numai a turtei de porumb) și *mămăligă*, amândouă legate prin origine de *mei* (din latinescul *milium*). Dintre toate denumirile porumbului e posibil ca

*mălai* să fie cea mai veche, după cum consideră M. Sala. Cu înțelesul de „mei, părinc”, *mălai* e atestat încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea. E importantă observația lui Sala că *mălai* trebuie să fi circulat cu noul înțeles pe o arie mai întinsă decât cea actuală. Aceasta se întemeiază pe faptul că *mălai* e cunoscut astăzi cu semnificația „făină de porumb” într-o zonă cu mult mai mare decât aceea a semnificației „porumb”. Se poate adăuga aici constatarea că dintre toate denumirile porumbului numai *mălai* a căpătat și sensul de „turtă făcută din făină de porumb și coaptă în țest sau în cuptor”. În sfârșit, față de sărăcia în derivate a lui *porumb*, *păpușoi* și *cucuruz*, se remarcă familia lexicală foarte bogată a lui *mălai*: *a se mălai*, *mălăicios*, *mălăiel*, *mălăier*, *mălăietic*, *mălăieț*, *mălăină*, *mălăior*, *mălăiș*, *mălăiște*, *mălăoi*, *mălăuș* (DLR). *Mălai* e cunoscut și în toponimia din Moldova și Muntenia.

S-ar părea că multe dintre acestea s-au format de la *mălai* ca denumire a terciului de mei. De altfel se știe că unii autori elini, ca Dion Chrysostomus, notează că sarmații se hrăneau cu un fel de mămăligă de mei. Despre sciții de lângă Istru se știe, de asemenea, că mâncau mai mult mei decât grâu. Geții întrebuițau în diferite rituri funerare turtițe rotunde de mei.

Toate acestea constituie o dovadă de mare vechime a lui *mălai*.

Dintre etimologiile propuse pentru *mălai*, mai interesantă pare cea susținută de Andrei Avram (SCL, 2, 1987, p. 120-125, cu bibliografie; articol reluat în Andrei Avram, *Probleme de etimologie*, București, 2000, p. 118-125): lat. \**milia* devenit \**mil'al'e*, apoi, prin disimilație, \**melal'e* și, în urmă, *mălaie*, un plural de la care s-a format sg. *mălai*.

Așadar, cele patru cuvinte examinate de noi, care denumesc o cereală foarte importantă, prezintă interes din punctul de vedere al modului în care au luat naștere. Primele trei, *porumb*, *păpușoi* și *cucuruz*, sunt rod al imaginației populare, metafore care pornesc de la comparația cu o pasăre, cu fructul bradului, cu un mănunchi, o legătură, o păpușă. Ultimul, *mălai*, implică o substituție semantică: „mei, boabe de mei”, „făină de mei”, „turtă de mei” – „porumb, boabe de porumb”, „făină de porumb”, „turtă de porumb”.

# IARBĂ

Cuvânt vechi (lat. *herba*), cunoscut în toate zonele de limbă română, de la nord și sud de Dunăre, *iarbă* are o importanță excepțională în vocabularul popular, mai ales prin numeroasele compuse în care intră ca termen principal.

Fiind numele generic dat plantelor ierboase, s-a creat în terminologia medicinei populare sintagma *ierburi de leac*, pentru denumirea buruienilor tămăduitoare. Această semnificație populară, pe care o are și pluralul simplu *ierburi*, de „doctorie, medicament preparat din buruieni de leac”, e cunoscută și echivalentelor lui *iarbă* din alte limbi, ca de exemplu albanezului *bar*, care înseamnă „iarbă” și „doctorie”. Trebuie notat că și lat. *herba* era folosit uneori cu acest înțeles (cf. Georges, s.v.). De această foarte veche semnificație a lui *iarbă* se leagă și derivatul verbal *a ierba* (de conjugarea I, semn că e vechi), care înseamnă în graiul de prin Banat „a trata un animal bolnav cu rădăcină de elebor; a-i da spânz, a spânzui”.

După CDDE, nr. 798, 799, derivarea s-ar fi produs chiar în latină (*herbare*, cf. Georges). Același verb, sub forma *înierba*, are și sensul de „a arunca în apă foi dintr-un soi de iarbă care ametește peștii și îi face să plutească la suprafața apei, astfel că pot fi cu ușurință prinși” (cf. Giuglea, *Fapte de limbă*, p. 282).

În Dicționarul Academiei sunt înregistrate cca 220 de compuse cu *iarbă*, denumind felurite plante erbacee și buruieni de tot felul. Din examinarea acestei liste rezultă că cele mai multe dintre ele denumesc ierburi de leac, ceea ce și explică necesitatea unui determinant al lui *iarbă* în cadrul compoziției lexicale. Iată câteva exemple: *iarba-boilor*, ~ *ciutei*, ~ *cânească*, ~ *codrului*, ~ *lupului*, ~ *găinii*, ~ *lui Tatin*, *iarbă creată*, ~ *grasă*, ~ *iute*, ~ *mare*, ~ *neagră*, ~ *roșie*, ~ *șerpească*, ~ *de durori*, ~ *de ficat*, ~ *de friguri*, ~ *de înierbat*, ~ *de leac*, ~ *de langoare*, ~ *de surpătură*, ~ *de tăietură*, ~ *de vătămătură*, ~ *de zgaibă* etc. Regulile compunerii sunt cele obștești, adică determinantul poate fi un substantiv în genitiv sau în acuzativ cu prepoziție, un adjectiv sau un supin.

Numărul mare de nume populare de plante de leac, ilustrat în cazul de față cu compusele constituite pe baza lui *iarbă*, ar dovedi că la români medicina populară este o practică foarte veche. Se știe că în lumea antică dacii erau renumiți în domeniul medicinei populare. Unul dintre puținele materiale concrete de limbă traco-dacă este o listă de nume populare de plante tămăduitoare întocmită de medicul grec Pedanios Dioscorides, din sec. I, e.n. Aceste nume – de toate sunt 57 – sunt însă foarte greu de interpretat etimologic; doar pentru 10-12 s-au stabilit etimologii convingătoare.

Dintre celelalte compuse cu *iarbă*, reținem aici și termenul *iarba-fiarelor*, denumirea unei plante veninoase, cu florile alb-gălbui, de care e legată credința populară că cu ajutorul acestei plante se pot descuia zăvoarele; „de aceea e foarte căutată de hoți, care o poartă la brâu sau la degetul cel mic de la mâna stângă” (cf. Șăineanu, *Dicționar universal al limbii române*, s.v.; v. studiul lui Candrea, *Iarba fiarelor*, 1928, unde se dau credințele populare legate de această plantă), la români și la alte populare).

Dacă în albaneză sunt înregistrate în dicționare peste o sută de compuse cu *bar* „iarbă” (v. FS, s.v.), cele mai multe fiind termeni de medicină populară și având aceeași structură lexicală ca echivalentele românești, în dialectul aromân ne întâmpină, în această privință, o inexplicabilă sărăcie. Tache Papahagi notează clar: „În dialectul aromân nu există bogăția și varietatea terminologică din dacoromână” (DDA, s. *iarbă*). Această importantă deosebire dintre cele două dialecte românești trebuie considerată în șirul argumentelor privitoare la autohtonismul și continuitatea românilor din nordul Dunării.

În limba mai veche, *iarbă* sau *iarbă de pușcă*, *iarbă vânătoarească* denumea „pulberea de pușcă”, înțeles cu care acest cuvânt apare des în vechile cronică sau în textele populare și, tot acolo, derivatul *ierbărie*, ca nume al locului unde se depozita praful de pușcă. Iată un citat din *Letopisețul* lui Neculce (sec. XVIII): „Dac-au vădzut că s-închină cetate, el au intrat în *ierbărie* de au dat foc, de au ars și el cu *iarba*” (ed. Iordan, p. 45; v. și p. 95).

Datorăm lui Sextil Pușcariu (*Limba română*, I, p. 359; *Cercetări și studii*, București, 1974, p. 425) observația că *iarbă* figurează în construcții a căror geneză e legată de păstorit, ocupație de seamă a strămoșilor noștri: *paște iarba pe care o cunoști*, adică „nu te amesteca în lucruri pe care nu le știi”; *a fi de aceeași iarbă* (cu cineva), ceea ce vrea să spună „a fi de aceeași vârstă, condiție socială etc.”; *paște murgule iarbă verde* (= va trebui să așteptați mult și bine până

să ți se împlinească dorința); *din pământ, din iarbă verde* (= cu orice preț, neapărat). Numai la un popor de păstori – remarcă Pușcariu – se putea reda hiperbolic ideea de „mulțime” printr-o expresie de felul: *câtă frunză, câtă iarbă*. În aceeași ordine trebuie amintit și *a scoate vitele la iarbă*, însemnând „a scoate vitele la păscut primăvara”. Grânele sunt și ele numite *iarbă* în faza de dinaintea ivirii spicului (sens cunoscut și în latină, franceză etc.); ca să înfrățească mai bine, grâul răsărit e lăsat să-l pască oile.

În sfârșit, e locul să adăugăm că de la *iarbă* s-a format un derivat interesant cu sufixul *-ărit*: *ierbărit*, care însemna, odinioară, nu numai „izlaz, imaș, pășune”, ci și „impozitul pe care păstorii îl plăteau proprietarilor de izlazuri”. Acest cuvânt s-a format de la *iarbă* prin intermediul unui substantiv *ierbar*, care denumea pe cel care strângea dările pe iarba păscută; de aci a derivat apoi numele ocupației acestuia, *ierbărit*, care a evoluat ușor la sensul de „impozit, dare, vamă”.

În aceeași serie cu *ierbărit* intră și *crăsmărit, fumărit* (= impozitul pe case), *morărit, oierit* (= impozit pe oi), *pășunărit* (sinonim cu *ierbărit*), *prisăcărit* (impozitul pe stupi), *săpunărit, țigănărit* (= impozitul pe robii țigani), *văcărit, vinărit* și multe altele, formate de la nume de agent în *-ar* sau direct, cu sufixul *-ărit*, de la numele de bază. Asemenea cuvinte se creează încă de la începutul sec. al XVIII-lea potrivit unui sistem fiscal organizat în cadrul orânduirii feudale. Unele dintre ele, cum e cazul lui *ierbărit*, circulau încă pe la mijlocul secolului trecut.

# INIMĂ

Cuvântul latin *anima*, din care provine *inimă*, avea, inițial, sensul fizic de „suflare, respirație, aer, vânt”, la care s-a adăugat cu vremea cel moral de „duh, suflet, viață, ființă”. După cum rezultă din atestările dictionarelor, latina rezerva masculinului *animus* înțelesul abstract de „suflet, spirit, minte, simțire, judecată” (cf. Georges, s.v.).

În limbile romanice apusene, *anima* s-a păstrat cu sensul de origine: fr. *âme*, it. *anima* etc. și, la fel, *cor*, *cordis* „inimă”: fr. *coeur*, it. *cuore* etc. Numai româna (cu toate dialectele ei) a moștenit pe *anima* cu o semnificație concretă, aceea de „organ, centru al circulației sângelui”; așadar, *inimă* se identifică semantic cu *cor*, *cordis* (v. și Densusianu, *Opere* I, 1968, p. 589). E greu de dat o explicație privitoare la specializarea semantică a lui *anima* în română. În credința populară, inima ar fi sediul sufletului, dar această explicație ar trebui să se refere la orice limbă, nu numai la română. Nu este exclus să se fi petrecut aici o intervenție a substratului traco-dac, deși dovezi reale în acest sens nu există. Singurul argument care poate fi invocat este comparația cu albaneza. În această limbă, la care apelăm de regulă pentru explicarea elementelor autohtone din română, cuvântul care denumeste „inima” provine de la un radical care înseamnă „suflet”, cunoscut în albaneza din Calabria: *zemër* „inimă”, derivat de la *zë* „suflet”; alb. *zë*, -a (și *zëe*, -ja) s.f. „anima, animo, principio”: *m' erth zëa* „mi e venuto l'animo”; *kam ndë zëe një mall të thellë* „ho nell'animo un profondo desiderio” (Giordano, p. 567). În albaneza din Italia există și *zëmër*, -ra s.f. „cuore; fig. coraggio, forza; compassione”; *zë și zëmër* sunt grupate laolaltă (G. Meyer, EWA, p.483; v. și Çabej, SGJ, IV, p. 51; v. și Brâncuș, *Concord.*, p. 96-97). După cum se vede, e același raport semantic ca în cazul lat. *anima* și rom. *inimă*.

Ca multe alte denumiri ale părților corpului (*cap*, *ochi*, *mână*, *picior* etc.), *inimă* are, în limba populară, o mulțime de înțelesuri figurate și, totodată, face parte dintr-un număr imens de expresii și construcții frazeologice (v. DA, s.v.).

Foarte vechi (popular și familiar) este înțelesul de „stomac”, în contexte de felul *Mă roade la inimă de foame*, *Pe inimă goale*.



memâncate), *Are inimă rea* (= diaree, disenterie), *Nu mânca prune crude că se pune inima pe tine* (= faci diaree), *A mai prinde la inimă* (= a scăpa de slăbiciunea pe care o simte cel nemâncat) etc. Această semnificație concretă, explicabilă prin extensiunea celei inițiale, ne întâmpină și la corespondentele lui *inimă* din limbile balcanice și din multe alte limbi europene (chiar lat. *cor* e folosit uneori și cu sensul „burtă, stomac”).

Prin analogie, în plan semantic, *inimă* apare ca denumire a părții centrale a unui lucru, a unei plante. Astfel, se zice: *inima pământului* (a pădurii, a satului), *inima copacului* (= măduva), *inimă de varză* (de lăptucă, de ridiche), *inima târgului* (ironic: *Ai rupt inima târgului* = ai cumpărat tot ce era mai bun, adică mai nimic), *inima carului* (= lemnul care leagă cele două osii) etc.; prin urmare, e vorba de semnificații concrete.

*Inimă*, denumire a organului vital, a fost înzestrat în vorbirea populară cu un semantism figurat foarte bogat, devenind, pe această cale, echivalent al lui „suflet”, „conștiință”, „rațiune”. Inima e considerată ca sediu al simțurilor de tot felul: afecțiune, bucurie, plăcere, durere, necaz, dragoste, bunătațe, răutate și chiar ca sediu al instinctelor, al conștiinței, al rațiunii. În vechiul dicționar al Academiei toate aceste valori figurate sunt ilustrate printr-un număr foarte mare de contexte. Reținem aici câteva dintre construcțiile care-și află paralele cu structuri identice în alte limbi, în special în albaneză (prin procedeul raportării la albaneză se asigură proba vechimii lor): *Mi-a ieșit de la inimă* (= nu-l mai iubesc, nu vreau să-l mai văd), *Mi-a sărit inima* (din piept, de frică, de spaimă, de emoție), *Mă doare inima de el* (= îmi pare rău de el), *I-a intrat la inimă* (= a reușit să-i câștige simpatia), *S-a ușurat la inimă* (= a scăpat de o mare îngrijorare), *Mi se umple inima* (de bucurie), *Cât o să-mi bată inima* (= toată viața), *I s-a muiat inima* (= a devenit bun, milos, i-a trecut supărarea), *Are un cui în inimă* (= are ceva care-l neliniștește, un motiv obsesiv, o bănuială permanentă), *A fi cu inima împăcată* (= cu conștiința liniștită).

Derivatul *inimos* (= cu inimă, curajos, bărbătesc, fără teamă) provine, și formal și semantic, din lat. *animosus*. De sensul lui *inimos* se leagă expresii ca: *Nu mă trage inima* (= nu îndrăznesc), *A-și lua inima-n dinți* (= a căpăta curaj), *A i se face inima cât un purice* (= a pierde curajul), *A i se tăia inima*, *I-a venit inima la loc* (= s-a liniștit, a prins din nou curaj) etc.

Concluzia este că rom. *inimă* (vechi: *înemă*, *îremă*), cu o bogăție semantică extraordinară, se raportează etimologic atât la *anima*. cât și la *cor*, *cordis* (v. și Brâncuș, *Schimbări semantice în trecerea de la latină la română*, în „Actele colocviului Catedrei de limba română”, 22-23 noiembrie 2001, Editura Universității București, p. 23).

# A ÎNVĂȚA. CARTE. A SCRIE. A CITI

În multe limbi, acțiunea de „a învăța” se redă prin verbe diferite, după cum aceasta privește sau nu un obiect al persoanei. În italiană, de exemplu, se face o deosebire semantică netă între *apprendere* „a învăța singur (sau de la cineva), a studia” și *insegnare* „a învăța pe cineva, a preda, a instrui”; la fel, în franceză, între *apprendre* și *enseigner*, în germană, între *lernen* și *lehren* (și *unterrichten*) etc. Pentru cupluri verbale de acest fel, româna dispune de un singur verb corespunzător: *a învăța*. Se zice: Elevii *învăț*ă să citească; Profesorul îi *învăț*ă să citească (cu *îi* obiect direct al persoanei). Din acest punct de vedere, româna se grupează cu unele limbi balcanice, de exemplu cu albaneza, care folosește verbul *mësoj* cu ambele semnificații.

*A învăța* face parte din grupul restrâns de verbe care pot avea un dublu obiect direct: *Te învăț ceva* (obiect al persoanei și obiect al lucrului).

Acest verb provine dintr-o formă latină neatestată *invitiare* (derivată de la *vitium* „viciu”), care însemna, inițial, „a deprinde un viciu, un nărav, un obicei rău”. Acest sens se recunoaște și astăzi în combinațiile – pleonastice la origine – cu un cuvânt care denumește ceva „rău”: *se învăț*ă la rele (la băutură, la tutun, la hoție, mincinos etc.).

Înțelesul primar al lui *a învăța* se păstrează însă mai bine la substantivul postverbal *învăț*, pe care îl ilustrăm cu acest text din I. L. Caragiale, reprodus din DA: „Incapacitatea omului de a se dez-băra de un șir întreg de *învățuri*” (adică de „deprinderi proaste”). Popular se spune *cal cu învăț*, ceea ce va să zică „neobișnuit la ham, cu nărav”. Același sens are *învăț* și în zicala „Tot *învățul* (= năravul) își are dez-vățul”. În aromână, *nvețu* e mai frecvent, pentru că are și semnificația „enseignement; conseil; habitude” (cf. Papahagi, DDA).

Semnificația originară a verbului în discuție se descoperă mai ales din relația cu antonimul *a (se) dezvăța* (ar. *disvițare*), acesta însemnând „a (se) dezobișnui de o deprindere rea”. Rezultă de aici că *a dezvăța*

(cu prefixul *des-*, prin care s-a substituit *în-*) s-a format la o epocă foarte veche, când *a învăța* însemna exclusiv „a deprinde un viciu”; de adăugat derivatul postverbal *dezvăț* (ar. *disvāt*).

Latinescul *\*invitiare*, etimonul lui *a învăța*, s-a conservat și în unele graiuri romanice occidentale: v. it. *invezzare*, sard. *imbizzare*, v. fr. *envoisier*, prov., cat., sp., v. port. *envezar*; în aria romanică de vest sunt și derivate cu *ad*: it. *avvezzare*, prov., sp., port. *avezar* și chiar forme simple, fără prefixe: prov., v. sp., port. *vezar* (cf. CDDE, nr. 895). Trebuie precizat însă că numai în română și albaneză (aceasta a păstrat, ca și spaniola, și substantivul *vitium*) *\*invitiare* (rom. *învăța*, alb. *mësoj*) a căpătat un caracter general, impunându-se ca singurul echivalent al verbelor latinești *doceo* și *disco*. Dintre urmașii romanici ai lui *\*invitiare*, numai cel românesc este selectat în vocabularul reprezentativ, răspunzând exigenței celor trei criterii: semantică, derivare, uzaj (cf. Sala et alii, *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*, București, 1988, p. 571). Același lucru se poate spune și despre alb. *mësoj*.

De la sensul restrâns, cu valoare peiorativă, de „a deprinde un obicei urât”, *a învăța* a evoluat la semnificația generală pe care o are astăzi, folosindu-se în legătură cu orice fel de obicei, deci și cu virtuți: *a învăța carte* (*înotul*, *pictura* etc.). Probabil printr-o expresie ca *a învăța carte* s-a ajuns la sensul special de „a se instrui, a se cultiva” (cf. Densusianu, *Opere*, I, p. 592). Toate derivatele lui *a învăța*, cu excepția antonimului *a dezvăța*, se întemeiază pe acest sens general al verbului: *învățat* însemnează „om instruit, cultivat, erudit, savant”, *învățător* este „cel care învață pe cineva”; *învățătură*, *învățăământ* (după fr. *enseignement*) etc. au aceeași bază de derivare. E posibil ca astfel de derivate cu conținut „cultural” să se fi format destul de devreme, pentru că unele se află și în dialectele noastre sudice. În sprîjinul vechimii, trebuie luată aici și paralela cu albaneza: *mësoj* „a învăța”, *mësim* „învățătură, lecție”, *mësonjës* „învățător” (Pentru domeniul romanic occidental, v. Densusianu, l.c.).

Menționăm, în sfârșit, că unele cuvinte culte, din fondul neologic al românei moderne, au în structura lor lexicală radicalele verbelor latinești *doceo* și *disco*: *docil*, *doct*, *doctor*, *doctrină*, *document*; *disciplină* (științifică, de studiu), *discipol*.

*A învăța*, cuvânt concret și expresiv la origine (ca și echivalentele romanice), s-a integrat cu vremea în terminologia culturii, a activității intelectuale.

Din același grup semantic cu *a învăța* face parte și cuvântul *carte*, care descinde direct din pluralul *chartae* al substantivului *charta* „foaie de papyrus pentru scris, hârtie, scrisoare, scriere” (în latină vine din gr. χάρτης „foaie de papyrus”).

Sensul original de „hârtie” pare să se fi păstrat în dialectele din sudul Dunării: megl. *carti* „hârtie, scrisoare, carte” (Capidan, *Megl.*, III, s.v.), ar.: firidzle alăkîte cu *cârți* „ferestrele lipite cu hârtie” (Papahagi, DDA, s.v.), dacă nu cumva menținerea cuvântului cu acest sens se datorează influenței grecești sau chiar albaneze (alb. *kartë* „hârtie, scrisoare”, pătruns din italiană, cf. CDDE, nr. 273; după Mayer, EWA, s.v., ar fi din aromână).

În textele vechi românești, sensul curent cu care e întrebuințat *carte* este cel de „scrisoare, răvaș”, ca în citatul: „Au șezut și au scris niște *cărți* viclene și li-au pus într-un bățu sfredelit și li-au trimis la Constantin-Vodă cel bătrân Băsărabă” (Neculce, *Let.*, p. 190). Cu acest înțeles, *carte* ne întâmpină și astăzi în limba populară. În textele literare întemeiate pe varianta populară a limbii e obișnuit, ca, de exemplu, la Eminescu, în *Scrisoarea III*: „De din vale de Rovine/ Grăim, Doamnă, cătră tine/ Nu din gură, ci din *carte*,/ Că ne ești așa departe”, sau la Ion Creangă, în *Povestea lui Harap-Alb*: „Amu cică împăratul acela, aproape de bătrânețe, căzând la zăcare, a scris *carte* frăține-său craiul, să-i trimită grabnic pe cel mai vrednic dintre nepoți”.

Trebuie notat că înțelesul de „scrisoare” al lui *carte* nu este, după cum au crezut unii lingviști, un calc după slavul *kniga*, căci e cunoscut încă din latină și s-a conservat și în unele limbi romanice (prov., cat., span., port.), precum și albaneză (cf. Capidan, DR, I, 1921, p. 335; Pașca, în CL, I, 1956, p. 80).

Vechi este și sensul de „document, hotărâre, sentință, certificat, învoială, contract”, în general sensul de „act scris oficial sau făcut între persoane particulare”. Actele de orice fel date de cancelaria domnească se numeau *cărți*, ca, de exemplu, cele prin care se recunoștea cuiva un drept de stăpânire. Iată un citat dintr-un document din Vâlcea de la 1608: „I-am căutat și cărțile lu Sarkiz ce au avut de moșie, dici noi încă am făcut *cartea* de la mâna noastră lu Sarkiz să-și ție moșia pe *cărți* ce au avut” (Hasdeu, CB, I, p. 161). Altul din Mehedinți, de la 1750: „Le-am dat și noi această *carte* a noastră moșnenilor din Horode ca să aibă a ținea și a stăpâni cu bună pace” (în „Arhivele Olteniei”, XVI, nr. 92-94, din 1937). Într-un zăpis din Suceava, de la 1597,

*cărțulie* (denumirea actului privat) alternează cu *hârtie*, ambele cuvinte fiind sinonime (Hasdeu, CB, I, p. 77).

De multe ori *carte*, ca „act scris emanat de la o autoritate publică sau de la un particular”, era însoțit de o determinare de felul: *de hotărnicie, de judecată, de soroc, de vechilie, de volnicie* etc. (cf. *Inst. feud.*, p. 72-74). Ilustrăm aceasta cu fraza: „Și au pus capete dintre dâșșii pe Zaharie și pe Sandul și le-u dat *cărți de volnicie* să strângă cât mai mulți” (Neculce, *Let.*, p. 315). Cartea de volnicie era o împuternicire scrisă dată de domn unei persoane spre a-și exercita un drept.

De la acest vechi înțeles al lui *carte* se explică și zicala *Ai carte, ai parte*, ce va să zică „dacă ai acte de stăpânire a unei proprietăți, ai și dreptul (partea) de a o stăpâni”. Mai târziu, această zicală a fost înțeleasă altfel: „dacă știi *carte*, ai mai multe succese în viață” (cf. Dumistrăcel, *Lexic rom.*, p. 174 ș.u., unde se citează și formula negativă: *N-ai carte, n-ai parte*; v. și Iordan, BPh, VI, 1937, p. 172, care compară construcția *ai carte* cu fr. (sec. XVI) *avoir lettre* „avoir un privilège, un avantage particulier”, în ambele construcții comparate substantivul fiind nearticulat).

Încă din epoca veche a limbii, *carte* se întâlnește și în accepțiunea, curentă astăzi, de „învățătură, instrucție, știință, cultură”. Cronicarul Ion Neculce, de exemplu, scrie despre Constantin Cantemir, tatăl marelui învățat Dimitrie Cantemir: „*Carte* nu știa, ce numai iscălitura învășasă de o făcea” (*Let.*, p. 304). Veche este și asocierea lui *carte* cu *a învăța*: Nicolae Milescu „*învăța* și pre fiul împăratului, pre Petru Alexievici, *carte*” (Neculce, *Let.*, p. 190). La Neculce (*op. cit.*, p. 189) aflăm și locuțiunea *a juca în cărți*: Ștefăniță-Vodă „îl ținea [pe Milescu] prea bine, și tot la masă îl punea și *să giuca în cărți* cu dânsul”

În sfârșit, înțelesul de „scriere tipărită” al lui *carte* e bine cunoscut încă din vremea lui Coresi.

În combinațiile moderne de felul *carte de vizită, carte poștală, carte de membru, carte de muncă*, avem de-a face cu traducerea unor modele din limba franceză; cuvântul francez *carte* a fost apropiat la noi, prin etimologie populară, de vechiul *carte*, moștenit din latină.

*Carte* are, la origine, ca și *a învăța*, un caracter concret; el se abstractizează treptat, ajungând un termen de cultură fundamental (după Mihăescu, *Infl. gr.*, p. 64, *carte* e un elenism pătruns în latina dunăreană prin sec. I-III). În România Occidentală s-a impus *liber* (fr. *livre*, it. *libro* etc.) care însemna, inițial, „écorce”, pentru că se scria pe partea interioară a scoarței de copac, mai exact, pe pelicula dintre lemn și scoarță; înțelesul de „carte” al lui *liber* s-a dezvoltat, evident, în interiorul latinei.

Transmiterea în română a cuvântului *charta*, cu înțelesul de bază „hârtie, scrisoare”, apare ca o justificare în plus pentru conservarea lui *scribere* (rom. a scrie), termen de cultură panromană.

Nu este exclus ca la început verbul *a scrie* să fi fost întrebuințat frecvent și cu înțelesul primordial din latină, acela de „a grava, a trage linii, a desena”, sens cu care sunt cunoscute și echivalentele lui *scribere* din multe alte limbi: gr. γράφω, v. engl. *writān*, lituan. *skrēbiū skrebtī* etc. (cf. Ernout – Meillet, p. 910). Se adaugă aici alb. *shkruaj* „a scrie”, care s-ar părea că nu e de origine latină, fiind legat etimologic de *kruaj* „a zgârma, a râca, a zgâria” (cf. Çabej, SGJ, II, p. 142). Pentru română dispunem chiar de numeroase atestări ale lui *a scrie* însemnând „a zugrăvi, a picta, a desena”. Iată câteva citate luate din DLR, s.v.: „Theofil împărat li-*au scris* obrazele pentru sfintele icoane” (Dosoftei); „Trimisă Cleofila un zugrav și *scrisă* chipul lui Alixandru și-l adusă la împărăteasa” (*Alexandria*); „Mândra mea, mândră Mărie/ *Scrisă*-i fața ta-n hârtie” (Jarnik-Bârseanu, *Doine*); „Sânt logofăt să te-nvăț/ Cu cuțit *să scrii* pe băț” (Folclor); ouă *scrise* (= condeiate); „Tătuțu *scrie* pe blocul de desen rațe” (Arghezi).

Un sens ușor dezvoltat față de cel precedent este „a înflora cu acul pe cămașă”, pe care îl găsim în texte folclorice: „– Dacă-i, maică, rându-așa./ Curuiește-mi cămașa./ Dar mi-o coasă cătânească./ Neamțu să te pominească./ Și pe latu dinainte/ *Scrie*-mi două-tri cuvinte./ Și pe latu dinapoi/ *Scrie* plug cu patru boi./ pe mâneca de-a dreapta/ *Scrie*, maică, drăguța./ Pe mâneca de-a stânga/ *Scrie*-te pe dumneata” (Folclor din Transilvania, I, EPL, București, 1962, p. 19, 166, *ap.* N. Constantinescu, *Rel. rud.*, p. 121).

Arom. *scriat* are și înțelesul „frumos, înfrumusețat”: *keapțini scriaț* „piepteni înfrumusețați”, *gioni scriaț* „flăcăi frumoși, ca și cum ar fi pictați” (Papahagi, DDA, s.v.), *feată scriată* „fată frumoasă” (*comp.* dr. *parcă-i scrisă*). În albaneză, *i shkruar* însemnează „frumos, împodobit, zugrăvit”: *pëllumb i shkruar* „porumbel frumos” (cf. FS, s.v.; v. și *Concord.*, p. 156).

Despre istoria scrisului la români s-a discutat mult. Problema cea mai dificilă este de a explica menținerea lui *scribere* în română în cursul mileniului I, până în perioada în care încep să se scrie texte pe teritoriul țării noastre (sec. XII-XIII). Singurul răspuns la această chestiune este să admitem că s-a păstrat din latină și sensul fundamental al verbului, utilizat atât în contexte culturale populare, cum este, de

exemplu, „scrierea” pe răboj (cf. Densusianu, *op. cit.*, p. 594), cât și ca termen specific limbajului bisericesc, căci meșteșugul scrisului, practicat de preoți (mai întâi în centre culturale din sud, apoi și în nord, la Tismana, Peri, Neamț etc.), era impus de nevoile liturgice. Folosirea populară a lui *a scrie*, cu înțelesul de „a zugrăvi, a trage linii, a înfrumuseța”, nu exclude prezența verbului în limbajul așa-zis cult al slujitorilor bisericii. „Înaintașii generațiilor care ne-au transmis cele dintâi monumente românești de limbă scrisă au cunoscut acest meșteșug [al scrisului, n.n.] în lungul evului mediu” (Șt. Pașca, *Contribuții la istoria începutului scrisului românesc*, în CL, I, nr. 1-4, 1956, p. 80). După P.P. Panaitescu, faptul că cuvântul *carte* provine din lat. *charta* „hârtie, foaie de hârtie” „pare a arăta că legătura de tradiție a poporului român, la începuturile sale, cu scrierea latină, s-a făcut mai mult prin texte scurte pe foi de hârtie, decât prin volume de orice fel. Rămâne însă incontestabilă continuitatea scrisului românesc de la cel roman (latin) până la biruința lui asupra celui slavon de clasă. Este și aceasta o dovadă a continuității de civilizație în istoria poporului român” (*Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 57).

Ideea tradiției scrierii la români în tot cursul evului mediu apare și în cea mai recentă sinteză asupra vechilor scrieri românești: *Originele scrisului în limba română*, de Ion Gheție și Alexandru Mareș, publicată în 1985 la Editura Științifică și Enciclopedică. Reținem de aici câteva citate: „Prezența unei terminologii de origine latină în textele românești din secolul al XVI-lea probează că, de-a lungul întregului ev mediu, românii nu le-au fost străine practicile scrisului și ale cititului” (p. 127). „Cuvintele de origine latină din sfera culturală (*scrie, scriptă, scriptură, carte, numără*) probează, așadar, că, înaintea adoptării limbii slavone în biserică și, totodată, a alfabetului chirilic, românii au cunoscut și practicat scrierea, desigur în limba latină și cu alfabet latin. În perioada slavonismului cultural, ei au continuat să scrie, de această dată în noua limbă de cultură, slavona, și cu alfabet chirilic, denumind pe mai departe noțiunile fundamentale ale scrierii prin cuvinte de origine latină” (p. 128).

Lipsa unor dovezi mai evidente determină formularea concluziei în termenii unei presupuneri: „Se poate, prin urmare, presupune că începând din evul mediu timpuriu și până în secolul al XVI-lea, de când deținem primele texte românești, practicarea scrierii de către români s-a făcut fără întrerupere, întâi în limba latină și cu alfabet latin, apoi în limba slavonă și cu alfabet chirilic” (p. 128).

Fără să aducem un punct de vedere nou, arătăm numai că, după părerea noastră, *a scrie* s-a menținut atât ca termen popular (dovadă că e folosit încă și astăzi cu înțelesul de „a desena, a trage linii, a zugrăvi”; *scrisa*, s.f. art. = „soarta” are paralele balcanice), cât și ca termen cult din vocabularul bisericesc, termen menținut continuu prin tradiția neîntreruptă a meșteșugului scrisului (de adăugat aici *scriptă* < lat. *scripta* și *scriptură* < lat. *scriptura*, precum și derivatul *scrisoare*, însemnând „scriere, lucrare, operă”, termeni atestați în limba veche). Aceeași istorie o va fi avut și *carte*, care e posibil să se fi menținut tot ca termen religios. Prin pluralul *cărți*, se reda, probabil, ideea de „volum, foi broșate”, câtă vreme *carte* însemna „foaie de hârtie, scrisoare”. Din graiul matern ne e cunoscut derivatul *cărțulie* desemnând, figurat, „despărțitură cu încrețituri (pliuri) interioare la stomacul rumegătoarelor: foios” (după fr. *feuille*, cf. DEX), de unde ar rezulta că cuvântul *carte* se folosea popular cu sensul de „foaie” (în general).

\*

În legătură cu noțiunea „a citi”, numeroși cercetători consideră că româna a conservat o vreme verbul latinesc *legere* „a citi”. Are dreptate Densusianu (*Opere*, I, p. 595) să afirme că „nu ne putem închipui că, existând *scribere* la noi, nu ne-ar fi fost cunoscut, până la accentuarea înrăuririi slave, *legere* – un termen implica pe celălalt, amândoi trebuiau să coexiste. Dovada ne vine de la aromână, care se știe că pentru „a ceti” a păstrat latinismul *aleadzire*. Până la o vreme desigur că și dacoromânii au cunoscut o formă corespunzătoare, *legere*”.

E greu de explicat cum a dispărut *legere* din dacoromână. Se invocă, de obicei, omonimia cu subst. *lege* (< lat. *legem*) și mai ales cu forme flexionare ale verbului *a lega* (*leg*, *legi* etc.). Densusianu (*ibid.*) crede că față de „a scrie”, acțiunea de „a citi” era mai frecventă, mai obișnuită (la biserică verbul acesta era auzit mai des), de aceea în perioada de influență slavă s-a putut produce o „primenire” lexicală, impunându-se echivalentul slav *a citi*.

Trebuie precizat că *a citi* nu a pătruns din slavă pe cale populară; el este un slavonism, adică un termen cult, propriu, la origine, limbajului liturgic. În aromână s-a impus un cuvânt din greacă, *gıvâsescu*.

Dacă existența lui *legere* în dacoromână e numai presupusă (din relația logică pe care o implică acest verb cu *a scrie*), nu însă și dovedită prin atestări concrete, în schimb *a număra*, cu înțelesul de „a numi, a chema, a citi”, ne întâmpină în textele vechi: „deci *numără gheemonu*



cartea și întrebă” (CV, 28<sup>v</sup>, 7-8), pasaj care corespunde în *Noul Testament* din 1648 cu: „iară *cetind* deregătorul cartea întrebă” și în *Biblia* din 1688 cu: „și *cetind* domnul și întrebându-l” (v. alte exemple la Fl. Dimitrescu, *Note asupra cuvintelor românești din sfera semantică a culturii*, în CL, 1971, nr. 1, p. 19; v. și DLR, s. *număra*<sup>2</sup>).

*A număra* „a citi” provine din lat. *nominare* (cititul constă în numirea literelor sau a complexului de litere prin care se redă un cuvânt). Acest verb se mai întâlnește și astăzi regional (în Gorj, cf. DLR, s.v.) cu înțelesul de „a numi, a chema” și, de asemenea, în aromână (CDDE, nr. 1259).

Cu înțelesul de „a citi” e posibil să se fi folosit în româna străveche și *a cânta* (v. DA, s. *cânta*, unde e înregistrată această valoare în aspectul familiar al limbii: „Ia *cântă*-mi cartea aceasta!”). Se poate invoca aici analogia cu alb. *këndoj* (din lat. *cantare*), utilizat frecvent, tot în limba vorbită, cu semnificația lui *a citi* (cf. FS, s. *këndoj*: *ka mësuar të shkruajë e të këndojë* „a învățat să scrie și să citească”). Dacă avem în vedere că cititul era, inițial, o activitate care aparținea în exclusivitate slujitorilor bisericii, că nu existau decât „cărți” de cult religios, ipoteza că semnificația lat. *legere* „a citi” s-a putut transmite prin *a cânta* trebuie privită cu toată seriozitatea (v. mai sus, în acest volum, *cânta*).

Se poate spune, în încheiere, că pentru exprimarea noțiunilor de „a învăța”, „carte”, „a scrie”, „a citi”, româna a moștenit termeni din latină, pe care i-a menținut, pe de o parte, în aspectul popular al limbii, pe de alta, în cel cult, folosit în biserică. Primele texte scrise pe teritoriul țării noastre nu au apărut într-un gol cultural românesc, ci, dimpotrivă, în continuitatea unei tradiții a scrisului (și, implicit, a cititului) la români.

# LUME

Înțelesul vechi, etimologic, al acestui cuvânt, așa cum ni s-a transmis din latină, mai poate fi surprins în limba populară, de exemplu în expresia *lumea ochilor*, însemnând „lumina ochilor, pupila”. În fraza: „Când dă iar de Ivan, i se întunecă *lumea* înaintea ochilor” (Creangă), *lume* se grupează cu cuvintele *se întunecă* și *ochi*, de unde rezultă că înțelesul lui este cel de „lumină”, adică același pe care-l avea și latinescul *lumen*, din care provine cuvântul nostru.

*Lumea ochilor*, expresie frecventă la scriitorii vechi (vezi citate la Șăineanu, *Semasiologia*, p. 73; astăzi se mai întâlnește în graiurile din centrul și sudul Transilvaniei, cf. Pușcariu, DR, IX, p. 443; Frățilă, *Lex.*, p. 63; Gheție, în LR, 1, 1990, atestări ale lui *lume* < *lumen*), a fost înlocuită în graiul contemporan prin *lumina ochilor*, pentru care există echivalente și în alte limbi (*comp. it. la luce degli occhi*, alb. *drita e syrit* etc.).

Lazăr Șăineanu (*op. cit.*) consideră pe bună dreptate că sensul original al lui *lume* s-a conservat și în expresia *în lumea albă*, întâlnită des în limba populară, mai ales în basme, cu înțelesul „în lumea pământescă, a oamenilor”, în opoziție cu *în lumea neagră* „pe tărâmul celălalt”.

*Lumen* este un termen panromanice (it. *lume*, v. fr. *lum*, cat. *llum*, sp. *lumbre*, port. *lume*, cf. CDDE, s.v.), conservat inițial cu sensul de „lumină”.

Cât privește româna, s-a remarcat de mult că acest cuvânt a căpătat foarte devreme înțelesul de „lume, totalitatea ființelor și lucrurilor create, univers; mundus; populația globului, mulțime de oameni”. Acest sens e cunoscut în toate dialectele românești, cea ce însemnează că el s-a dezvoltat încă din perioada românei comune. Vechea semnificație. aceea de „lumină”, s-a păstrat, popular, numai în dacoromână, pierzându-se fără urmă din dialectele noastre sudice. Prin urmare, dacoromâna apare mai conservatoare decât celelalte dialecte românești din punctul de vedere al evoluției acestui cuvânt. În general, se admite că evoluția semantică a lui *lume* a fost determinată de contactul românei cu vechea slavă, limbă în care *svět*..., corespondentul lui *lume*, însemna „lumină” și „lume” (v. Șăineanu, *op. cit.*, p. 73; Rosetti, ILR, p. 293).

Densusianu (GS, V, 1931, p. 190) credea că sensul „mundus” s-ar fi introdus „prin biserică, prin traducătorii cărților religioase slave”. Mai devreme (GS, II, 1926, p. 324), Densusianu, arătând că e vorba de un semantism anterior despărțirii dialectelor, deci propriu românei comune, nu excludea ipoteza ca în slavă acest sens să se explice prin influențe orientale, „în special turco-tătare, unde aceeași temă –*ac* înseamnă și „lume” și „lumină”. Chestiunea calcurilor lingvistice, ca aspect al influenței unei limbi asupra alteia, a fost mult studiată (pentru indicații bibliografice, v. Rosetti, *op. cit.*, p. 292). Ne limităm aici la a arăta că, în cazul românei, s-au întocmit liste de cuvinte (de regulă latinești) care au dobândit sensuri în plus prin calc după corespondentele din slavă sau din alte limbi. Am observat însă că în română sensurile copiate după altă limbă sunt, de obicei, secundare, mai puțin importante decât cele inițiale, unele au dispărut sau apar mai rar în limba de astăzi. Sensul fundamental al unui cuvânt pe seama căruia s-a efectuat calcul este cel originar, sensul moștenit o dată cu forma sonoră a cuvântului. Sunt clar secundare, de exemplu, sensurile pe care le notăm la următoarele cuvinte: *broască* „închizătoare la ușă”, *față* „persoană”, *întuneric* „zece mii”, *lemn* „arbore”, *limbă* „națiune, popor”, *parte* „regiune, țară”, *tânăr* „fraged” etc., sensuri copiate, probabil, după slavă (v. lista la Rosetti, *op. cit.*, p. 292-293). Comparația cu celelalte limbi romanice ne ajută să distingem între calchierea unui sens și moștenirea sau dezvoltarea lui pe terenul intern al limbii. Astfel, sensul de „religie” al lui *lege*, considerat de aproape toți lingviștii ca un calc după sl. *zakon*, există și la corespondentele romanice: sp. *ley* „religie, credință, fidelitate”, fr. *loi* „religie”, așadar evoluția semantică a lui *lege* nu trebuie pusă pe seama influenței slave (cf. Sala, *Introducere în etimologia limbii române*, București, 1999, p. 150).

În cazul lui *lume*, sensul principal, fundamental este „univers, cosmos”, adică cel considerat calc după sl. *svět* – „lumină; lume”. După părerea noastră, foarte probabil că modificarea semantică a lui *lume*, motivată prin relația lumină – cosmos, s-a produs cu multă vreme înainte de influența slavă. H. Mihăescu (*Romanité*, p. 177) arată că asocierea ideii de „monde” cu cea de „lumièrè” exista și la vechii greci. Apariția timpurie a derivatului *luminina* (de aci *lumină*) ar fi consecința specializării lui *lumen* cu sensul „monde”. Nu avem dovezi că *lumea* și *lumina* erau denumite la daci printr-un termen unic (în albaneză sunt cuvinte diferite: *dritë* „lumină”, *botë* „lume”), dar numeroasele contexte fixe având cuvântul *lume* în centrul lor conduc spre această ipoteză. Dicționarele înregistrează multe locuțiuni și expresii la care nu se poate distinge exact dacă *lume* înseamnă „lumină” sau

„univers”; ele nu sunt însă constituite după modele slave: *de când e lumea și pământul* „din totdeauna”, *până-i lumea* (sau *cât îi lumea*) „veșnic”; *a veni pe lume* „a se naște”; *a ieși în lume* „a-și face apariția”; *a umbla prin lume* „a călători”; *pe ceea lume* „în lumea cealaltă, în lumea neagră, adică a duhurilor rele”; *a-și lua lumea-n cap* „a pleca departe părăsindu-și casa” și multe altele (v. DLRC, s. *lume*).

Astfel de construcții, care au aerul străvechimei și par să exprime ceva din spiritualitatea populației preromane din aria Carpaților și a Dunării de Jos, arată că a fost posibilă trecerea semantică de la „lumină” la „univers” în graiul unei „lumi” care adora soarele. Adăugăm aici faptul că *lumen* a căpătat sensul de „mundus” și în unele dialecte romanice (*comp.* și magh. *világ* „lumină; lume”, a cărui îmbogățire semantică cu sensul „lume” Șăineanu, l. c., o pune tot pe seama influenței slave). Mai aproape de adevăr este părerea lui Cioranescu, potrivit căreia „ipoteza [slavă] nu-i necesară, deoarece evoluția poate fi spontană”, trimițând pentru comparație la magh. *világ* (CDER, s. *lume*). De arătat că Al. Philippide încă din 1894 se îndoia de originea slavă a calcului în cazul lui *lume*: „*lume, lege* au putut ajunge la înțelesurile de azi fără nici o influență străină” (*Principii de istoria limbii*, Iași, 1894, p. 163).

Din aceeași familie cu *lume* ne-au rămas din latină și *lumină*, *lumânare*, *a lumina*, *luminos*, *luminător* și, cu o înrudire mai îndepărtată, *a luci*, *a străluci*, arhaicul *lucoare* „lumină, strălucire” și chiar *a lucra* (din lat. *lucubrare* „a lucra în timpul de veghe, noaptea” derivat de la arhaicul *lucubrum* „lampă, torță”), precum și *luceafăr* și *lumă*, toate pornind, în latinește, de la radicalul, foarte productiv, al lui *lux*, *lucis* „lumină”.

Dacă *lumină* e moștenit, după cum susțin mulți lingviști (dintr-o formă reconstruită *lumina*, cf. CDDE, nr. 1016), însemnează că sensul de „univers” al lui *lumen* a apărut chiar în faza latină a limbii. Th. Hristea (SCL, XI, 2, 1960, p. 243-244) crede că *lumină* este un postverbal al lui *a lumina*, iar Al. Graur (*Etimologii românești*, 1963, p. 112) că e un derivat pe teren românesc de la *lume* cu suf. *-ină* (cf. *stupină*, de la *stup* + *-ină*). *Lumină* există și în dialectele din sudul Dunării (ar. *luhină*), unde *lume* și-a pierdut fără urmă sensul inițial, deci pare mai probabilă explicația lui *lumină* ca termen moștenit (CDER: lat. *lumina*, pl. lui *lumen*, după Pușcariu, EWR, s.v.).

Așadar, familia etimologică a lui *lume*, relația logică *lumină* – *univers* și caracterul de regulă secundar al sensului nou rezultat prin calc lingvistic (ceea ce este impropriu pentru *lume*) sunt factori care explică suficient evoluția internă a lui *lume* spre înțelesul fundamental cu care e folosit astăzi.

În româna de astăzi numele fructelor comestibile sunt, de regulă, de genul feminin: *alună, cireaşă, nucă, prună, vişină* etc., faţă de numele pomilor care sunt masculine: *cireş, nuc, prun* etc. (v. Th. Hristea, *Probleme de etimologie*, Bucureşti, 1968, p. 66 ş.u., care discută pe larg, din punct de vedere etimologic, raportul dintre termenii perechi: pom-fruit). Două cuvinte se abat de la această regulă: *strugure*, de genul masculin, şi *măr*, de genul neutru. Primul dintre acestea provine, foarte probabil, din substratul traco-dac (argumentaţia în *Vocab.*, p. 116), iar al doilea, *măr*, e latinescul *melum* (în latina clasică *malum*, de genul neutru, pe când *malus*, numele pomului, e feminin). Termenul există şi în greacă: *mālon* şi *m̄lon*.

Nu e lipsit de interes să arătăm că termenul latin avea un caracter mai general, putea apărea în grupări care denumeau şi alte fructe decât mărul propriu-zis: *malum Persicum*, de exemplu, era denumirea *piersicii* („mărul” de Persia), după cum *malum cotoneum* denumea „gutuia”, ad-litteram „mărul de gutui”. Româna a moştenit această semantică de importanţă excepţională a lat. *malum, melum*. În unele regiuni se spune, de exemplu, *măr-gutui* (fruitul: *măr-gutuie*): „Vino, mândro-n deal la vii/ Să mâncăm *mere-gutui*” (Jarnik şi Bârseanu, în DLR, s.v.), însemnând „gutui, gutuie”. Latinescul *malum cotoneum* se continuă întocmai şi în albaneză: *molla-ftua* „măr gutui, gutuie”, de unde ipoteza că compuse de acest fel circulau în latina balcanică. În dicţionarele noastre sunt înregistrate şi alte compuse cu *măr*: *măr-de-pământ* (= nap porcesc), *măr-paradis* (= pătlăgea roşie), *măr-de-ţitron* (= lămâie), *măr-de-stejar* (= gogoasă de ristic). E posibil ca *măr-de-pământ* să fi existat deja în momentul în care compusul a căpătat sensul de „cartof”, după franc. *pomme de terre* „cartof”.

*Măr* are alternanţa *ă:e* în radical motivată de poziţia moale (*e, i*) de la plural: *măr – meri*, *măr – mere*. În unele graiuri (din Banat, Oltenia), în care consoana *r* e pronunţată mai aspru, *-e* de la plural a

devenit -ă: două *meră*; de aici s-a creat un nou singular, feminin, pentru numele fructului: *meară*, *mară*, contribuind la aceasta, evident, și analogia cu *peară*, *pară* (și, în general, cu a numelor de fructe care au singularul feminin în -ă, cf. *Hristea, op. cit.*, p. 93).

*Măr* are o bine-cunoscută semnificație etnografică, intrând în practicile de nuntă sau de înmormântare. *Mărul mirelui* sau *mărul de la nuntă* este creanga de măr împodobită cu turte, cu mere etc. sau colacul mare împodobit cu mere, care se face la nuntă și se aduce în biserică pentru a fi sfințit de preot. Există la români și un *măr de cununie*, o creangă de măr cu daruri felurite pentru sărbătorirea unui an de la nuntă (pentru detalii, se poate consulta clasică monografie *Nunta la români* a lui S. Fl. Marian).

În același sens trebuie considerat obiceiul ca flăcăii să ofere mere fetelor iubite, obicei care, ca și cele precedente, e cunoscut și la lumea balcanică (v. cartea noastră *Concordanțe lingvistice româno-albaneze*, București, 1999, p. 112). Prin Transilvania, ouăle roșii se mai cheamă și *merișoare* sau *dragostea-fetelor*. În Gorj, gospodarii dau mere copiilor care vin în pițărâi (cu uratul) în ajunul Crăciunului; tot așa, se împart mere timpurii în dimineața de Sâmpetru sau de Sântilie, când oamenii se întorc de la biserică.

Un băț cu „ramuri” închipuind pomul este împodobit cu mere și se dă peste mormânt sau unui om sărman la masa de pomana mortului. Exemple de practici străvechi în care e implicat mărul se pot da încă.

Unii etnologi (v. Traian Herseni, *Forme străvechi de cultură populară românească*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1977) cred că la români ar fi existat „un cult străvechi al mărului”, pomul cu fructele care se pot păstra peste iarnă, devenind „simbol al nemuririi”, ca și bradul, ale cărui frunze sunt veșnic verzi. În numeroase credințe populare mărul are valoare magică, atât pomul ca atare, cât și florile și mai ales fructele. În colinde e frecvent refrenul „florile dalbe, *flori de măr*”, ori „*măruț*, mărgăritar”. Sunt o mulțime de basme cu „mărul de aur”, cu mărul care cântă, care îți reface sănătatea, îți readuce graiul pierdut, îți redă vederile etc., dar și basme cu mărul otrăvit (v. Lazăr Șăineanu, *Basmele române*, Editura Minerva, București, 1978). Aici poate fi adusă și expresia *A se duce până la mărul roșu*, adică foarte departe, în locuri care nici nu există, ori din care n-ai cum să te mai întorci. Aceasta e cunoscută și altor limbi balcanice, într-un blestem de felul: *Duce-te-ai la mărul roșu*, adică unde să nu ți se mai audă de nume; în albaneză: *Të vesh te molla e kuqe*, cu același sens ca blestemul românesc.

De amintit și expresia adverbială *de florile mărului*, însemnând „fără rost, degeaba, fără un scop anumit”, explicabilă prin prezența obișnuită a mărului în toate formele existenței (Dumistrăcel (*Dicționar*, p. 238) explică expresia prin aceea că fructele se vindeau de cu primăvara, când merii erau în floare). Prin această frecvență extraordinară a lui *măr* în producții folclorice și în tot felul de practici și obiceiuri, s-ar explica, după părerea noastră, mulțimea derivatelor și a compuselor constituite pe baza acestui cuvânt. Ca nume al fructului, *măr* e însoțit de un număr imens de determinări care indică specia, aceasta referindu-se la caracteristici variate: timpul coacerii, locul, culoarea, forma, gustul, asemănarea etc. În *Dicționarul limbii române* sunt înregistrate 172 de nume compuse cu *măr* (nici un nume de fruct nu apare cu un număr atât de mare de determinări). În treacăt fie spus, unele cuvinte care se grupează cu *măr* vin din substrat: *mere barze* (= albe), *mere coacăză*, *mere mazăratece*, *mere urdașe*, *mere burdaie*, *mere gușate*, *mere sarbăde*, *mere bulzânești*. Altele constituie figuri de stil de rară frumusețe: *mere botu-oii*, *mere busuioace*, *mere coadeșe*, *mere sânzenești* (se coc la Sânziene), *mere strugurii*, *mere ursești*, *mere vărșoare* (= văratic), *mere vioase*, *mere zmeure* etc. (v. DLR).

*Măr* a pătruns și în toponimie. Iorgu Iordan (*Toponimia românească*, 1963, p. 82) notează nume topice ca: *Poiana (Valea, Dealul) Mărului*, *Meri*, *Mereni*, *Merișori* etc. sau sinonime cu termeni împrumutați: *Alma*, *Almajul*, *Almășel* (din magh. *alma* „măr”), *Iablanița* (slav. *jablanŭ* „măr”) etc.

# MÂNĂ

În toate limbile lumii, cuvântul care denumește *mâna* ocupă un loc de maximă importanță în vocabularul fundamental, fapt care nu are nevoie de explicații suplimentare dacă avem în vedere caracteristicile evoluției antropologice.

*Mână* face parte din bogata terminologie a corpului omenesc, aproape în întregime moștenită din latinește. Se poate zice că în română nu există nici un câmp semantic atât de unitar din punct de vedere etimologic ca cel pe care-l formează termenii corpului.

Iată lista acestor cuvinte înșirate în paralel cu corespondentele latinești: *cap* (*caput*), *țeastă* (*testa*), *creier* (*cerebelum*), *creștet* (*crescitus* sau *crește* + suf. *-et*), *piele* (*pellis*), *păr* (*pilus*), *frunte* (*frons*), *față* (*facies* și *facia*), *ochi* (*oculus*), *geană* (*gena*), *sprânceană* (*supercilia*), *ureche* (*auricula* și *oricla*), *nas* (*nasus*), *nare* (*nares*), *barbă* (*barba*), *gură* (*gula*), *rost* (*rostrum*), *limbă* (*lingua*), *dinte* (*dens*), *măsea* (*maxilla*), *gingie* (*gingiva*), *falcă* (*falx* și *\*falca*), *mustață* (*mustacea*), *tâmplă* (*templa*), *cerbice* (*cervix*), *piept* (*pectus*), *umăr* (*humerus*), *coastă* (*costa*), *pântece* (*pantex*), *vintr*e (*venter*), *cur* (*culus*), *rână* (*renes*), *rărunchi* (*reniculus*), *măruntaie* (*minutalia*), *subsuoară* (*subala*), *spate* (*spatha*), *spinare* (*spina* și *spinalis*), *fiere* (*fel*, *\*fele*), *maț* (*mattia*), *ficat* (*ficatum*), *sân* (*sinus*), *îțâță* (*\*iitia*), *bucă* (*bucca*), *buric* (*umbilicus*), *inimă* (*anima*), *braț* (*bracchium*), *mădular* (*medullarium*, *medullaris*), *cot* (*cubitus*), *mână* (*manus*), *palma* (*palma*), *pumn* (*pugnus*), *deget* (*digitus*), *unghie* (*ungula*), *picioar* (*petiolus*), *genunchi* (*genuculum*), *pulpă* (*pulpa*), *călcâi* (*calcaneum*), *carne* (*caro*), *măduvă* (*medulla*), *mușchi* (*musculus*), *os* (*ossum*), *sânge* (*sanguis*), *vână* (*vena*).

E posibil să se fi moștenit și *corp* (*corpus*), păstrat până astăzi în graiul unor localități de munte și în dialectul meglenoromân; în daco-română s-a generalizat sinonimul *trup*, de origine slavă.

La fondul latin s-au adăugat câțiva termeni din traco-dacă: *burță*, *buză*, *ceafă*, *gușă*, *grumaz* (acesta din urmă se folosește încă în Ardeal cu



sensul de „gât”; în restul țării s-a specializat ca termen pastoral). Adaosul slav e nesemnificativ: *gât, gârâ, gleznă, obraz, stomac, trup*.

Revenind la cuvântul *mână*, trebuie spus că acesta are, ca cei mai mulți dintre termenii care desemnează părți ale corpului, nu numai o mare frecvență, o circulație generală, ci și capacitatea de a intra în structura a numeroase locuțiuni. expresii, cuvinte compuse. Redăm aici câteva dintre acestea, pe care le găsim înregistrate în dicționare: *de mână* (despre un instrument) „acționat manual” (*ferestrău de mână, pompă de mână*); *peste mână* (cu un verb impersonal), ca în exemplele: *Le era peste mână să plece noaptea; Îmi vine peste mână să ocolesc; mână spartă* „cheltuitor, risipitor, nechibzuit”; *mână strânsă* „zgârcit”; *mână lungă* „hoț, pungaș”; *mână largă* „darnic”; *pe sub mână* „pe ascuns”; *a fi cu dare de mână* „a fi bogat”; *a avea mână bună* „a purta cuiva noroc”; *a da o mână de ajutor* „a ajuta să iasă dintr-o încercare”; *a fi cu mâinile curate* „a fi cinstit”; *a pune mână de la mână* „a aduna (bani, obiecte etc.) prin contribuție benevolă”; *a pune mâna (pe cineva)* „a prinde, a înșfăca”; *a ridica mâna (asupra cuiva)* „a amenința cu bătaia”; *a fi pe mâini bune* „a fi bine îngrijit, bine tratat”; *a-i da mâna* „a avea posibilitatea să facă ceva”; *a bate mâna* „a face un târg”; *a cere mâna (cuiva)* „a cere în căsătorie”; *a da pe mâna (cuiva)* „a preda (un infractor, un recalcitrant etc.)”. Construcțiile de acest fel, pe care le-am extras din DLR, au caracter popular, ca, de altfel, și îmbinarea specială *o mână de* (făină, boabe, sare, cireșe, flori etc.) exprimând „o cantitate mică din ceva, atât cât se poate cuprinde în mână”. Aceasta din urmă a căpătat ulterior întrebuițări figurate: *o mână de copil* „un copil mic”, *o mână de oameni* „oameni puțini”, *o mână de poeți* „câțiva poeți” etc. În limba mai veche locuțiunea *în (la) mâna* avea înțelesul „în posesia”: „Și au luat toți din divan *în mâna lui*” (1645); „Scris-am acesta al nostru zapis să fie ... *la mâna jupanului Costandeni*...” (1645), George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București*, 1982, p. 54, 55.

Trebuie spus că multe dintre îmbinările sintactice înșirate mai sus, în care *mână* capătă semnificații noi, sunt cunoscute și în latină (precum și în unele limbi romanice), ceea ce însemnează că *manus* a fost transmis românei într-o mare varietate contextuală.

De remarcat că și echivalentul albanez *dorë* figurează într-un număr imens de construcții frazeologice (v. FS, s.v.), foarte multe dintre ele aflându-și corespondente identice ca structură și ca sens în

română. Iată câteva dintre acestea, pe care le însoțim de traduceri ad-literam în română: *një dorë oriz* (*krip, sheqer*) „o mână de orez (sare, zahăr)”; *punë dore* „lucru de mână”; *miell e dorës së parë* „făină de mâna întâi”; *nën dorë* „pe sub mână”; *më doli nga dora* „mi-a ieșit din mână”; *me dorë në zemër* „cu mâna pe inimă” (= drept, cinstit); *i dridhet dora* „îi tremură mâna” (când dă ceva); *s'e lëshon nga dora* „nu-l lasă din mână”; *ngre dorën* (*kundër dikujt*) „ridică mâna” (împotriva cuiva); *me para në dorë* „cu bani în mână” (= plătește cu bani peșin); *ia shkurttoi duart* „i-a scurtat mâinile” (= nu l-a lăsat să acționeze, să fure); *t'u thaftë dora!* „usca-ți-s-ar mâna!” (blestem); *vë dorë!* „pune mâna!” (= ajută!); *vë dorë (mbi diçka)* „pune mâna” (pe ceva) (= fură); *i vjen për dorë* „îi vine la îndemână”; *ka futur duart deri në bërryl* „a băgat mâinile până la coate”; *mbeti me duar në gj* „rămase cu mâinile în sân” (= singur, neajutorat); *rri me duar në ijë* „stă cu mâinile în șold” (= nu muncește); *fut dorën në zjarr* (*për dikë*) „bag mâinile în foc (pentru cineva)”; *vjen me duar në xhep* „vine cu mâinile în buzunar” (= vine fără nimic); *njëra dorë lan tjetrën, të dyja lajnë faqet* „o mână spală pe alta, amândouă spală obraji”. Lista acestor paralele frazeologice albano-române poate continua (v. Brâncuș *Concordanțe*, p. 114).

Compusele cu adjective, de felul *mână lungă*, accidentale în română, au echivalente exacte în albaneză: *dorëgjatë* „mână lungă”, *dorëgjërë* „mână largă”, *dorëlehtë* „mână ușoară”, *dorërendë* „mână grea”, *dorështrënguar* „mână strânsă”, *dorëshpuar* „mână spartă” etc.

Din înșirarea acestor paralele constituite pe baza lui *mână* (alb. *dorë*), se poate trage concluzia că, pe lângă moștenirea latină, nu este exclusă intervenția substratului trac privind dezvoltarea frazeologică și a compuselor populare de felul celor menționate mai sus.

În terminologia tehnică populară, *mână* denumește, prin metaforizare, diferite părți ale casei, ale războiului de țesut, ale plugului, ale morii, ale carului etc. Din acest punct de vedere, albaneza e mai săracă.

Latinul *manus*, de declinarea a IV-a, a suferit în română o modificare de declinare. În textele din secolul al XVI-lea ne întâmpină mereu forma *mânu*, cu pluralul articulat *mânule*, g.dat. *mânulor* (pl. *mânuri* e încă răspândit astăzi în Transilvania), care reprezintă urme de supraviețuire a vechii declinări latinești. Desinențele sunt: sg.-*u*, pl.-*u* și sg.-*u*, pl.-*uri* (vezi, pentru detalii, E. Petrovici, S. Pop, în DR, VII, 1931-1933, p. 95; I. Coteanu, în ACILFR, II, 1971, p. 1425).

*Manus* a fost moștenit în română cu o familie de cuvinte relativ bogată. Astfel, *măneccă* provine din lat. *manica*, cu același înțeles,

*mănunchi* din *manuculus* (în latina clasică era *manipulus*, care însemna, între altele, „mănunchi, snop, o mână de ...”), *amnar* din *manualis* (cu a- inițial preluat, probabil, de la locuțiunea adverbială *a mână*). În interiorul românei s-au format de la *mână* substantivele *mâner* (cu variantele regionale *mâneu*, *mânei*, *mânel*) și *mănușă*, cuvinte foarte importante în uzul curent al limbii. În graiurile populare, *mănușă* are nu numai înțelesul de obiect de îmbrăcăminte care protejează mâna de frig, ci și pe acela de „toartă a unui vas”, întocmai ca echivalentul în albaneză (*dorëzë* „mănușă; toartă”, derivat diminutival de la *dorë* „mână”), ceea ce ar reprezenta o dovadă de mare vechime a derivatului românesc; de altfel se știe că suf. *-uș(ă)* e de origine traco-dacă. De adăugat aici faptul că alb. *dorëzë* are și înțelesul de „bucet, cantitate de ceva...atât cât se poate apuca cu mâna”, identic cu al diminutivului *manuculus*, devenit în română *mănunchi* (v. Densușianu, ILR, I, p. 112; I. -A. Candrea, *Din epoca de formațiune a limbii române*, în „Buletinul Societății filologice”, I, București, 1905, p. 22).

Pe baza lui *mână* s-au constituit și verbele *a mânui* „a manevra”, *a înmâna* (de la locuțiunea *a da în mână*; comp. alb. *dorëzøj* „a înmâna”); de adăugat aici verbul *a mâna* „a da cu mâna” (rar, într-un descântec: „Cine-o mână cu o mână, Întorc cu două”, v. DLR, s.v.). De la *mână* au derivat, de asemenea, adjectivul *îndemânatic*, substantivul *îndemânare* etc. (v. CDDE, nr. 1120).

*Mână* are și un sinonim foarte interesant, *brâncă*, tot de origine latină (*branca* „laba de dinainte a animalelor”), care, deși astăzi e cunoscut numai în aria de vest a țării (v. ALRM, I, h.74), trebuie să fi fost general la o epocă veche, așa cum o dovedesc locuțiunile: *a da brânci* (de aici verbul *a îmbrânci*), *a cădea (a sta) în brânci*, *a merge (a umbla, a se târî) pe brânci* etc., folosite în limba populară de pe tot cuprinsul teritoriului românesc. Sensul inițial al lui *brâncă*, sensul etimologic, cu care cuvântul e folosit în graiurile din Transilvania, va fi fost cel de „labă, picior la animal”; de aici am trage concluzia că semnificația de „mână”, curentă în Crișana, are origine metaforică (în DA, s.v., se face observația că „pe aiurea, mai ales în glumă”, *brâncă* e folosit cu înțelesul „mână”). Adăugăm faptul că *brâncă*, spre deosebire de *mână*, intră în câteva compuse botanice: *brâncă-ursului*, ~ *porcului*, ~ *mâței* etc., ceea ce reprezintă un argument sigur că înțelesul „mână” este secundar, metaforic. De la *brâncă* „labă, picior la animal” s-a format diminutivul *brâncuță*, frecvent în compuse botanice (cf. DA, s.v.), precum și *brâncea*, cunoscut în Transilvania ca

nume de câine ciobănesc. Probabil de aci s-a format, cu un sufix străvechi, și *brâncuș*, sinonim cu *brâncea* (cf. DA, s.v.).

Transferul lui *brâncă* (să nu se confunde cu *brâncă*<sup>2</sup> „erizipel, umflătură la gât”, de origine traco-dacă, comp. alb. *brenğë* „boală de vite, umflătură, supărare”) în vocabularul cu referent special „omul” a făcut posibilă derivarea cu un sufix diminutival străvechi *-uș*, de origine dacă: *brâncuș*, care exprimă, foarte probabil, o caracteristică privitoare la mână. E posibil ca inițial să fi fost un derivat feminin *brâncușă* „mănuță”, sinonim cu *brâncuță*, curent astăzi în Crișana.

În graiul din nord-vestul Olteniei, consoana *ș* este rostită moale, cu un timbru palatal exprimat prin *i*, care anulează opoziția de număr la cuvintele terminate în *-ș*: *un moși – doi moși*, *un cocoși – doi cocoși* (compară cu graiul din Moldova: *un moș – doi moș*, cu *ș* dur). Prin urmare, și la pronunțarea numelui *Brâncuș* se aude clar caracterul moale al lui *ș*, pe care autoritățile locale l-au transcris uneori prin *și*. Adaosul lui *i* nu are însă nici o justificare lexicală, nu face parte din sufix, e doar expresia aproximativă a unei realități fonetice regionale. Sculptorul *Brâncuși* are numele cu grafia *i* în actul de naștere și în catalogul de școală primară, documente pe care le-am văzut eu însumi. Era firesc ca și el să-și scrie numele cu *i* la sfârșit, salvându-i astfel redarea în franceză: *Brancusi*.

Inițial, numele *Brâncuș* (scris și *Brâncuși*) este specific pentru Hobița din Gorj, de unde purtătorii lui s-au răspândit și în sate vecine sau în alte zone ale țării. Foarte probabil că *brâncușoii* (acesta este numele de grup social) au coborât, la început, din părțile Transilvaniei. De altfel, numele celor două sate: *Peștișani* (centrul comunal) și *Hobița* reflectă raporturi sociale cu locuitorii de pe versantul de dincolo al munților. *Peștișani* a fost întemeiat de oameni veniți din *Peștiș*, o mare localitate în Hațeg (v. E. Petrovici, SDT, p. 179), iar Hobița, accentuat pe sufix, e un diminutiv de la *Ohaba* (tot în Hațeg): *Ohăbița* (a neacc.>ă), *Ohobița* (cu asimilarea lui *ă* cu *o*), *Hobița* (cu căderea lui *o* inițial simțit ca articol sau numeral). De notat, în sfârșit, că locuitorii Hobiței se cheamă *hobiceni* (în Hațeg există și comuna *Hobiceni*) și că în jumătatea sudică a satului e cătunul *Clăcași*, în vechime moșie a mânăstirii Tismana. Vasile Brâncuș, preot în Hobița în prima jumătate a secolului trecut, îmi spunea că oamenii din Clăcași erau numiți odinioară și *brâncăși*, adică „lucrători cu brațele, palmași”, un derivat de la *brâncă* „mână, braț” cu sufixul de agent *-aș*.

# Moș

Este unul dintre cele mai importante cuvinte din fondul traco-dac al limbii noastre, pe care l-am tratat, din alte perspective, și în *Vocab.*, p. 100-102 și *Concord.*, p. 120-121. Sinonimia lui se stabilește, în primul rând, cu (*om*) *bătrân* (din lat. *veteranus*); cu acest sens, *moș* e cunoscut în toate graiurile dacoromâne. În compusele *Moș Ajun*, *Moș Crăciun*, *Moș Gerilă*, *Moș Martin*, *Moșul Codrului* „personaj din mitologia populară echivalent cu Muma-Pădurii”, *Moș Apeș* „satir care personifică în mitologia populară un bătrân afemeiat”, *La moșii ai verzi* „niciodată”, *La Moș-Așteaptă* se păstrează înțelesul vechi. De aici pornesc și evoluțiile metaforice ale lui *moș*: cireasă uscată, smochinită; nume de flori, de pești, de păsări (cf. DLR). Prin Muntenia, se zice *moș* (*moașă*) la toba preparată în cecul porcului (Marin, Mărgărit, *Glosar*, p. 296, 299). În compuse, *moș* este întotdeauna nearticulat: *Moș Gheorghe* (dar *moașa Ioana*, cu articol), ca și *sân(t)* din lat. *sanctus* (*Sângiorz*, *Sănnicoară*, *sânt Ilie*; dar *sfântu Gheorghe*, din sl. *sventŭ*).

Aceeași răspândire generală o are *moș* și cu sensurile de „bunic; ascendent (mai îndepărtat), înaintaș, strămoș”, ca în citatele: „Cu neștiutul stricară turma lui Amulie, ce le era *moș*, tată mâni-sa” (Moxa, *Cronica*, p. 119); „*Moșu*-miu iaste tată tătâne-miu” (*Pravila Rit. Lucaci*, 220<sup>f</sup>); „Au aflat cap și începătură *moșilor* de unde au izvorât în țară” (Ureche, *Let.*, p. 57).

Trebuie notat că femininul *moașă* însemnând „femeie în vârstă, bătrână, babă, bunică” e cunoscut astăzi în arie compactă numai în Maramureș; în celelalte zone ale țării apare sporadic, în puncte izolate. În limba veche însă, *moașă* era general, ca și corespondentul său masculin. De exemplu, în documente slavo-române din sec. al XVI-lea figurează cu înțelesul „grand-mère” (cf. DERS, p. 145). Iată un citat în care *moș* și *moașă* = bunic(ă), străbunic(ă): „Și ceaea semenție ce mâng în sus sint ceia ce au născut pre neștine amu și ceia ce nasc pre alții, anume tatăl, *moșii* și *moașele*” (*Pravila Rit. Lucaci*, 215<sup>v</sup>). Foarte probabil că restrângerea ariei lui *moașă* în înțelesul vechi se datorează concurenței celui nou, de „sage-femme; femeie care ajută la naștere”,

cunoscut pe tot teritoriul dacoromân; de la subst. *moaşă* s-a format verbul *a moşi* „a da ajutorul necesar la naştere”. Evoluţia semantică de la „bătrână” la „femeie care moşeste” este normală (v. mai pe larg R. Todoran, *Contrib.*, p. 172).

Din nomenclatura înruderii se degajează şi sinonimia cu „unchi”, frecventă în graiurile din estul ţării (de ex., la Creangă: *Moş Andrei, Moş Vasile*); după M. Sala (SCL, VI, 1-2, 1955, p. 140-144), ar fi vorba de un sens relativ recent. Trebuie notat însă că nici *unchi* nu era, iniţial, termen de rudenie; lat. *avunculus* este un diminutiv al lui *avus* „bătrân” (de aici rom. *auş*). Semnificaţia străveche a lui *unchi* se regăseşte în derivatul *unchiaş*, folosit pe alocuri ca sinonim al lui *bătrân*.

Ca la multe alte popoare, şi la români există, după cum se ştie, un cult al *moşilor*. Aceştia sunt comemoraţi de câteva ori pe an, de unde şi denumirile: *Moşii de iarnă*, ~ de *toamnă*, ~ de *piştii*, ~ de *cârnelégi*, ~ de *Rusalii*, ~ de *hranghel*, ~ de *brânză*. Tot aici: *sâmbăta moşilor*, *ziua moşilor* (v. S. Fl. Marian, *Înmormântarea la români*, p. 380-397). La aceste sărbători populare se ţin bălciuri tradiţionale, unde se vând mai ales oale de pământ, în care femeile pun vin sau colivă şi le dau de pomană în sâmbăta morţilor. De menţionat şi derivatul *moşior* s.m. prin care se denuşeşte, prin Oltenia, colăcelul care se împarte ca pomană la moşi (DLR s.v.); în Muntenia, *moşoaică* este „oala de pământ-dată de pomană la Moşi” (Marin, Mărgărit, *Glosar*, p. 299).

În Bucureşti există *Calea Moşilor*, care aminteşte de bălciul de odinioară al moşilor de Rusalii; *Târgul Moşilor* din piaţa Obor.

Cultul moşilor la români, preluat în parte de creştinism, e o continuare a unui cult similar la romani (manii, larii şi penaţii) şi geto-daci.

Am lăsat la urmă menţionarea celui mai important dintre sensurile lui *moş*, care ni se pare a fi cel de „proprietate moştenită; parte de pământ din proprietatea satului în devălmăşie” şi pe care îl ilustrăm cu un citat dintr-un document oltenesc de la 1804: „Această moşie este trei *moşi*, care doi *moşi* den Bălta-de-Sus s-au vândut, dar iarăşi s-au răscumpărat, iar *moşu* nostru den Bălta-de-Jos nicidecum nu s-au vândut, ci în silnicie ni să luoaşe” (*Problema ţărănească în secolul al XIX-lea. Documente*, Bucureşti, 1967, p. 22; v. şi, ceva mai devreme, într-un act din Mehedinţi de la 1750, în „Arhivele Olteniei”, XVI, nr. 92-94, 1937, p. 326). Cu acest sens juridic se află *moş* la baza derivatului *moşie*, ca denumire pentru „avere, proprietate (funciară) moştenită, ocină, părinţie; orice bun moştenit, patrimoniu, moştenire”, cuvânt atestat mai întâi în tipăriturile lui Coresi. În Dicţionarul

Academiei este înregistrată locuțiunea adjectivală învechită *de moșie* „ereditar, moștenit” (mai ales despre tronul țării): „La scaunul cel *de moșie* a tătâne-seu” (Ureche, citat în DLR). Locuțiunea *a fi de moșie* = a fi de fel, de loc, din satul cutare (la Stoica Ludescu, sec. al XVII-lea, cf. Densusianu, *Opere*, III, p. 137) pune în lumină existența comunităților rurale închise, întemeiate de strămoși.

De la sintagma *moșia satului* „pământul pe care-l are un sat, teritoriul satului, locul de agricultură al satului”, bine cunoscută în limba populară, s-a dezvoltat de timpuriu semnificația „patrie, țară natală”, cu care *moșie* e atestat chiar în primele noastre texte tipărite. În limba literaturii din secolul al XIX-lea *moșie* „patrie” ne întâmpină foarte frecvent (v. citate în DLR, s.v.). Observăm aici o dezvoltare semantică similară cu a cuvântului *țară*.

În seria semantică a lui *moș* „proprietate moștenită” și *moșie*, se integrează și substantivul învechit *moșan* „moștenitor; moșnean, răzeș” (cu derivatul motional *moșancă* „moștenitoare”), substantivele *moșnean*, *moșinean*, *moștean* „moștenitor; țăran liber, răzeș; băstinaș”, *moșinaș* „mic proprietar de moșie”, verbul *a moșteni*. Așadar, *moșnenii*, *moștenii* erau oameni liberi care posedau „pământ moștenit”, erau „moștenitori”. Din punctul de vedere al modului de derivare, e posibil ca *moșnean* > *moșinean* să se fi format de la un substantiv \**móșină* „moștenire, pământ moștenit” alcătuit cu sufixul *-ină* după modelul lui *țarină*, sau chiar de la *moștină* „moștenire” (prin Transilvania, cf. DLR). De la *moșnean* (dezvoltat din *moșinean* cu dispariția lui *i* neaccentuat) s-a format *moștean*, prin diferențierea *șn...n* > *șt...n*; substantivul a dat naștere verbului: *a moșteni*. Cele două serii de dublete coexistă: *moșnean-moștean*; *moșneni-moșteni*. Contaminarea lui *moșnean* cu sl. *moștinū* „puternic” (cf. Ivănescu, ILR, p. 490) nu a fost necesară pentru explicarea lui *șt*, mai ales că termenul slav nici nu a fost împrumutat în română. În actele vechi *moșnean* se opune lui *cumpărător*, iar *moștenire* lui *cumpărătură*. Iată două citate dintr-un act de la 1750: „Să alegem partea fieștecăruia *moșnean* și *cumpărătorii*”; „Ca să știe care pă unde să stăpânească atât *moștenirea* cât și *cumpărăturile*” („Arhivele Olteniei”, XVI, nr. 92-94, 1937, p. 326).

După cum se vede, *moș* a dezvoltat o familie bogată de termeni, care, împreună cu cel de bază, au exprimat, în istoria noastră socială și economică, raporturi fundamentale privind dreptul de proprietate asupra pământului, stabilit pe baza filiației paterne.

Această proprietate semantică a lui *moș* și a familiei lui de derivate nu există în dialectele din sudul Dunării; cuvântul însuși nu e

cunoscut în aromână decât sub forma fem. *moaşă* „femeie bătrână” (cu unele derivate rare, cf. Papahagi, DDA). În meglenoromână apare ca adjectiv și substantiv dar tot numai înțelesul de „bătrân” ca în aromână (Capidan, *Megl.*, III, p.195). Realitate lingvistică specifică daco-românei, aceasta constituie o puternică dovadă privind autohtonismul și continuitatea populației românești la nordul Dunării în cursul evului mediu. Dacă românii ar fi venit în actuala patrie târziu, către secolul al XIII-lea, din sudul Dunării, în mod sigur *moș* n-ar fi ajuns la întrebuințările juridice atât de importante pe care le-am remarcat mai sus.

Correspondentul albanez *moshë* însemnează „vârstă” (cu derivatele adj. *i moshuar* „vârstnic, bătrân, moș”, verb *mshohem* „a îmbătrâni”) și e legat, etimologic, de subst. *mot* „an” și de verbul *mat* „a măsura”. Așadar, *moshë* nu are legătură decât indirectă, și numai în planul etimologiei, cu semnificațiile rom. *moș*.

Nu trebuie trecut cu vederea faptul că două sinonime ale lui *moș*, anume *auș* și *ghiuj*, nu au dobândit niciodată înțelesul de „pământ moștenit”. *Auș* „bătrân, moșneag” provine din lat. *avus* cu un sufix traco-dac *-uș*; *auș*, care e general în aromână (va fi fost general și în româna comună) pentru denumirea însușirii de „bătrân”, se mai aude la noi prin Oltenia și Hațeg. Mai răspândit este diminutivul *aușel*, ca denumire a unei păsărele. Celălalt termen, *ghiuj*, cu variantele *gjiuj*, *ghij* și derivatele *ghijan*, *ghiujgălău* (s-ar adăuga la familia lui *ghiuj* și *gânj*, din Hațeg, și *vâj* din Transilvania de nord), provine din substrat și se compară cu alb. *gyjsh* „bunic, bătrân”.

S-a observat (*Inst. feud.*, p. 40) că *moș* cu valoarea social-juridică arătată mai sus circula în special în Țara Românească; în Moldova era obișnuit sinonimul latin *bătrân*, la origine un termen militar (lat. *veteranus*). Iată exemple pentru acesta din urmă: „Tot satul Năsoești s-au ales patru părți sau patru *bătrâni* dintr-aceștia să ție mănăstirea...doi *bătrâni* din sus,... iar un *bătrân* să-l ție neamul lui Solomon, ... iar un *bătrân* să-l ție pe ceilalți moșinași Dospinești și alții câți ar mai fi tot într-acei *bătrân*” (Moldova, a.1731, cf. DA, s. *bătrân*). De precizat că și adj. *bătrân* apare cu sensul funciar de „moștenit”: *moșie bătrână* (= moștenită) în documente vechi (v. *Vocab.*, p. 101).

Nu știm exact ce valori reprezentau din proprietatea obștească subdiviziunile teritoriale denumite prin *moș* și *bătrân* (vagi informații în *Inst. feud.*, p. 41). Important este însă faptul că cei doi termeni exprimă o veche realitate social-economică, o instituție feudală proprie românilor nord-dunăreni și pun în lumină conștiința unității de neam a grupurilor sociale românești.



# MUNTE. PLAI

„Cum să trăiești fără munți și fără păduri?” se întreabă retoric Zaharia Stancu (*Rădăcinile sânt amare*, vol.III, p. 17, cf. DLR), care, deși provenea dintr-o zonă de câmpie, intuia faptul că munții au fost întotdeauna o componentă naturală importantă în istoria existenței noastre. Numai în graiul unui popor de munteni se justifică prezența unei expresii cu semnificație spațială *prin munți și văi*, adică „peste tot, pretutindeni”. Și tot aici *țară* (din latinul *terra*) numai prin opoziție cu *munte* a putut căpăta înțelesul de „câmpie”, „sat, așezare umană”. La românii din sudul Dunării, a căror îndeletnicire de bază a fost păstoritul, este o zicală de rară frumusețe: *Casa noastră-i muntele* (Papahagi, DDA, s. *munte*; tot acolo: *Va ti avem ca un munte*, „te vom avea (considera) ca pe un munte”; ceva asemănător la albanezi: *të rrosh sa malet!* „să trăiești cât munții!”). În treacăt fie spus, e posibil ca această predispoziție a românilor pentru traiul în munți să fi fost transmisă de la daci, despre care un scriitor latin din prima jumătate a sec. al II-lea d.Hr., L. A. Florus, notează: *Daci montibus inhaerent* (= dacii trăiesc nedezlipiți de munți).

În folclorul nostru, mai cu seamă în basme, muntele e un element frecvent: izvorul cu apă vie se află în locul unde se bat munții în capete; Făt-Frumos aruncă o gresie în calea zmeoaicei și de îndată se ivește un munte.

În lirica noastră populară, *muntele* nu e atât de frecvent cât e la aromâni sau la albanezi (v. Capidan, *Limbă și cultură*, 1943, p. 183, 407). În schimb, în poezia cultă, acest termen e preferat adesea pentru hiperbole. De exemplu, la Coșbuc, în poezia *Pașa Hasan*, în care e vorba de bătălia de la Călugăreni, se spune despre Mihai Viteazul că „Vorba-i e tunet, răsufletul ger,/ Iar barda-i din stânga ajunge la cer/ Și Vodă-i un munte”. Mai amintim aici, între multe alte exemple care se pot aduce, splendida poezie *Dați-mi un trup, voi munților*, de Lucian Blaga,

publicată în 1920, din care cităm câteva versuri: „Numai pe tine te am, trecătorul meu trup,/ și totuși/ flori albe și roșii nu-ți pun pe frunte și-n plete,/ căci lutul tău slab/mi-e prea strâmt pentru strașnicul suflet/ ce-l port./ Dați-mi un trup,/ voi *munților*,/ *mărilor*,/ dați-mi alt trup să-mi descarc nebunia/în plin!”

Poetul cult este îndatorat, de fapt, limbii vorbite, în care acest cuvânt e cultivat adesea, în mod figurat, pentru a exprima (prin exagerare) o cantitate mare de lucruri; se zice: *un munte de cărți*, *un munte de cartofi*; *un munte de lucruri*. Formula *un munte de om* (ca și cele precedente) își găsește echivalente și în alte limbi din vecinătatea românei.

În limba vorbită s-a produs o umanizare metaforică a muntelui într-o mare varietate de forme cu termeni care denumesc părți ale corpului. Ne sunt bine cunoscute sintagme ca: *pe creasta muntelui*, *în creierii munților*, *la poalele munților*, *pe brâu (fața) muntelui*, *un braț al muntelui*, *la picioarele muntelui*, *pe coasta (fruntea, șeaua, ceafa) muntelui*, *în spatele munților* etc. Aceasta dovedește că munții noștri au fost în permanență locuiți și că românii au fost un neam de munteni. La albanezi, popor cu origini pastorale străvechi ca și noi, ne întâmpină același bogat tip de metafore (cf. FS., s. mal).

Munții noștri sunt blânzi și ospitalieri. Ei au fost întotdeauna un loc al transumanței pastorale, locul *vărăticului*; la începutul lui mai, turmele urcau la pășunile din munți, unde rămăneau până spre sfârșitul lui august, când coborau, pentru *iernatic*, în lunca Dunării sau peste fluviu, în regiuni mai calde. Acest fenomen s-a reflectat și în limbă prin câteva verbe de mișcare adecvate transumanței: *a urca*, *a (se) sui*, *a ieși (în sau la munte)*, *a coborî (din munte)*.

Carpații nu au fost niciodată o frontieră rigidă între cele trei provincii istorice românești. Așa se și explică sintagma *peste munți*, care se referă la ținutul de dincolo de munte: *Mă duc peste munte* (adică în Transilvania).

Munții și plaiurile au fost mereu locuiți. „Cuibul” dacilor erau, după cum se știe, munții Orăștiei. În trecut, ca și astăzi, munții sunt locuri de serbări și de petreceri, cum este muntele Găina din Apuseni, unde, o dată pe an, se întâlnesc oameni din toate satele din jur. La fel trebuie să fi fost altădată și munții Nedeia și Nedeuța din Gorj, locuri de hram și de târg, căci aceste nume topice provin dintr-unul comun, *nedeie* (de origine slavă, *nedělja* „duminică”) ce însemnează „bâlci, hram, petrecere, serbare populară câmpenească”, cuvânt răspândit în mai toate zonele țării (cf. DLR, s.v.). Nedeile și târgurile de pe munți –

zone înalte, accesibile numai localnicilor, cei care cunosc bine plaiurile – sunt, fără nici o îndoială, o dovadă a statorniciei românești în aria Carpaților. Nomadismul nu poate exista în munte, ci în câmpie, în stepă.

Trecerea dintr-o parte într-alta a muntelui se făcea pe plaiuri sau prin trecători. Există un mare număr de cuvinte în românește care denumesc trecătoarea, unele generale, altele regionale. Aproape toate apelativele cunoscute au devenit și nume topice. Acestea au fost studiate de E. Petrovici: *curmătură*, *fereastră* (în Făgăraș), *pas* (un neologism care a pătruns prin școală și în graiurile regionale), *poartă* și *portită* (în Făgăraș și Bucegi), *predeal* (păstrat astăzi numai ca toponim), *prihod*, *prislop*, *scară* și *scărișoară* (cunoscute mai ales ca nume de locuri), *strungă*, *șa*, *șeuță* (denumiri topice în Carpații sudici), *tarniță*, *trecătoare* (Petrovici, SDT, p. 264-274; v. și p. 237-240, 225-236, studiile consacrate lui *prihod* și *prislop*). La acestea se poate adăuga termenul *cheie*, în *Cheile Bicazului*, *Cheile Argeșului*, *Cheile Zănoagei*, *Cheile Turzii*, *Cheile Doftanei*. Se observă că unele apelative din această listă sunt latinești (*fereastră*, *poartă*, *șa*, *cheie*, *scară*), altele din substrat (*strungă*, *curmătură*), altele slave (*prihod*, *prislop*, *tarniță*). Toponimele respective au fost create pe teren românesc. „Numele atât de variate de trecători – scrie E. Petrovici, *op.cit.*, p. 273 – ne dovedesc cât de românească este toponimia noastră în regiunile de munte. Despre nici unul din numele înșirate nu se poate susține că n-ar fi fost creat de o populație care vorbește românește. Toate numele cu aspect slav au la bază apelative existente în limba română.”

Se află și la români diferite legende privind geneza munților dar asupra acestei chestiuni nu considerăm necesar să ne oprim aici.

Un cult al munților, pe care l-ar fi avut strămoșii noștri, pare să se descifreze în resturile unor colinde (Cf. Traian Herseni, *Forme străvechi de cultură populară românească*, Cluj, 1977, p. 209 ș.u.). Românii (în general oamenii de la munte) au avut mereu sentimentul că înălțimile sunt locuri sfinte, locuri de închinăciune, cât mai aproape de cer. Și la noi, ca la multe alte popoare, vechile sanctuare sunt munții. Enigmaticul Kogaion este numele unui munte sacru, pe care se afla, într-o peșteră, locuința marelui preot dac, care oficia diferite slujbe, ceremonii și incantații.

De la *munte* a derivat *Muntenia* (prin *muntean*: țara muntenilor), ca nume al Țării Românești, care începe să circule în diplomația medievală încă din sec. al XIV-lea, folosit, după cât se pare, mai întâi de polonezi, sub forma *Multany* (cf. Hasdeu, *Ist.crit.*, p. 85). Cronicarii

moldoveni din sec. XVII-XVIII numeau Muntenia *Țara Muntenescă* (format cu adjectivul *muntenesc*). *Muntenia* corespundea denumirii latinești oficiale *Transalpina* „țara de peste munți”, dată din perspectiva geografică a Transilvaniei (*comp.* cu *Zagoria*, la sud de Haemus). Un nume topic asemănător cu *Muntenia* s-a format în albaneză: *Malësia*, de la cuvântul *mal* „munte”, ca denumire a regiunii muntoase din nordul Albaniei.

E posibil ca românescul *mal* să fi însemnat odinioară „munte”, ca în albaneză; ca termen entopic, *mal* e foarte răspândit și are, în toate cazurile, înțelesul originar de „munte, deal, ridicătură de pământ”.

Frecvent în toponimia dacoromână, *mal*, cuvânt din substratul traco-dac, își păstrează în bună măsură sensul originar (pentru detalii bibliografice, v. Brâncuș, *Vocab.*, p. 90-92).

Din familia lexicală a lui *munte*, cel mai interesant, în afară de toponimicul discutat mai sus, este *muncel*, care înseamnă „colină, deal, parte joasă a muntelui cu pășuni bune și locuri de arat, măgură” și care ar fi mai degrabă moștenit (din lat. *monticellus*, un diminutiv păstrat și în alte limbi romanice) decât format pe teren românesc printr-un *munticel*.

Se pare că de *munte* e legat și *Muscel*, numele unui județ din nordul Munteniei, care e bine cunoscut și ca *entopic*, denumind „dealuri foarte mari îngrămădite la un loc, cu văi adânci, râpoase și împădurite cu păduri de fagi” (definiție reținută de Iordan, *Top. rom.*, p. 455). Cât privește numele *Monteoru*, al unor munți din Buzău, derivarea diminutivală de la *munte* (*muntior*, *munteor*, *monteor*) e neîndoielnică (*cf.* Iordan, *op. cit.*, p. 341).

Numele munților care formează arcul carpatic sunt deosebit de interesante, dar puțin studiate. Cele mai multe provin, după cât se pare, de la nume de persoane sau de la supranume; acestea au fost studiate de E. Petrović (*op. cit.*, p. 275 ș.u.) și de Iorgu Iordan (*op. cit.*, *passim*). Ne oprim aici asupra oronimului *Carpați*, păstrat de la daci, căci, etimologic, e pus în legătură cu numele de trib *carpi*, cu numele comun albanez *karpë*, care înseamnă „stâncă, piatră, stei”. Trebuie observat că multe vârfuri și culmi de munți sunt denumite prin piatră ori prin sinonime ale acestuia: *Piatra Mare*, *Pietrele*, *Pietroiul*, *Pietrosul*, *Pietriceaua*, *Pietricica* etc.; *Gresia*, *Bicaz*, *Cremenea*, *Camena*, *Chiojdul* etc. (*cf.* Iordan, *l.c.*, p. 90-91).

Încheiem cu observația făcută de St. Dumistrăcel (*Lexic rom.*, p. 95) că *munte*, entopic fundamental (ca și *apă*, *codru*, *deal*, *măgură*,

*pădure, râu* etc.), e folosit în limbajul popular ca un substantiv individualizat de felul numelor proprii. Astfel, de exemplu, pentru locuitorii de la poalele Ceahlăului, *Muntele* este chiar numele Ceahlăului. Mult mai frecvent cu această valoare de nume propriu este sinonimul parțial *Măgură*. De altfel în limba vorbită orice entopic poate fi folosit cu valoare de nume propriu. Fenomenul de transfer al entopicelor în sfera onomasticii este cunoscut și altor limbi.

Din indiferent ce perspectivă am cerceta cuvântul *munte* și câmpul semantic și lexical din care face parte, o concluzie de importanță excepțională se desprinde pentru istoria noastră socială, aceea privind existența, în regiunea Carpaților, a unei populații strămoșești statornice și cu o civilizație specifică.

Din aceeași familie cu *munte* este și cuvântul *plai*. Având la început sensul de „coastă de munte, versant, povârniș”, ca și albanezul *plljë* (în FS: „șes, loc plan pe o înălțime de peste 500 m”), cu care pare să fie înrudit printr-o origine comună, entopicul *plai* a devenit unul dintre cuvintele importante din vocabularul de odinioară, un cuvânt din domeniul geografiei reflectând interesante realități sociale românești. Descendența din traco-dacă a acestui cuvânt se susține destul de greu; simpla comparație cu alb. *plljë* este insuficientă, mai ales că originea indo-europeană a acestuia e dificil de probat. Cei mai mulți cercetători consideră că *plai* trebuie raportat la grec. *plaghía* „deal, pantă, povârniș”, *plághios* „oblic” sau la un latin reconstruit *plagius* (din *plaga* „fâșie de pământ, întindere”), conservat și în unele limbi romanice apusene (it. *piaggia* „côte, coteau, penchant de colline”, v. fr. *plaie* „contrée, prov. *plaia* „plage”, cf. CDDE, nr. 1400; bibliografia pentru originea rom. *plai*, alb. *plljë* la Vătășescu, *Vocab.*, p. 144; acolo și alți termeni legați de *munte*: *creastă, culme, muncel, codru, râpă, scară* etc.).

Termenul acesta e cunoscut și în limba veche, precum și în toate graiurile și în dialectul aromân, ceea ce însemnează că e foarte vechi.

Semnificațiile exacte ale lui *plai* trebuie căutate nu atât în limba literaturii culte, unde e folosit de obicei cu extensiuni semantice figurate, cât mai ales în vorbirea oamenilor de la munte sau chiar în producțiile folclorice.

Din cercetările geografilor rezultă că plaiul cuprinde muntele din depresiune până sus în gol, adică între 400-1500 m altitudine, zonele cu păduri și pășuni, cu locuri deschise pe care se făcea altădată chiar puțină

agricultură, în general, partea „umanizată” a muntelui (cf. Ion Conea, *Plaiul și muntele în istoria Olteniei*, în „Oltenia”, volum jubiliar, Craiova, 1943, p. 75 ș.u.). Iată ce notează alt geograf, Dragoș Bugă, despre semnificația lui plai în graiul din Oltenia subcarpatică: „Prin plai, oamenii acestor locuri înțeleg tot teritoriul din zona muntoasă de deasupra satului, acoperit cu pășune, fânețe și pădure, de unde încep adevărații munți”. (*Sensul termenului „plai” la populația satelor Olteniei subcarpatice*, în „Lucrările simpozionului de toponimie”, editat de Inst. de Geografie, București, 1972, p. 80). „Plai este muntele locuit și valorificat prin cultura de cereale și legume, dar mai ales sub forma de fânașuri” (în DLR, s.v.). Plaiurile erau amenajate de om, runcuite, adică se făceau pe ele curături, apoi se înjghebau staule pentru vite, conace de locuit, se îngrădeau locuri pentru vie, zarzavaturi sau chiar pentru cereale. În româna populară există sintagme ca: *un plai de vie*, *un plai de grâu*, prin care se denumesc suprafețele de teren de munte cultivate. Pentru alte semnificații și răspândirea pe teren a termenului, v. Sever Pop, *Recueil posthume de linguistique et philologie*, Societas Academica Dacoromana, „Acta philologica”, IV, Roma, 1966, p. 155-163.

Se știe că în timpurile vechi a pulsat o intensă viață pastorală în Carpați, în special în Carpații meridionali, din Oltenia, Banat, Hațeg, din zona Sibiului – munți de mare lățime, cu numeroase goluri pentru pășune, cu coline blânde și drumuri ușoare de trecere. Plaiurile noastre au fost locuite în tot cursul istoriei, nu numai în vremurile de restriște. Multe sate situate astăzi la poalele muntelui erau răsfirate pe plaiuri în urmă cu un secol-două. De exemplu, satul Runcu din Gorj a fost adunat de pe coaste și scos la linia de la poalele muntelui abia în 1837, iar Topești, Vâlcele și Gornovița, tot din nordul Gorjului, în 1864 (cf. I. Conea, *l.c.*). Deci „revărsarea” românească s-a produs dinspre nord spre sud, niciodată în sens invers.

Numai prin existența unei populații relativ numeroase care viețuia statornic pe coastele ospitaliere ale munților se explică faptul că primii noștri mitropoliți aveau în titulatura lor adaosul „exarh al plaiurilor”. De asemenea, nașterea numelui *Muntenia* (de la *munte*, *muntean*) dat Țării Românești sau numele *Țara Muntenescă* nu se poate justifica decât admitând fără rezerve că pădurile din munții noștri au fost dintotdeauna vetre de așezări umane. De altfel, foarte devreme, probabil către sfârșitul sec. al XVIII-lea, *plai* capătă în Țara Românească înțelesul de „ocol; plasă; subîmpărțire administrativă a ținuturilor de munte” (cf. *Inst. feud.*, p. 363), ceea ce dovedește că plaiul era o zonă

locuită și avea o importanță economică recunoscută de administrația țării. Tudor Vladimirescu, eroul revoluției din 1821, fusese vătaf de plai. La 1859, se cunoșteau plaiurile Prahova și Teleajen în jud. Prahova, Nucșoara în Muscel, Lovișteea în Argeș, Novaci și Vâlcăni în Gorj, Motru, Cloșani, Dumbrava, Câmpul, Blahnița, Ocolul în Mehedinți (cf. Bugă, *op.cit.*, p. 80).

Înțelesul cu care *plai* circulă în mod obișnuit astăzi este cel de „potecă, drum, cale care traversează o regiune de munte”, înțeles dezvoltat de timpuriu printr-o metonimie. În Carpații sudici este o foarte deasă rețea de drumuri denumite plaiuri. Cele care pornesc din satele de la poale se leagă între ele prin drumurile comune care duc dintr-un munte într-altul. Pe unele din aceste plaiuri „drumuri” se umblă cu căruța, acum ca și în urmă cu sute de ani. Ele reuniau în trecut pe locuitorii de pe ambele laturi ale Carpaților, înlesneau trecerea lor dintr-o parte într-alta. „Puneți toate aceste [drumuri] pe hartă și vedeți cum munții Olteniei se umplu dintr-odată de viață trecută și prezentă” (I. Conea, *op. cit.*, p. 84). În Gorj, fiecare sat de la poala muntelui își are drumul său. Există, deci, în munții noștri, o viață intensă și în continuă comunicare a grupurilor de români „din toate țările”, cum ar spune cronicarul. Viața românilor era mult mai legată de munte odinioară decât în timpul din urmă.

Frecvent în toponimie, mai ales cu determinări: *Plaiul ăl Mare*, *Plaiul ăl Mic* (v. alte exemple la Iordan, *Top. rom.*, p. 42), acest termen apare în Gorj și ca nume de persoană. Cei din neamul lui *Plai* se numesc, cu un termen colectiv, *Plăioni* (cf. Radu Popescu, *Graiul gorjenilor de lângă munte*, Craiova, 1980, p. 145; tot acolo, 17 toponimice constituite pe baza lui *plai*).

Dintre derivatele lui *plai*, reținem aici pe *plăieș*, care denumea la început pe locuitorul din cătunele aruncate pe plaiuri. Mai târziu, pentru că plaiurile erau zone de graniță, *plăieș* a căpătat înțelesul de „paznic, străjar, grănicer”. Plăieșii supravegheau punctele de trecere peste munți; căpeteniile lor erau vătafii de plai, care aveau atribuții foarte importante, de ordin vamal, fiscal, polițienesc etc. (cf. *Inst. feud.*, p. 365).

Mai frecvent în Muntenia și Moldova decât în graiurile de peste munți, *plai* pare să reflecte prin aceasta o realitate istorică specific românească: revărsările de populație s-au produs, de regulă, dinspre Transilvania spre vechiul regat, și nu invers. Așezările de păstori și agricultori de pe versantul sudic al Carpaților sunt întemeiate mai ales de ardeleni. Se știe că „românii din Transilvania au gravitat întotdeauna

spre compatrioții lor de dincolo de munți de care-i uneau credința, limba, interesele economice și un sentiment de solidaritate mereu treaz. Frontiera politică trecea prin vârfurile Carpaților. Dar ea n-a fost niciodată linia de demarcație a dialectelor, după cum nu separă nici inimile. Românii de pe cei doi versanți treceau mereu munții. Carpații au constituit întotdeauna trăsura de unire, coloana vertebrală a poporului român, conștient de unitatea sa” (S. Pușcariu, *Cercetări și studii*, p. 403).

Așadar, din cercetarea cu mijloacele lingvistice a termenilor *munte* și *plai* ne putem forma o imagine globală a clocotului de viață românească de pe coastele Carpaților din vremurile de demult.



## A (SE) NAȘTE

*Nascere* (clasic *nasci*), *vivere*, *morire* (clasic *mori*), termeni latini fundamentali care exprimă existența vieții, s-au păstrat în toate limbile romanice, deci și în română: *a naște*, *a vie* (folosit în limba veche cu înțelesul de „a trăi”) și *a muri*. Ne ocupăm aici de primul dintre aceste cuvinte.

Mai întâi trebuie să observăm că româna întrebuințează verbul *a naște* cu referire la oameni, având alt verb, pe *a făta*, când e vorba de animale. Această distincție este cunoscută și în alte limbi, ca de exemplu – lucru important pentru română – în albaneză, unde există *lind(em)* „a (se) naște”, alături de *pjell* „a făta”. Albaneza face această deosebire privitor la referentul din realitate și în cazul lui „a muri”, folosind, pe de o parte, verbul *vdes* (despre oameni), iar pe de alta, pe *ngordh* (despre animale).

Verbul *a făta* (din lat. *fetare* „pondre”), un termen prin excelență pastoral, ca și alb. *pjell*, e legat la origine de substantivele *făt* și *fată*, cuvinte cu înțelesul primitiv de „pui de animal, vietate fătată de curând”. În textele vechi, *făt* apare cu înțelesul opus lui *fată*, adică sinonim cu *fiu*, *fecior*, *cocon*. Iată un citat din *Ps. sch.*, II, p. 178, ps. 85, r. 14: „caută spre mere și miluiaște-me, dă țirutul tău *fătului* tău și spășește fiiului șerbii tale”(v. și p. 133, r. 28). *Făt* se păstrează astăzi mai cu seamă în limba folclorului, a poveștilor. *Făt-Frumos* este numele prea bine cunoscut al personajului central din multe basme populare și culte. După cum se știe, Eminescu însuși este autor al unui basm intitulat *Făt-Frumos din lacrimă*. În limba vorbită, *făt* se obișnuia ca termen de adresare, însoțit, la vocativ, de un adjectiv posesiv: *fătul meu*, *feții mei* (v. citate în DA, s.v.).

Femininul *fată* a evoluat paralel cu *făt*, dar, spre deosebire de acesta, a devenit un cuvânt foarte rezistent, dezvoltând și un mare grup de derivate: *fetiță*, *fetișcană*, *fetie* etc.

*Fetus* „făt; fătat, născut” și, mai ales, *feta* „însărcinată; care a fătat” s-au păstrat și în graiurile altor popoare romanice (v. CDDE,

nr. 560), însemnând mai peste tot „oaie; miel; mânz; pui de animal”, ceea ce înseamnă că păstoritul a fost o ocupație de seamă în istoria lumii romanice. În română, transferul semantic al acestor cuvinte (de la „pui de animal” la semnificațiile curente azi) ne dovedește că păstoritul a avut un rol foarte important în viața poporului român, a fost o îndeletnicire care a lăsat urme adânci asupra formelor de existență a românilor (cf. Densusianu, *Semantism anterior despărțirii dialectelor române*, II, în GS, II, 1926, p. 314).

Nu e lipsit de interes să amintim și faptul că încă din latină se creaseră de la *fetus* și *feta*, devenite în română *făt* și *fată*, diminutivul \**fetiulus* și \**fetiola*, care s-au transmis limbii noastre, atât la nord cât și la sud de Dunăre, sub formele *fecior* și *fecioară*. Aceste două cuvinte au avut o evoluție inversă față de aceea a lui *făt* și *fată*. *Fecior* e frecvent (mai ales în graiurile din aria de nord) ca sinonim cu *flăcău*, *băiat de însurat*, pe când *fecioară* e rar, astăzi mai cu seamă în înțelese de „fată mare, vergură, virgină” (comp. derivatele a *feciori*, a *desfeciori*, *feciorie*, *feciorelnic*, toate pornind de la sensul de „virgină” al lui *fecioară*). Are dreptate V. Scurtu (*Term. înrud.*, p. 96) să considere că restrângerea ca circulație a lui *fecioară* se explică, probabil, și prin omonimia cu sensul bisericesc de „Maica Domnului”.

Cu verbul *a fâta* se află în legătură etimologică subst. *fătăciune* „fătat; locul unde fată animalele; partea genitală a vacii; fructe, bucate, roade ale pământului” (cf. DA, s.v.) și adj. *fătătoare* „(despre animale domestice) care e aptă pentru prăsilă”. E vorba, după cum se vede, de derivate care aparțin tot limbajului pastoral. *Fătăciune* e cunoscut și în toponomie (în Oltenia și sudul Moldovei, cf. Iordan, *Top. rom.*, p. 510).

Revenind la verbul *a naște*, cu sensul de „a lua ființă, a căpăta viață, a veni pe lume”, e necesar să arătăm că în limba veche și în cea populară se întâlnește frecvent ca verb intransitiv, adică fără pronume reflexiv: „Unul *naște* (= se naște) și altul moare”. Iată un exemplu din *Letopisețul* lui Miron Costin: „Om deplin, cap întreg, hire adâncă, cât poți dzice că *nasc* și în Moldova oameni”. Am redat acest citat, prin care marele cronicar caracteriza pe domnitorul Gheorghe Ștefan al Moldovei, din secolul al XVII-lea, ca să readucem în memoria cititorului semnificația plină de strălucire pe care o capătă aceste cuvinte sub pana lui George Călinescu în finalul prefetei la celebra sa *Istorie a literaturii române de la origini până în prezent* (1941): „*Nasc* și în Moldova oameni”; prin sinecdochă, *Moldova* are aici sensul de „România”.

Din familia latinescului *nascere* face parte și substantivul *natus* „copil, fiu”, care s-a păstrat până astăzi în graiurile noastre din Banat și Transilvania, cu înțelesul de „persoană, individ, om”. Iată-l cu sens colectiv în *Moartea lui Fulger*, cunoscutul poem al lui G. Coșbuc: „Și clopote, și plâns, și vai./ Și-oștenii-n șir, și pas de cai./ Și sfetnici, și feciori de crai./ Și *nat* de rând” (cf. DLR, s.v.). Mai frecvent e întâlnit în construcție cu adjectivul *tot*, însemnând „oricare, fiecare, toată lumea”: „L-au întâmpinat *tot natul*”; „O mâncat *tăt natu* cât o vrut la ospăt” (ALR, I, după DLR).

În aromână, *nat* e folosit cu înțelesul de „prunc, copil” sens mai apropiat de latină (v. Papahagi, DDA, s.v.).

De la tema de prezent *nasc*, s-a format pe teren românesc substantivul *născare*, sinonim parțial cu *naștere* și care circulă în limba populară mai ales în locuțiunea *din născare*: „Năravul *din născare* leac pe lumea asta n-are” (Folclor). La fel s-au creat *piezare*, *crezare*, *vânzare*, *păscare*, *făcare*, *petrecare* (v. J. Byck, *Sur les changements de conjugaison en roumain*, în BL, III, 1935, p. 189). Nu e vorba de o schimbare de conjugare, ci de o refacere a formei de infinitiv lung substantivat cu un sufix accentuat (*-âre* în loc de *-ere*) care are o certă valoare nominală. Pentru diferite obiceiuri, practici, credințe legate de naștere în general, v. monografia lui S. Fl. Marian, *Nașterea la români, Studiu etnografic*, București, 1892; Ivan Evseev, *Dicționar de magie*, p. 297.

În sfârșit, ca multe alte limbi, și româna populară recurge la verbul, atât de bogat în înțelesuri, *a face* (cu substantivul *facere*) pentru a exprima acțiunea de „a naște”: „Nu se împlinește bine anul și femeia lui Ipate *face* un băiat” (Creangă); „A născut pruncul fără a simți câtuși de puțin durerile *facerii*” (*Id.*). Între cele două verbe există totuși o deosebire stilistică recunoscută în textele biblice, în care e folosit, constant, *a naște* (v. și primele capitole ale „Facerii”). În „Crezul”, referirea la nașterea lui Isus Cristos conține specificarea expresă a opoziției *naște – face*: „*unul născut, iar nu făcut*”. În *Pravila Ritorului Lucaci* (1581), p. 161: „Fiul e *născut* din tatăl, însă *nefăcut*”.

# NUNTĂ

În română, aproape întreaga terminologie a nunții este de origine latină. Poate că nu e greșit să vedem în această bogată și trainică moștenire terminologică o dovadă a faptului că românii nord-dunăreni, din timpurile vechi, i-au putut asimila pe slavii stabiliți în părțile noastre. Totodată, latinitatea acestui fond lexical pune în lumină intensitatea și profunzimea procesului de romanizare a populației din Dacia.

Vom prezenta aici, din perspectivă etimologică, cuvintele cele mai importante privitoare la ceremonialul popular al nunții.

Latinul *nuptiae*, un derivat al verbului *nubere* „a se acoperi cu un vâl; a se mărita”, a deveni în românește *nunțe* (*n* s-ar explica prin contaminare cu *nuntiare*, cf. Densusianu, ILR, I, p. 91 sau ca o simplă propagare, cf. Pușcariu, *Limba română*, II, p. 139), care, sub forma *nunță*, circulă încă și astăzi prin Maramureș (ALRM, I, h. 350); din pluralul *nunți*, specific ariei de nord, s-a refăcut un nou singular, *nunță*, pe care-l avem în toate graiurile.

Cu înțelesul lui *nunță* se folosește prin Transilvania și *ospăț* (din latinul *hospitium* „ospitalitate, adăpost, loc de popas”), care denumește în celelalte zone ale țării numai petrecerea de la nuntă sau de după nuntă, petrecerea la botez sau praznicul la diferite sărbători (cf. ALRM, I, h. 352). Prin sensul particular legat de nuntă, *ospăț* intră în categoria cuvintelor latinești specifice Transilvaniei. Trebuie precizat însă că în latina târzie *hospitium* e cunoscut cu sensul de „casă”, conservat în gr. mod. *σπίτι* (cf. Fischer, în ILR, II, 1969, p. 121) și în alb. *shtëpi* „casă”. După părerea noastră, și *ospăț* „nuntă” din graiurile dacoromâne nordice e legat la origine de sensul „casă” al lui *hospitium* (comp. relația *casă* – *căsătorie*).

Nunțașii sunt numiți în Ardeal oaspeți, *ospătoi*, *uspecioi* (de la *oaspete* + suf. *-oi*), din aceeași familie etimologică cu *ospăț*. În treacă fie spus, termenul *nunțași* apare obișnuit prin Oltenia, Banat și Moldova, iar *meseni* în Muntenia, acesta din urmă fiind derivat de la *masă* în

înțelesul de „ospăț, banchet, petrecere, chef” (*comp.* și *masa mare* „ospățul dat de părinții mirelui”).

Verbul *a (se) cununa*, răspândit pe tot cuprinsul lingvistic românesc, descinde din latinul *coronare*, cu o dezvoltare semantică pusă în legătură cu ceremonialul nupțial propriu bisericii ortodoxe. În afară de aceasta, de notat că mireasa poartă pe cap o *cunună* de flori (*cf.* Marian, *Nunta*, p. 284, ș.u.). În limbile balcanice există corespondente cu structură lexicală identică: alb. *kurorëzohem* „a se cununa la biserică”, *grua me kunorë* „nevastă cu cunună”; bg. *venceavam*, „a se cununa”, *venceavam se za* „iau cu cununie”; gr. στεφανώνομαι „a se cununa” γόμμος γάμος, „nevastă cu cununie”. De la *a (se) cununa* s-a format *cununie* „căsătorie religioasă”. E potrivit să arătăm aici că în folclorul nostru poetic legat de ritualul nunții mirele și mireasa apar ca împărați încoronați. De altfel se știe că în terminologia nunții intervin unele cuvinte preluate din domeniul terminologic al administrației oficiale vechi: *vornic*, *vorniceasă*, *împărat*, *împărăteasă*, *staroste*, *crai-nou*, *crăișor*, *crăiasă nouă* ș.a. (*cf.* Marian, *Nunta*, p. 177).

Verbele *a (se) mărita* și *a (se) însura* se deosebesc ca înțeles unul de altul după sex, punându-se astfel în lumină o notă specifică a limbii române (compară, de exemplu, cu fr. *marier*, germ. *heiraten*, alb. *mar-toj* etc., care se folosesc pentru ambele sexe). De ce a fost la noi nevoie de amândouă verbele e greu de spus. Nu avem dovezi că impunerea lor s-ar fi datorat unor particularități ale raporturilor sociale dintre daci și romani. Trebuie observat însă că alături de *maritare* „a căsători”, folosit cu privire la ambele sexe, latina avea și construcția *uxorem ducere* „a se însura; a-și duce soția acasă”, prin care se susține, într-un fel, etimonul reconstruit *inuxorare* (de la *uxor* „soție”) al verbului românesc *a (se) însura*. Se vede că acest verb a rămas izolat, căci *uxor* nu ni s-a transmis. Pe teren românesc, a derivat *însurățel*, un diminutiv care, la plural, *însurăței*, se referă la amândouă sexele.

Din familia lexicală a lui *maritare* (descins din adjectivul *mas*, *maris* „bărbătesc”, de unde și *masculus*, care a dat în românește *mascur*), s-a păstrat în româna veche substantivul *mărit* (lat. *maritus* „soț, logodnic”), însemnând „ginere, mire, soț” („Și elu ca *măritu* eși din celariul său”, *Ps. sch.*, p. 41), care mai circulă, rar, și astăzi prin Transilvania; în aromână, *mărit* „soț, bărbat” este un termen curent (*cf.* Papahagi, DDA).

Între verbele *a (se) însura* și *a (se) mărita* există o deosebire și la nivelul derivatelor abstracte, al numelor de acțiune: *însurătoare* (cu

sufixul *-toare*) și *măritiș* (cu sufixul *-iș*); primul e legat de un nume de agent (*însurător*, cu sufixul *-tor*), al doilea nu presupune un astfel de nume. Ar rezulta de aici următoarea opoziție: băiatul *cere* și *ia* în căsătorie, iar fata e *cerută* și *luată* în căsătorie (în alți termeni, opoziția *actant: pacient*).

Termenul generic care însumează semantica ambelor verbe este *a (se) căsători*, un derivat de la vechiul adjectiv (și substantiv) *căsător*, cu sensul „care are casă, așezat la casa lui, însurat”, acesta fiind format, evident, de la *casă*, prin intermediul unui verb presupus \**a căsa* (lat. \**casare*), ori derivat chiar în latină, *casatorius* (cf. CDDE, p. 42). Relația etimologică dintre cuvintele care exprimă *căsătoria* și *casa* ne întâmpină și în alte limbi (*comp. it. (ac)casare*, sp., port. *casar*, cf. CDDE, p. 42); v. și art. *casă* în acest volum.

Cu privire la răspândirea geografică actuală a lui *a (se) căsători*, observăm după harta 342 „mă căsătoresc” din ALRM I că e mai frecvent în Maramureș și în Muntenia; în celelalte zone e folosit rar. Față de *a (se) însura* și *a (se) mărita*, tipic populare și de răspândire generală, *a (se) căsători* are aparența unui termen cult și „distincția” neologismelor. În harta 250 „mă mărit”, din ALR I, se arată în notele marginale că *mă căsătoresc* „e vorbă nouă”, „se zice rar”, „se zice numai la primărie”, „numai în ziua nunții”, „nu se zice deloc” etc.

Locuțiunea *a lua de nevastă* (mai rar și *a lua de bărbat*), care are echivalente cu structură identică în limbile balcanice (de ex. alb. *marr për grua* „iau de nevastă”), este specific populară.

De notat aici și *a da (după) de nevastă, în căsătorie*: Împăratul a făcut sfat și a găsit cu cale *să deie fata după feciorul moșneagului* (Creangă). Cele două construcții reflectă o veche mentalitate populară privind poziția inferioară a miresei față de a mirelui.

În șirul vorbelor foarte importante din terminologia nunții notăm și pe *a peți* (din lat. *petere*), cu două derivate mai frecvente: *pețit* (folosit cu verbe ca: *a merge, a se duce: merge în pețit*) și *pețitor, -toare*, ca denumire a celui care mijlocește căsătoria.

*A se logodi, logodnă, logodnic* sunt termeni slavi (cf. DA), dar trebuie observat că în aria nordică a dacoromânei sunt folosiți *credință, a încredința, încredințare* (lat. *credentia*): *Pețitorii vin și pețăsc fata și, dacă s-or înțales, fac credința ș-apăi, peste trei săptămâni, se cunună* (Densusianu, Hațeg, p. 123, în DA, s.v.). Lat. *credere, credentia* au fost atrași de timpuriu în terminologia religiei creștine, de unde ipoteza că *logodna* era un ceremonial care la români se înfăptuia sub auspiciile

bisericii (*comp.* cu sl. *lagoditi* „a conveni”, devenit în română a *logodi*, cu schimbare semantică, cf. Densusianu, ILR, I, p. 175). De adăugat că în unele graiuri din sudul țării apar: *a așeza, așezământ, înțelegere, legământ* (ALRR, Munt., h. 154; v. și Cristina Călărășu, *Obiceiuri românești de nuntă*, București, 1999, p. 46), care, foarte probabil, au căpătat sensul „a logodi”, „logodnă” relativ târziu.

Cât privește cuvântul *zestre*, s-ar crede că e lat. *dextrae* „mâinile drepte; donațiune” (Hasdeu, CB, I, ed. Mihăilă, 1983, p. 547) sau lat. *diastra* din v. gr. *διάστρα* „unealtă de țesut”, *zestrea* cuprinzând în special lucruri țesute de fată; *lada miresei* (cu obiecte lucrate de ea), cf. Giuglea, DR, X, 1943, p. 451-454.

Mai notăm, în sfârșit, două splendide sintagme: *calea albă*, însemnând „ducerea miresei la casa mirelui” și *calea primară* „prima vizită de după nuntă pe care însurăței o fac la părinții miresei” (v. Marian, *Nunta*, p. 613, 739). În Oltenia: *calea mare* (*Glosar Olt.*, s.v.). *Cale* (din lat. *callis* „potecă de munte”) e propriu limbajului comunităților rurale. De *cale* se leagă etimologic *călător*, *a călători*, *călătorie*, care presupun raporturi între așezări sociale diferite. În Moldova, *calea primară* e numită și *întorcătură*, prin care s-ar exprima legătura cu familia miresei.

Ne oprim acum asupra etimologiei câtorva denumiri de „personaje” ale nunții, subliniind totodată dispersiunea geografică a termenilor.

O observație importantă este în legătură cu *mireasă*, care e cunoscut în întreaga țară, pe când *mire*, de la care provine *mireasă*, apare numai în aria nordică, adică în Transilvania, Maramureș, Moldova (cf. ALRM I, h. 359, 356); în Oltenia și Muntenia, *ginere* a cumulat și sensul de „mire” (prin estul Munteniei: *ginerică*), iar în Banat și Crișana s-a impus *june*, cu semnificația lui „mire”; izolat, prin Maramureș, *mărit*. În unele graiuri, mai ales în cel bănățean, și *tinăr*, *tinără*; *mire-soñu* (moțional de la *mireasă*); în Crișana, *mirezul* și *mireaza* (E. Petrovici, ALRT, p. 63). Toate aceste cuvinte sunt moșteniri latinești: *miles* „soldat, pedestru”, *gener* „ginere, soț al fiicei”, *juvenis* „tânăr”, *maritus*, *tener*.

Cât privește cumulul semantic al lui *ginere* în aria de sud a daco-românei, trebuie spus că și alb. *dhëndër* înseamnă atât „ginere” cât și „mire”, după cum și *nuse* întrunește ambele sensuri: „mireasă” și „noră”.

Surprinzător e faptul, arătat mai sus, că ariile „mire” și „mireasă” nu coincid. În aromâna de nord există *măireasă* (cu diftongarea lui *i* probabil după o normă ortoepică a albanezei gheghe: *i mirë* „bun”, rostit *mairë*), dar nu și *mire*, în locul căruia apar *dzinire* (lat. *gener*) și

gione (lat. *juvenis*). După părerea noastră, *mire* a fost mult mai răspândit în româna comună decât astăzi, poate chiar general, iar descendența din latină e îndoielnică; mai probabilă este proveniența lui din substrat (v. Brâncuș, *Vocab.*, p. 143, cu bibliografie; mai recent, L. Wald și D. Slușanschi, *Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, 1987, p. 116, unde se propune, ca etimon, lat. *miles*, cu calchierea unui dacic *mari-* „mire”, „postulabil pe baza gr.  $\mu\epsilon\acute{\iota}\rho\text{-}\alpha\zeta$ , sanscr. *marya-*, lat. *maritus*”; prin Transilvania, *mire* are și sensul de „tânăr”, ceea ce ar fi în favoarea unei etimologii autohtone: i.e. *merio-* „jeune homme”, cf. Russu, *Etn. rom.*, 355). Pentru originea latină a lui *mire*, Jana Balacciu-Matei (în „Revue roumaine de linguistique”, XXXV, 1990, p. 271-277) invocă opoziția dintre *miles* „soldat” și *veteranus* „soldat lăsat la vatră, soldat bătrân”, deci *mire* va fi însemnat la început „tânăr”. Magdalena Vulpe (în „Limba română”, XLVI, 1997, p. 219-222) aduce exemple de colinde cu *mire* însemnând „soldat; tânăr”. Argumentele, deși neconvingătoare, sunt reținute de M. Sala (*Introducere în etimologia limbii române*, București, 1999, p. 165-166).

În legătură cu *mireasă* mai notăm și faptul, destul de important, că nu a putut fi înlăturat de cuvântul *nevastă*, care în vechea slavă (ca și în limbile slave moderne) înseamnă „mireasă, noră”; sensul inițial al acestui cuvânt ne întâmpină și în româna veche: „Între mire și între *nevastă* [= mireasă] este credința cea tare” (Varlaam, *Caz.*, ap. Hasdeu, *Studii de lingvistică și filologie*, I, 1998, p. 115; pentru alte citate, v. DLR, s. *nevastă*); în aromână: *nevastă*, *nevastă nouă* „mireasă” (ALRM, I, h. 359).

Correspondentul semantic feminin al lui *ginere* este *noră* (din lat. *norus*, lat. cl. *nurus*), pe care îl reținem aici pentru forma *nor*, *noru* (apropiată de etimonul latin de declinarea a IV-a) din limba veche; astăzi, această variantă e normală dacă e însoțită de un adjectiv posesiv: *noru-sa*.

Proveniență latină au și *socru* (lat. *socer*) și *soacră* (lat. *socrus*, devenit de timpuriu *socra*, formă atestată în *Appendix Probi*); e posibil ca masc. *socru* să fi fost refăcut sub influența formei de feminin.

În timpul nunții, părinții mirelui se cheamă *socri mari*, iar ai miresei, *socri mici*; sunt denumiri care, prin adaosul adjectivului, exprimă poziția inegală a celor două familii care se înrudesc prin alianță, raporturile de superioritate – inferioritate dintre membrii familiilor respective (cf. N. Constantinescu, *Relațiile de rudenie în societățile tradiționale. Reflexele în folclorul românesc*, 1987, p. 157); *comp.* cu *masa mare* și *masa mică*.



Lat. *cognatus*, care înseamnă „rudă de sânge, neam”, și-a restrâns semnificația în română denumind pe fratele sau sora soției sau soțului; „cumnăția” devine, prin urmare, o înrudire prin alianță. (Pentru detalii, v. Scurtu, *Term. înrud.*, p. 209); *cumnat de mână* poate fi orice tânăr care însoțește mireasa.

*Cuscru, cuscră* (din lat. *consocer, consocerus*, cu evoluții fonetice greu de explicat; v. recent Graur, *Etimologii românești*, p. 82-83, dar neconvingător) apar și în unele limbi vecine (albaneză, bulgară, maghiară, cf. Scurtu, *op. cit.*, p. 217). În Oltenia și Hațeg, cuvântul *cuscri* înseamnă și „nuntași”: *mergem în cuscri* = mergem în alaiul de nuntă.

Cât privește pe *nun* (din lat. *nonnus*), observăm în hărțile atlasului că acesta circulă mai mult prin Moldova și Muntenia, pe când *nănaș* (și *nunaș*), format cu un sufix diminutival, e specific zonei transcarpatice, iar *naș*, scurtat din *nunaș*, se aude mai cu seamă în Oltenia și Muntenia.

Nu am epuizat aici terminologia nunții. Prin indicarea câtorva etimologii, am ținut să arătăm că vocabularul special al nunții e moștenit din latină. Aria Transilvaniei excelează în conservarea unora dintre termenii latini specifici acestui domeniu.

Reținem observația adevărată a lui Scurtu că „la un popor agricol și de păstori, cum a fost în trecut poporul nostru, rolul *nășiei*, al *cumetriei* și al *finiei* în coeziunea familiei a fost destul de mare și a avut un puternic caracter conservativ” (*op. cit.*, p. 336).

Termenii nunții fac parte din sectorul terminologic mai larg al înrudirii, caracterizat, în general, printr-un pronunțat conservatorism latin. Rezultă de aici că a existat întotdeauna la români, încă din epoca plămădirii lor ca popor distinct, o puternică coeziune sufletească, determinată de formele variate ale înrudirii.

După cum se știe, la români există un folclor extraordinar de bogat privitor la diferitele momente ale nunții, legat de varietatea ritualurilor populare. Pentru aspectele de etnografie, reamintim excelenta monografie *Nunta la români*, de Simion Florea Marian, tipărită la București, în 1890.

În literatura cultă, nunta este o temă frecventă. Iată ceremonialul poftirii la masa mare, așa cum e descris de Eminescu în *Călin*:

„Socrul roagă-n capul mesei să poftască să se pună  
Nunul mare, mândrul soare, și pe nună, mândra lună.  
Și s-așază toți la masă, cum li-s anii, cum li-i rangul,  
Lin vioarele răsună, iară cobza ține hangul”.

Sau hora miresei din *Nunta Zamfirei* de George Coșbuc:

„Trei pași la stânga binișor  
Și alții trei pași la dreapta lor;  
Se prind de mâini și se desprind,  
S-adună cerc și iar se-ntind,  
Și bat pământul tropotind  
În tact ușor”.

Ori, în sfârșit, – ca să revenim la folclor – cununia din *Miorița*, văzută în plan cosmic (ca o alegorie a morții):

„Să le spui curat  
Că m-am însurat  
Cu-o mândră crăiasă  
A lumii mireasă.  
Că la nunta mea  
A căzut o stea,  
Soarele și luna  
Mi-au ținut cununa,  
Brazi și pâlținași  
I-am avut nunțași,  
Preoți, munții mari,  
Păsări, lăutari,  
Păsărele mii  
Și stele făclii”.

În *Miorița* moartea e asimilată unei nunți, adică e transformată în contrariul ei, nunta, ale cărei elemente de ceremonial sunt substituite prin elemente cosmice (vezi, în acest sens, lucrările lui C. Brăiloiu, A. Fochi, Mircea Eliade ș.a.). Și astăzi, în mediul rural românesc, ritualul de înmormântare a tinerilor necăsătoriți împrumută elemente proprii nunții.

Latina, ca multe limbi indo-europene (greaca, armeană, slava etc., avea două cuvinte care denumeau omul: *homo* și *vir*. Primul era termenul generic păstrat în toate limbile romanice, al doilea, care nu s-a conservat, avea și sens militar, denumea soldatul, purtătorul de armă, războinicul. Rezistența lui *homo* s-ar explica, după Antoine Meillet (*Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1965, p. 272 ș.u.), printr-un factor social: *homo* era în uzul popular al limbii, cu o semantică proprie mentalității populare.

Nici româna nu a reținut pe *vir*, *-is*, în schimb, un derivat al acestuia, *virtus*, *-utis*, e bine cunoscut în textele noastre vechi și în limba populară, sub forma *vârtute*, însemnând „putere, vigoare, curaj, forță sufletească” (și derivatul *vârtos* „voinic, viguros, tare”); substantivul *virtute*, cu *i*, este neologic, ca și *viril* (din lat. *virilis*, derivat de la *vir*). Meillet are dreptate să considere că *virtus*, desemnând o calitate morală, prin care se separă de *vir*, poartă amprenta religiei creștine. Românescul *vârtute* este, într-adevăr, frecvent în textele religioase.

În limba populară, *om* se întrebuițează și cu înțelesul restrâns de „bărbat”, în opoziție cu *femeie*. Se zice, de exemplu, *mulțime de oameni și de femei*. Considerat din punctul de vedere al opoziției de sex, *om* a câștigat, de fapt, o valoare a lat. *vir*. De precizat însă că și lat. *homo* apare în inscripții balcanice cu sensul „bărbat, soț” (cf. Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 207).

Particularizarea semantică a acestui cuvânt a continuat până la sinonimia reală cu „soț”, după cum se poate vedea dintr-o frază de felul acesteia: „Eram tânără și frumoasă când m-am luat cu *omul* meu”. De regulă, *om* cu această semnificație este urmat de un posesiv *meu, tău, său*, dar e posibil și folosirea fără aceste enclitice, ca în propoziția: „A avut parte *de un om bun*”, în care *om* e luat în sensul de „soț”.

Poate că nu e lipsit de interes să arătăm că, din perspectiva geografică, cele trei sinonime: *bărbat*, *om*, *soț* sunt repartizate astfel: *bărbat* e răspândit în toate zonele țării, *om* e mai frecvent în graiurile din est (mai puțin în sud și în vest), iar *soț*, ceva mai rar, în puncte din Transilvania (v. ALR, I/II, h. 205 „bărbat”, h. 206 „bărbate!”, ALR, II/I, h. 129 „bărbatul meu”).

Această semnificație specială a lui *om* în aspectul popular al limbii (la fel în franceza populară: *mon homme*, italiana populară: *il mi' uomo* etc.) e paralelă cu aceea a substantivului *femeie*, folosit cu sensul de „soție, nevastă”.

Restrângerile semantice succesive ale acestui cuvânt ar susține ipoteza, lansată de multă vreme, că, la origine, latinescul *homo* avea un sens foarte general, desemna pe „locuitorul pământului”, fiind legat de *humus* „pământ, sol” (pe care limbile romanice nu l-au conservat probabil din cauza sinonimiei cu *terra*); cu acest sens de maximă generalitate, *homo* s-ar fi aflat în opoziție cu *caelites* „locuitori ai cerului, zei”.

Dezvoltarea înțelesului de „bărbat” și, apoi, de „soț” al lui *om* (înțeles care ne întâmpină încă din latina dunăreană, cf. Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 206) a fost favorizată în procesul de romanizare de la nordul Dunării, foarte probabil, în legătură directă cu raporturile intime dintre daci și romani: *homo* devenea pentru femeia dacă „bărbatul” și „soțul”.

Este interesantă, în acest sens, constatarea lui Tr. Herseni (*Forme străvechi de cultură poporană românească*, Cluj, 1977, p. 124) privind particularizările semantice ale lui *om* în Țara Oltului: „În Țara Oltului, *om* propriu-zis se chema numai bărbatul, nu și femeia, dar numai *bărbatul însurat*, nu și feciorul sau băiatul, iar din bărbații însurați, de regulă numai cei „în puterea vârstei”, nu și moșnegii sau bătrânii. Când spunea cineva: „m-am întâlnit cu un *om*”, „am stat de vorbă cu un *om*”, „mi-a spus un *om*”, nu însemna nici femeie, nici copil, nici fecior și în general nici bătrân, ci numai ceea ce am arătat mai sus. De aceea, în concepție țărănească, „*omul* se face”, nu se naște, și „a se face *om*” însemna a întemeia o familie proprie. De fapt *om* era numai capul efectiv de familie, atâta timp cât conducea treburile casei și gospodăriei”.

De la *om* s-au format surprinzător de multe derivate. Cele colective au sufixe vechi, rămase din latină. Astfel, pe lângă *omet*, *oamet*

(cu accentul pe diftong), *omenet* (cu sufixul *-et*), prin Banat se aude încă și *omeneamă*, *omenamă* (ca în dialectul aromân), cu sufixul *-amă* un sufix vechi conservat numai în câteva derivate colective. Astăzi curent *omenire*, corespunzător neologismului *umanitate* (în aromân *uminitate* este moștenit), dar limba veche apela adesea chiar la termenii de bază, *om* pentru exprimarea ideii de „mulțime mare de oameni” „S-au strâns atâta om”, zice cronicarul Neculce.

Din unele contexte s-ar părea că sensul de „mulțime” se referă la colectivități de oameni simpli, din straturile inferioare ale societății: „Deci sosind la Gălații cu atâta om, s-au adus și câțiva greci cu dânsul, cu mare alaiu” (Neculce, *Let.* p. 350); „Ș-au zăbovit acolo atunce cu atâtea boierime și om de la mart pân' la iuni” (*ibid.*, p. 349).

Dintre formațiile diminutive, unele cunoscute numai în graiurile regionale, *omănaș*, *omeneț*, *omuț*, *omușor*, reține atenția în special acesta din urmă, *omușor*, care are și o întrebuințare figurată, denumire populară „uvulă”, apendicele cărnos suspendat de partea moale a cerului gurii, numit și *împărătuș* sau *limburuș*. Tot cu un diminutiv de la cuvântul care înseamnă „om” i se spune uvulei și în limbile bulgară (*măjeț* de la *măj* „bărbat, soț, om”) și albaneză (*njerith*, de la *njeri* „om”). Vedem aici unul din numeroasele exemple pentru ilustrarea ideii că lumea balcanică are pronunțate note comune în psihologia și imagistica populară. În treacăt fie spus, *omușorul* e redat printr-un diminutiv și în alte limbi: lat. *uvula* „strugușor”, it. *campanila* „clopoțel”, germ. *Zäpfchen* „dopușor”, rus. *iazâcioc* „limbuță” etc. (cf. Hasdeu, CB, I, p. 543, ed. 1983).

În propozițiile negative, *om* e folosit adesea, la nivelul popular al limbii, cu valoare nedefinită, echivalent cu un pronume de felul *cineva*, *oricine*, *nimeni*, ca în exemplul: „Nu mai poate omul umbla pe uliță de râul căinilor”. Cu aceeași valoare e întrebuințat și alb. *njeri*, tot în structuri negative. De altfel, pronumele *nimeni* descinde din lat. *nemo*, *-inis*, acesta fiind format cu o particulă negativă de la *homo* și *hemo* (*comp.* și fr. *on* < lat. *homo*).

În română, *om* cu înțeles nedefinit poate apărea și în propoziții afirmative: „Vorbește deslușit să te-nțeleagă omul”.

Cu albaneza, româna are însă în comun multe expresii constituite pe baza lui *om* (alb. *njeri*), dintre care reținem aici una singură: (N-a rămas) *picior de om* „nimeni”, alb. (Nuk mbeti) *këmbë njeriu*; în ambele limbi, structura sintactică a expresiei este identică.

Arătam mai înainte că în vorbirea obișnuită *om* circulă frecvent și cu înțelesul „bărbat”. De la acesta se explică derivatele moționale vechi: *oamă* și *omoaie*, ambele însemnând „femeie, nevastă”: „E *om* și n-are *oamă*” (Heliade Rădulescu); „Nu e *omul* cu *omoaia*” (Anton Pann); în aromână, *oamă* „femeie bătrână, bunică” e mai frecvent decât în dacoromână (cf. Papahagi, DDA). Amintim acest lucru mai mult pentru a ilustra cu exemple în plus forța derivativă a cuvântului *om* și de a arăta că în limba populară *om* s-a impus cu sensul de „bărbat, soț”.

În orice limbă e posibil ca cuvântul prin care e denumit omul să fie folosit și cu semnificația „persoană care se remarcă prin calități morale deosebite, mai ales prin cinste și corectitudine”. În românește se spune în mod obișnuit: „Era mai *om* decât toți”; „Școala te face *om*”; „E *om*, te poți bizui pe el”. De adăugat aici expresia *om din* (rar *de*) *oameni* „de neam bun”: „Să se mărite cu un bărbat care e *om din oameni*, adică după unul care are neamuri și amici” (Marian, *Nunta*, p. 45, ap. Scurtu, *Term. înrud.*, p. 181). Camil Petrescu îl numește pe Bălcescu *om între oameni*, luând cuvântul *om* cu semnificația de „intruchipare a calităților umane pe care le prețuiește societatea” (Dumistrăcel, *Lexic rom.*, p. 117). În basme, sintagma *om bun* (= cu intenții bune) ne întâmpină în mod obișnuit și, tot așa, *oameni buni*, ca formulă de adresare în limba vorbită.

Aici e locul potrivit să arătăm că formula *oameni buni*, mai adesea *oameni buni și bătrâni*, denumește o „institue” cu un rol remarcabil în organizarea obștii satești (un fel de sfat al înțelepților, unanim respectat de obște). Ei apar ca judecători ai pricinilor dintre membrii obștii și ca martori (cf. *Inst. feud.*, p. 323). Iată două citate din *Documente privitoare la istoria orașului București* (1634-1800), București, 1982, editate de George Potra: „Și am văzut și zapis ... de la mâna lui Costandin cel mic de vânzare, cu mulți *oameni buni* mărturii scriși în zapis” (a. 1634, la p. 53); „Au strâns *oameni buni și bătrâni* den mahala ... de au căutat și au adevărat pentru acel loc de casă” (a. 1655, la p. 57). În ultimul timp, își face loc expresia *oameni de bine*.

E remarcabil însă faptul că româna a înzestrat cu această semnificație „nobilă” și o lungă serie de derivate ale lui *om*. Astfel, *omenesc* însemnează „prietenos, binevoitor, blând” (de exemplu: *purtare omenescă*); *omenos*, alt adjectiv, e folosit numai cu valoare pozitivă, denumind pe omul „blând, bun, prietenos, cumsecade, înțelegător”;

*omenește*, adverb cu sensul de „cumsecade, cu omenie, cu blândețe, cum se cuvine” (de exemplu: „Se poartă *omenește*; Ne-au primit *omenește*); verbul *a omeni*, atât de frecvent în aspectul popular al limbii, e același cu „a ospăta, a primi pe cineva cu ospitalitate” (de exemplu: „L-a *omenit* cu tot ce avea mai bun”); *omenie* însemnează „purtare cuviincioasă, blândă; cinstire, prețuire; ospitalitate” (de aici locuțiunea adjectivală *de omenie*, în formula *om de omenie*, ce va să zică „om bun, cinstit, cumsecade, ospitalier”).

Ultimele două cuvinte, *a omeni* și *omenie*, își află greu în alte limbi corespondente semantice constituite după același model de structură lexicală, adică având ca nucleu pe *om*, cuvânt luat în accepțiunile sale morale cele mai înalte.

Iată ce scria în acest sens, încă din 1925, Ovid Densusianu: „Din șirul cuvintelor care se referă la viața sufletească în general nu poate fi lăsat la o parte *omenie*, deși ca evoluție semantică se îndepărtează puțin de înțelesul care e la baza lui. Cum și în aromână există o formațiune identică și cu aceeași semnificație, *uminil'e*, desigur că și acest derivat din *om* trebuie pus printre cuvintele cele mai vechi care au intrat în circulație la noi. El ne dovedește că în sufletul românului a trăit viu sentimentul de înțelegere a vieții altora, de prețuire a semenilor, e mărturia unei concepții etice superioare de care ai noștri nu au rămas streini. Aceasta reiese și din forma înrudită *a omeni*, care a primit însă o accepțiune specială și e proprie numai dacoromânei” (*Opere*, I, 1968, p. 589-590).

Această valoare semantică superioară a lui *om*, derivată probabil din preceptele creștinismului, trebuie să fi apărut foarte devreme, înainte de separația dialectală a românei comune. În aromână, s-a păstrat până astăzi, alături de *uminil'e* „omenie”, și *uminitate* „omenie, caracter” (din lat. *humanitas*), despre care Th. Capidan scria în 1943: „Păstrarea lui în românește, cu o semnificație atât de înaltă, atunci când în toate celelalte limbi romanice lipsește, iar acolo unde există reprezintă un simplu neologism, însemnează că, oricare vor fi fost greutățile prin care au trecut tulpinele românești din sudul Peninsulei Balcanice, ele nu și-au uitat de acele sentimente umanitare care reprezintă cele mai alese valori morale” (*Limba și cultură*, p. 305).

Se știe cât de primitori erau geții, anticii locuitori de la Dunărea de Jos. E bine cunoscută întâmplarea povestită de Diodor din Sicilia

(sec. I î.e.n.) în legătură cu ospitalitatea cu care Dromichaites îl întâmpină pe Lisimach, regele macedonenilor, pe care îl luase prizonier. Despre sentimentele de omenie ale geților vorbește, pe alocuri, și Ovidiu (mai ales în *Epistulae ex Ponto*).

Întotdeauna am avut presupunerea că sentimentul omeniei, al ospitalității este un atribut al oamenilor săraci. Transpusă în planul general al istoriei, aceasta s-ar referi la acele colectivități umane sortite vitregiilor de tot felul; este, în esență, istoria românilor, a albanezilor și a altor neamuri balcanice.

Încheiem cu observația că în sfera lui *omenie* se includ sintagme constituite din asocieri de felul: *om cumsecade*, *om înțelegător*, *om de înțeles*, *om de treabă*, *om cuminte* (care a evoluat de la „inteligent, cu judecată” la „cu purtări bune, cuviincios”), *om la locul lui* și foarte multe altele. Din toate acestea rezultă că românii au dat importanță în primul rând părții sufletești a vieții, valorilor ei morale (v. pentru aceasta, mai recent, Ion Coja, *Transilvania, invincibile argumentum*, București, 1990, p. 198-212).



(cu accentul pe diftong), *omenet* (cu sufixul *-et*), prin Banat se aude încă și *omeneamă*, *omenamă* (ca în dialectul aromân), cu sufixul *-amă*, un sufix vechi conservat numai în câteva derivate colective. Astăzi e curent *omenire*, corespunzător neologismului *umanitate* (în aromână, *umînitare* este moștenit), dar limba veche apela adesea chiar la termenul de bază, *om* pentru exprimarea ideii de „mulțime mare de oameni”: „S-au strâns atâta *om*”, zice cronicarul Neculce.

Din unele contexte s-ar părea că sensul de „mulțime” se referă la colectivități de oameni simpli, din straturile inferioare ale societății: „Deci sosind la Gălații cu atâta *om*, s-au adus și câțiva greci cu dânsul, cu mare alaiu” (Neculce, *Let*, p. 350); „Ș-au zăbovit acolo atunce cu atâtea boierime și *om* de la mart pân' la iuni” (*ibid.*, p. 349).

Dintre formațiile diminutive, unele cunoscute numai în graiurile regionale, *omănaș*, *omeneș*, *omuș*, *omușor*, reține atenția în special acesta din urmă, *omușor*, care are și o întrebuințare figurată, denumind popular „uvula”, apendicele cărnos suspendat de partea moale a cerului gurii, numit și *împărățuș* sau *limburuș*. Tot cu un diminutiv de la cuvântul care înseamnă „om” i se spune uvulei și în limbile bulgară (*măjeț* de la *māj* „bărbat, soț, om”) și albaneză (*njerith*, de la *njeri* „om”). Vedem aici unul din numeroasele exemple pentru ilustrarea ideii că lumea balcanică are pronunțate note comune în psihologia și imagistica populară. În treacăt fie spus, *omușorul* e redat printr-un diminutiv și în alte limbi: lat. *uvula* „strugușor”, it. *campanila* „clopoțel”, germ. *Zäpfchen* „dopușor”, rus. *iazâcioc* „limbuță” etc. (cf. Hasdeu, CB, I, p. 543, ed. 1983).

În propozițiile negative, *om* e folosit adesea, la nivelul popular al limbii, cu valoare nedefinită, echivalent cu un pronume de felul *cineva*, *oricine*, *nimeni*, ca în exemplul: „Nu mai poate *omul* umbla pe uliță de râul câinilor”. Cu aceeași valoare e întrebuințat și alb. *njeri*, tot în structuri negative. De altfel, pronumele *nimeni* descinde din lat. *nemo*, *-inis*, acesta fiind format cu o particulă negativă de la *homo* și *hemo* (*comp.* și fr. *on* < lat. *homo*).

În română, *om* cu înțeles nedefinit poate apărea și în propoziții afirmative: „Vorbește deslușit să te-nțeleagă *omul*”.

Cu albaneza, româna are însă în comun multe expresii constituite pe baza lui *om* (alb. *njeri*), dintre care reținem aici una singură: (N-a rămas) *picior de om* „nimeni”, alb. (Nuk mbeti) *këmbë njeriu*; în ambele limbi, structura sintactică a expresiei este identică.

Arătam mai înainte că în vorbirea obișnuită *om* circulă frecvent și cu înțelesul „bărbat”. De la acesta se explică derivatele moționale vechi: *oamă* și *omoaie*, ambele însemnând „femeie, nevastă”: „E *om* și n-are *oamă*” (Heliade Rădulescu); „Nu e *omul* cu *omoaia*” (Anton Pann); în aromână, *oamă* „femeie bătrână, bunică” e mai frecvent decât în dacoromână (cf. Papahagi, DDA). Amintim acest lucru mai mult pentru a ilustra cu exemple în plus forța derivativă a cuvântului *om* și de a arăta că în limba populară *om* s-a impus cu sensul de „bărbat, soț”.

În orice limbă e posibil ca cuvântul prin care e denumit omul să fie folosit și cu semnificația „persoană care se remarcă prin calități morale deosebite, mai ales prin cinste și corectitudine”. În românește se spune în mod obișnuit: „Era mai *om* decât toți”; „Școala te face *om*”; „E *om*, te poți bizui pe el”. De adăugat aici expresia *om din* (rar *de*) *oameni* „de neam bun”: „Să se mărite cu un bărbat care e *om din oameni*, adică după unul care are neamuri și amici” (Marian, *Nunta*, p. 45, ap. Scurtu, *Term. înrud.*, p. 181). Camil Petrescu îl numește pe Bălcescu *om între oameni*, luând cuvântul *om* cu semnificația de „intruchipare a calităților umane pe care le prețuiește societatea” (Dumistrăcel, *Lexic rom.*, p. 117). În basme, sintagma *om bun* (= cu intenții bune) ne întâmpină în mod obișnuit și, tot așa, *oameni buni*, ca formulă de adresare în limba vorbită.

Aici e locul potrivit să arătăm că formula *oameni buni*, mai adesea *oameni buni și bătrâni*, denumește o „instituție” cu un rol remarcabil în organizarea obștii sătești (un fel de sfat al înțelepților, unanim respectat de obște). Ei apar ca judecători ai pricinilor dintre membrii obștii și ca martori (cf. *Inst. feud.*, p. 323). Iată două citate din *Documente privitoare la istoria orașului București* (1634-1800), București, 1982, editate de George Potra: „Și am văzut și zapis ... de la mâna lui Costandin cel mic de vânzare, cu mulți *oameni buni* mărturii scriși în zapis” (a. 1634, la p. 53); „Au strâns *oameni buni și bătrâni* den mahala ... de au căutat și au adevărat pentru acel loc de casă” (a. 1655, la p. 57). În ultimul timp, își face loc expresia *oameni de bine*.

E remarcabil însă faptul că româna a înzestrat cu această semnificație „nobilă” și o lungă serie de derivate ale lui *om*. Astfel, *omenesc* însemnează „prietenos, binevoitor, blând” (de exemplu: *purtare omenescă*); *omenos*, alt adjectiv, e folosit numai cu valoare pozitivă, denumind pe omul „blând, bun, prietenos, cumsecade, înțelegător”;

*omenește*, adverb cu sensul de „cumsecade, cu omenie, cu blândete, cum se cuvine” (de exemplu: „Se poartă *omenește*; Ne-au primit *omenește*); verbul *a omeni*, atât de frecvent în aspectul popular al limbii, e același cu „a ospăta, a primi pe cineva cu ospitalitate” (de exemplu: „L-a *omenit* cu tot ce avea mai bun”); *omenie* însemnează „ Purtare cuviincioasă, blândă; cinstire, prețuire; ospitalitate” (de aici locuțiunea adjectivală *de omenie*, în formula *om de omenie*, ce va să zică „om bun, cinstit, cumsecade, ospitalier”).

Ultimele două cuvinte, *a omeni* și *omenie*, își află greu în alte limbi corespondente semantice constituite după același model de structură lexicală, adică având ca nucleu pe *om*, cuvânt luat în accepțiunile sale morale cele mai înalte.

Iată ce scria în acest sens, încă din 1925, Ovid Densusianu: „Din șirul cuvintelor care se referă la viața sufletească în general nu poate fi lăsat la o parte *omenie*, deși ca evoluție semantică se îndepărtează puțin de înțelesul care e la baza lui. Cum și în aromână există o formațiune identică și cu aceeași semnificație, *uminil'e*, desigur că și acest derivat din *om* trebuie pus printre cuvintele cele mai vechi care au intrat în circulație la noi. El ne dovedește că în sufletul românului a trăit viu sentimentul de înțelegere a vieții altora, de prețuire a semenilor, e mărturia unei concepții etice superioare de care ai noștri nu au rămas streini. Aceasta reiese și din forma înrudită *a omeni*, care a primit însă o accepțiune specială și e proprie numai dacoromânei” (*Opere*, I, 1968, p. 589-590).

Această valoare semantică superioară a lui *om*, derivată probabil din preceptele creștinismului, trebuie să fi apărut foarte devreme, înainte de separația dialectală a românei comune. În aromână, s-a păstrat până astăzi, alături de *uminil'e* „omenie”, și *uminitate* „omenie, caracter” (din lat. *humanitas*), despre care Th. Capidan scria în 1943: „Păstrarea lui în românește, cu o semnificație atât de înaltă, atunci când în toate celelalte limbi romanice lipsește, iar acolo unde există reprezintă un simplu neologism, însemnează că, oricare vor fi fost greutățile prin care au trecut tulpinele românești din sudul Peninsulei Balcanice, ele nu și-au uitat de acele sentimente umanitare care reprezintă cele mai alese valori morale” (*Limba și cultura*, p. 305).

Se știe cât de primitivi erau geții, anticii locuitori de la Dunărea de Jos. E bine cunoscută întâmplarea povestită de Diodor din Sicilia

(sec. I î.e.n.) în legătură cu ospitalitatea cu care Dromichaïtes îl întâmpină pe Lisimach, regele macedonenilor, pe care îl luase prizonier. Despre sentimentele de omenie ale geților vorbește, pe alocuri, și Ovidiu (mai ales în *Epistulae ex Ponto*).

Întotdeauna am avut presupunerea că sentimentul omeniei, al ospitalității este un atribut al oamenilor săraci. Transpusă în planul general al istoriei, aceasta s-ar referi la acele colectivități umane sortite vitregiilor de tot felul: este, în esență, istoria românilor, a albanezilor și a altor neamuri balcanice.

Încheiem cu observația că în sfera lui *omenie* se includ sintagme constituite din asocieri de felul: *om cumsecade*, *om înțelegător*, *om de înțeles*, *om de treabă*, *om cuminte* (care a evoluat de la „inteligent, cu judecată” la „cu purtări bune, cuviincios”), *om la locul lui* și foarte multe altele. Din toate acestea rezultă că românii au dat importanță în primul rând părții sufletești a vieții, valorilor ei morale (v. pentru aceasta, mai recent, Ion Coja, *Transilvania, invincibile argumentum*, București, 1990, p. 198-212).

## PACE. RĂZBOI

Sensul fundamental al lui *pace* este cel implicat în opoziția *pace: război*, sens prin care acest cuvânt își află, în toate limbile lumii, echivalente de aceeași importanță în ansamblul vocabularului: engl. *peace*, fr. *paix*, span. *paz*, alb. *paq*, *paqe*, germ. *Frieden*, rus. *mir* etc.

Vechimea și frecvența foarte ridicate ale acestui cuvânt din româna vorbită în toate timpurile sunt date mai ales de combinațiile sintactice, locuționale sau nu, cu verbe din fondul activ al limbii: *a așeza pace*, *a avea pace*, *a cădea la pace*, *a călca pacea*, *a cere pace* și, tot așa, cu verbele *a da*, *a face*, *a fi* (în), *a încheia*, *a lăsa* (în), *a lega*, *a pune*, *a strica*, *a tocmi*, *a trăi* (în), *a ține*, *a vrea* etc. Se observă că, în afară de *a tocmi* și *a trăi*, toate verbele înșirate aici sunt de origine latină. Unele locuțiuni constituite pe baza lui *pace* sunt proprii limbii vechi, ca de exemplu *a sta la pace*, însemnând „a încheia pace”: „Au și stătut vizirul cu leșii *la pace*” (Neculce, *Let.*, p. 243).

De la *pace* s-au format, pe teren românesc, adjectivul *pașnic* și verbul *a împăciui* (cu varianta învechită *a păciui*, fără prefix, la care se adaugă *a păcelui*, cu sufixul *-ălui*, izolată în texte vechi). În limba secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, *a împăciui* era cunoscut și ca termen juridic: cu această funcție, reappare astăzi substantivul *împăciuire* în sintagma *comisia de împăciuire*.

Faptul cel mai important însă este că la aceeași familie etimologică cu *pace* aparține și verbul *a (se) împăca*, cu o mare bogăție de sensuri: „a (se) liniști, a (se) potoli, a face (cuiva) pe voie, a reconcilia, a aplana, a accepta, a pune de acord, a satisface (mulțumindu-l) etc.” (v. DA, s.v.), toate intrând în sfera înțelesului general de „a face pace”, înțeles pe care îl avea și etimonul latin: *paco*, *-are*. Substantivul *împăcare* avea sens juridic în pravele secolului al XVII-lea (cf. *Inst. feud.*, p. 241).

Alături de forma cu prefixul *în-* (etimonul trebuie să fi fost *împacare*, dar nu este exclusă nici posibilitatea derivării cu *în-* în interiorul limbii române), există și varianta simplă *a păca*, semnalată o

singură dată într-un manuscris din prima jumătate a secolului al XVII-lea (cf. N. Drăganu, în DR, III, 1923, p. 698).

În graiul din Muntenia e atestată și varianta *a păcui* „a trăi în bune relații cu cineva” (cf. DLR), probabil refăcută din *a păca* după modelul lui *a păciui* (v. și Vătășescu, *Vocab.*, p. 58, 433).

Nu lipsit de importanță este și adj. *păcuin*, -ă „blând, potolit, pașnic”. cunoscut în sudul Ardealului (cf. DLR) și derivat. evident. de la verbul *a păcui*.

În legătură cu verbul *a (se) împăca*, pus în relație etimologică cu lat. *pacare*, trebuie subliniat că numai româna și albaneza (*pajtoj*, *paqësoj*, *paqoj* „a împăca, a potoli, a liniști, a domoli”, cf. Çabej, SGJ, II, p. 11) au păstrat intact până astăzi sensul latinesc. Celelalte limbi romanice, în care, de asemenea, s-a transmis latinul *pacare* „a împăca, a potoli”, au dezvoltat un înțeles diferit, acela de „a mulțumi plătind, a satisface plătind”, din care a derivat, ulterior, „a plăti”. Să se compare, pentru aceasta, rom. *a (se) împăca* cu fr. *payer* (dar v. fr. *paier* avea sensul „apaiser, réconcilier, satisfaire”), it. *pagare*, sp., port., cat. *pagar*, toate aceste cuvinte derivând din lat. *pacare*.

De semnalat pentru graiul din Muntenia și der. *păcăciune* (cu var. *păciune* și *păcioantă*), însemnând „calea primară”, adică „prima vizită pe care tinerii căsătoriți o fac, la o săptămână după nuntă, la părinții fetei” (Marin, Mărgărit, *Glosar*, p. 332). Ar fi aici o amintire a străvechiului obicei de „a se răpi” mireasa din casa părintească.

Rezultă de aici că româna a conservat cu mai multă fidelitate elementul original latin decât limbile surori. Cuvântul *pace* (cu derivatele *pașnic*, *a împăciui*) împreună cu semantica originală a verbului *a (se) împăca* reflectă o trăsătură specifică a spiritualității românești.

\*

Despre cuvântul *război*, care face parte din același câmp semantic cu *pace*, s-a scris mult. Vom face aici numai câteva considerații generale.

După cum se știe, lat. *bellum* „război” nu s-a menținut în nici una dintre limbile romanice. Cauza ar consta în faptul că *bellum* „nu va fi avut circulație în latina vulgară”, că ar fi dispărut complet o dată cu decăderea puterii militare a Imperiului Roman (T. Papahagi, *Disparațiții și suprapuneri lexicale*, în „Grai și suflet”, III, 1, p. 88-89). În occident s-a impus germ. *Werra* (recunoscut în fr. *guerre*, it. *guerra*), iar în română a pătruns sl. *razboj* „ucidere, jaf” (cf. Mihăilă, *Împrumuturi*, p. 140). Acesta a intrat relativ târziu, dovadă că în aromână a fost împrumutat *polim*, din neogreacă, iar în istoromână termenii

corespunzători din sârbocroată și din italiană. După I. Coteanu (*Etimologia și limba română*, 1987, p. 50), *război* s-ar fi format în slavona cancelariilor domnești din țările române, din *boj* „luptă, conflict” și prefixul intensiv *raz-*. Printr-o metaforă, *război* „bătăie, bătălie” a devenit numele uneltei de țesut, sens cu care *război* a intrat și în limbile slave de sud. După Pia Gradea (*Termenii pentru „bellum” în Atlasul lingvistic român*, în CL, VIII, 2, 1963, p. 245 ș.u.), *război* apare mai întâi ca termen juridic, fiind frecvent folosit în vechile cărți românești de legi cu sensurile „neînțelegere, sfadă, gâlceavă, scandal, prigoană, atac, luptă; încăierare, jaf, omor”. În limba cronicilor, *război* se impune cu sensul „pugna, proelium, bellum”. De reținut și faptul că odinioară apărea ca obiect direct al verbului *a da*, totul însemnând „a se război, a duce, a porni război”. Și dând *război*, birui Ștefan Vodă (Ureche); Mihai Vodă și-au ales locul *de a dare război* leșilor pe apa Teleajinului (M. Costin). Din contaminarea artificială a lui *război* cu *bellum* s-a creat în limbajul cult de la începutul secolului al XIX-lea cuvântul *răzbel*, care a devenit chiar popular în vremea Războiului de Independență; astăzi este ieșit din uz.

Din hărțile consacrate termenilor care redau noțiunea „război” ale ALR I și II, se constată că în Banat și Transilvania domină *bătaie* (din lat. *batt(u)alia* „exercițiu de luptă”, păstrat și în celelalte limbi romanice; în albaneză, forma e identică cu cea din română: *bëtajë*), iar în Muntenia și Moldova, cel slav, *război*, care a devenit și literar. În puncte izolate, apar *luptă* (din lat. *lucta*, conservat și în celelalte idiomuri romanice) și *bătălie* (acesta din urmă e frecvent mai ales în graiurile din Basarabia și provine din italiană, direct sau prin intermediul limbilor neogreacă, rusă, poloneză).

E posibil ca aria lui *bătaie* „bellum” să fi fost mult mai întinsă decât o arată în secolul nostru hărțile ALR (*comp.* frecvența mare a verbului *a (se) bate* cu sensul de „a purta război”). Se poate spune că astăzi el este un termen care circulă extrem de rar cu sensul „război”. Sub influența limbii literare *bătaie* a cedat locul lui *război*.

*Luptă* e folosit în limba populară și cu înțelesul originar de „trântă”. E bine cunoscută formula din basme: „În *luptă dreaptă* să ne luptăm”. Cuvântul a putut evolua până la înțelesul de „ciocnire armată între state, bătălie într-un război”; alb. *luftë* are chiar sensul lat. *bellum: luftë botërore* „război mondial”.

În concluzie, considerăm că felul în care au evoluat *luptă* și *bătaie, bătălie*, apropiindu-se de semnificația lat. *bellum*, explică și evoluția lui *război*, de la „jaf, omor, tâlhărie” la „bellum”.

# PARTE

Cu sens general cantitativ, adică exprimând un element component al unui tot, *parte*, descins direct din latinul *pars*, *partis*, era de așteptat să dezvolte în interiorul limbii o bogată ramificație semantică, a cărei organizare istorică e atent studiată pe aproape douăzeci de coloane în Dicționarul Academiei. Reținem aici numai câteva dintre înțelesurile cuvântului, unele fiind strâns legate de diversitatea raporturilor interumane.

Încă din primele texte românești, semnificația „drept la o moștenire, la o avuție comună, ceea ce revine cuiva printr-o împărțire ori învoială dintr-o moștenire” ne întâmpină frecvent până astăzi ca o urmă străveche a dreptului cutumiar: „Dă-mi ce mi se cade *partea* den avuție” (Coresi); „Faceți ca-n astă lume să aibă *parte* dreaptă/ Egală fiecare și să trăim ca frați” (Eminescu); „L-a lăsat vechil peste *partea* ei de moșie” (Z. Stancu). În limbajul juridic de astăzi, această semnificație are nobilețe neologică (*comp. lat. in partem rei venire* „a veni ca parte a bunurilor la moștenire”, Guțu, s.v.). Același sens se păstrează și în locuțiuni ca: *a avea parte* „a avea dreptul (la ceva)”, *a-și face parte* „a-și însuși (ceva), de obicei în mod abuziv” etc., iar restrângerea sensului la „zestre”, ca în graiurile din aria de vest a țării, trebuie interpretată ca un proces semantic normal: „Ia tu, june, fata mea/ Că *parte* cu ea ți-oi da/ Ți-oi da car cu șase boi” (Folclor).

Locuțiunea *în parte*, exprimând plata unei dijme în sistemul dearendare a pământului agricol, e obișnuită în limbajul rural: „Am dat pământul *în parte* să-l muncească cei ce n-au”; „Am luat pământul *în parte*”. Un interes similar prezintă și locuțiunea *la parte*, însemnând „cota din beneficiul total revenită unui angajat la patron”, ca în acest exemplu din „O noapte furtunoasă” de I.L. Caragiale: „Îl fac tovarăș *la parte* și-l însor” (spune Jupân Dumitrache despre Chiriac).

În graiurile populare, *parte* apare adesea și în înțelesul de „soartă, destin, șansă, bucurie, fericire”, ca în exemplele: „Să aibă Leana-n frunte stea/ Nu-i *partea* ei ce-i *partea* mea” (Coșbuc); „Am avut, țațo, *parte* că a sărit nenea Dumitrache și cu Nae Ipistatul”



(Caragiale). În aceleași aspecte ale limbii, sensul alunecă de aici spre unul mai restrâns, acela de „persoană predestinată să devină soț (soție) cuiva”: „Te-am îndrăgit de pe mers/ Că ți-i mersul legănat/ La inimă mi-ai picat/ – Cum dragă nu ți-oi pica/ Dacă tu ești *partea mea*” (Folclor). Acest înțeles, de „soartă, noroc”, se regăsește și la echivalentele lui *parte* din alte limbi: greacă, bulgară, sârbă, în limbi orientale; de aci ipoteza lui Densusianu (GS, I. 2, 1924, p. 322) că „parte = soartă” ar fi „indirect, o urmă de semantism caracteristic oriental ajuns până la noi”.

De la înțelesul spațial de „ținut, zonă, loc, țară”, s-au dezvoltat locuțiunile: *din partea locului* „originar din locul despre care se vorbește”, *în partea locului* „acolo, în locul despre care e vorba”. Iată exemple: „Cine vizitează Maramureșul observă că oamenii *din partea locului* păstrează încă portul străvechi. *În partea locului* și graiul are trăsături mai arhaice”. Construcții cu structuri identice apar în albaneză: *Është nga ana jonë* „E din părțile noastre”; *Nga ana e malit* „Din partea muntelui”. În povești: *Në të katër anët* „În cele patru părți” (ale pământului).

Însoțit de determinări specifice, *parte* se folosește în limba mai veche și cu înțelesul de „grup, categorie socială ori profesională, tagmă, breaslă”, așa cum rezultă din îmbinări de felul: *parte neguțătorească*, *parte bisericască*, *parte slujitorească*, *parte polițienească* etc. De aici se desprind și întrebuițările, devenite populare, din sintagmele: *parte bărbătească* „ființă de sex masculin; totalitatea bărbaților” și *parte femeiască* „totalitatea femeilor”.

În limbajul juridic, *parte* figurează în compuse specializate: *parte civilă*, *parte adversă*, *parte vătămată*, *parte contractantă* etc.

Dintre derivate, remarcăm în primul rând verbele *a împărți* și *a despărți* moștenite, laolaltă cu *parte*, din latină (*impartire*, *dispartire*, CDDE, 1343, 1344). Interesantă este semnificația populară a lui *a împărți*, aceea de „a da de pomană, a da o străchină de mâncare, ori colaci, ouă, mere, lapte, brânză etc. pentru pomenirea morților”. Caracteristic este însă faptul că în unele zone ale țării gospodarii nu uită ca *din primele lor bucate* „să împartă” în amintirea morților. Pe teren românesc s-au format verbul *a părțini* „a ține partea cuiva, a favoriza pe cineva” (probabil prin intermediul unui subst. învechit *părtean* „partizan”, cf. DLR) și substantivul *părtaş* „persoană care participă alături de altele la o acțiune”. În sfârșit, adverbul *departe*, format cu prepoziția *de*, a suferit o modificare semantică importantă, căci la sensul propriu-zis s-a ajuns pornindu-se, evident, de la cel de „(pus, așezat, situat) de o parte, la parte, într-o parte”.

# PASĂRE

Cuvântul *passer*, atestat în latina vulgară și cu forma *passar* (de exemplu, în *Appendix Probi: passer non passar*), însemna „vrabie”. Cu acest înțeles vechi, reflexul românesc *pasăre* e folosit încă și astăzi în Banat, Transilvania și Bucovina, arii, în general, mai conservatoare. Evident, această semnificație primară a lui *pasăre* trebuie să fi fost generală în româna de la nordul Dunării. Iorgu Iordan (*Top. rom.*, p. 526) consideră că numele de sate *Pasărea*, *Păsărei*, *Păsăroi* conțin sensul inițial de „vrabie”, sunt sinonime cu *Vrăbieni*, *Vrăbiești*, *Brabeți*, care au la bază nume de persoană *Vrabie*, *Brabete*, venite din bulgară și sârbă ca nume comune.

Important de observat este și faptul că *pasăre* nu există în aro-mână (acolo s-a conservat lat. *\*pulleus*, devenit *puliu* „pui, pasăre mică” și a fost împrumutat din bulgară: *vrapčiu* < bg. *vrapče* „vrabie”). După G. Giuglea (*Fapte de limbă*, p. 133) aceasta ar constitui un argument pentru ideea continuității românilor nord-dunăreni, *pasăre* figurând în lista foarte bogată de termeni latini păstrați numai la nordul Dunării. Trebuie să notăm însă că *pasăre* e cunoscut în istroromână, adică în graiul acelei populații românești care s-a desprins, prin sec. X-XII, din ramura de vest și nord-vest a dacoromânilor.

Foarte devreme, *pasăre* a devenit denumirea generică pentru toate speciile de zburătoare. Această extensiune semantică s-a produs și în alte idiomiuri din aria vestică a României (spaniolă, portugheză), ceea ce înseamnă că s-a continuat o tendință care se manifesta încă din latină (cf. Mihăescu, *Lat. dun.*, p. 219). De altfel și ca formă, echivalentele romanice, inclusiv cuvântul românesc, pornesc de la varianta *passare* (rom. *pasăre*, cat. *passara*, sp. *pájaro*, port. *pássaro*, cf. Rosetti, ILR, p. 104), atestată, după cum am văzut, în latina vulgară. De precizat însă că var. românească *pasere*, cu *e*, care circulă în Muntenia, e posibil să reproducă direct forma latină *passer*, dacă nu cumva, mai degrabă, e o variantă locală hipercorectă, de așteptat într-un grai în

care s nu e dur. În treacăt adăugăm aici că prin Banat, Țara Hațegului și Oltenia circulă și varianta cu accentul pe silaba penultimă: *păseăre*, *păsăre*, care reflectă, foarte probabil, un fenomen de adaptare la structura accentuală dominantă a femininelor în *-are*. Cu finala neaccentuată *-ăre*, româna nu mai dispune decât de un singur substantiv: *măzăre*.

Pe alocuri, mai cu seamă în graiurile transcarpatice, *pasăre* denumește o anumită specie de zburătoare (presură, scatiu, gaiță, codobatură etc.), o specie de mărimea vrăbiei, ceea ce reprezintă o etapă în procesul de generalizare semantică a cuvântului.

Cu acest înțeles de maximă generalitate (denumire a zburătoarelor ovipare, care au aripi de zburat și corpul acoperit cu pene) *pasăre* e atestat încă din sec. al XVI-lea. Compusele cu *pasăre* urmat de o determinare conțin această semnificație generală. Astfel, *gaița* e numită *pasăre vorbitoare*, *cucuveaua* poartă și numele de *pasărea mortului*, *pasărea morții*, *cinteza* se mai cheamă și *pasăre domnească*, iar *ierunca*, *pasăre împărătească*. (Pentru alte exemple, v. Băcescu, *Păsările în nomenclatura și viața poporului român*, București, 1961, p. 121-122). În DLR, sunt înregistrate peste 50 de astfel de compuse, în care, după cum se observă din exemplele date, al doilea termen exprimă o notă diferențiată.

Cu sensul generalizat, *pasăre* se recunoaște și în derivatele colective *păsăret*, *păsărime* și chiar în derivate de altă natură de felul: *păsărar*, *păsăresc* („limbă păsărescă”), *păsărește*, *păsărică*, *păsăruică* etc. Extensiunea semantică a lui *pasăre* s-a petrecut, prin urmare, de timpuriu, constatare care nu e contrazisă de faptul că unele derivate se pot referi direct la sensul „vrăbie” al termenului de bază, cum este cazul lui *păsăroi* „vrăbioi”.

În unele regiuni, *vrabia* e denumită prin compuse ca: *pasăre de casă*, *pasăre căsească*, *pasăre de șură* (sau *pasărea șurii*), *pasăre porcească*, *pasăre suratică*, *pasăre țigănească*, *pasărea mălaiului*, *pasăre de fân*, *pasăre de holdă* etc. (v. DLR, s.v.). Aceste sintagme s-au creat din momentul în care *pasăre* a căpătat o valoare semantică generalizată.

Termenii moșteniți din latină și din substratul traco-dac pentru denumirea diferitelor specii de păsări au răspândire generală pe teritoriul de limbă română, ceea ce dovedește că latina dunăreană avea un caracter unitar. E vorba de cuvinte ca: *aceră*, *barză*, *cinteză*, *cioară*, *ciocârlie*, *corb*, *cuc*, *gaie*, *ghionoai*, *graur*, *mierlă*, *păun*, *porumb*, *potârniche*, *rândunea*, *sturz*, *vultur* și altele (v., de exemplu, ALR, s.n., III, h. 719, *vultur*). Difuziune generală în graiurile românești au, de

asemenea, și cuvintele care exprimă părți ale corpului unei păsări, particularități privind fiziologia lor etc.: *cioc*, *creastă*, *cuib*, *ou*, *pană*, *pui*, *rost*, *a zbură* etc., cuvinte de proveniență latină și prelatină.

Din terminologia ornitologică rețin atenția și câteva nume compuse a căror structură lexicală este neobișnuită limbii noastre. Astfel, pentru etimologia lui *codobatură* (în aromână: *coadăbatură*) se propune un compus în latinește *codabattula* (cf. CDDE, nr. 150). Alt cuvânt, *capintortură* (cu var. *capdentortură*, *capintort*, cf. Băcescu, *op. cit.*) conține participiul *întort* (din lat. *tortum*) al verbului *a întoarce* (cf. DA, DEX); de adăugat aici *gâtintortură* (Băcescu, *op. cit.*, p. 97), format analogic cu cel precedent.

Unele compuse conțin în structura lor un adjectiv calificativ: *botgros*, *botroș*, *ciocgros*, *codalb* (în aromână: *cudalbă*; v. CDDE, nr. 376, unde se propune ca etimon lat. *coda* + *albus*, -a, -um), *codroș*, *pieptroș* sau: *codiță-roșie*, *gușuță-roșie* (pentru alte exemple, vezi lucrările de ornitologie populară ale lui S. Fl. Marian, M. Băcescu ș.a.). Am atras atenția asupra acestor cuvinte compuse pentru că ele nu reprezintă un procedeu caracteristic formării cuvintelor în româna populară. Faptul că în albaneză acest tip structural de compuse este foarte productiv ne determină să susținem ipoteza că, în privința românei, a fost posibilă influența substratului. Cuvântului *codobatură*, de exemplu, îi corespund în albaneză *bishtatundës*, *bishtlëkundës* (de la *bisht* „coadă” și participiul prezent al verbelor *tund* și *lëkund*, care înseamnă „a mișca, a bate”). Alte exemple paralele: *bishtkuq* = coadă-roșie (comp. și ital. *codirosso*), *kryekuq* și *kokëkuq* = caproș; de remarcat ordinea cuvintelor, care e la fel în ambele limbi: subst. neart. + adj.

Nume de păsări nedomestice care se bucură de o mare frecvență în graiurile populare sunt cele derivate cu sufixul *-ar*, un sufix foarte vechi: *albinar*, *alunar*, *arinar*, *cireșar*, *clăier*, *cotețar*, *cufundar*, *flurierar*, *furnicar*, *furtunar*, *găinar*, *gărdurar*, *lăcustar*, *mărăcinar*, *mugurar*, *mușcar*, *nisipar(îță)*, *păsărar*, *pecșăr(uş)*, *petrar*, *ploier*, *prundar*, *scorțar*, *sâmburar*, *șerpar*, *șopârlar*, *șorecar*, *urzicar*, *viespar* etc. Numele derivate cu *-ar* sunt date, după cum se observă din aceste exemple, după locul unde trăiește pasărea, după felul de hrană ori după diferite alte particularități.

Unele nume derivate ascund în structura lor elemente vechi, dispărute sau întâlnite extrem de rar. De exemplu, în *aușel* „*Regulus cristatus*” se recunoaște lat. *avus*, transmis românei cu sufixul autohton: *-uș*: *auș*, sinonim cu *bătrân*, *moș*, *ghiuș*. *Aușel* are, deci, două sufixe

diminutivale. În *bourel* „împărățel, roitelet” (în Bucovina, cf. DA), remarcăm pe *bour* (din lat. *bubalus*), care, ca denumire zoologică („bos, urus”), a dispărut o dată cu animalul pe care-l denumea.

Ca nume generic dat păsărilor de curte, româna a moștenit din latină, sub forma *oară* (singular refăcut dintr-un inițial *oare*), cu pluralul *oare*, adjectivul *ovaria*, care înseamnă „ouătoare”, un derivat al lui *ovum* (de aci și verbul *ovare*, devenit *a oua*). Cum era și de așteptat, acest cuvânt vechi s-a păstrat aproximativ în aceleași zone nordice în care *pasăre* e folosit cu sensul „vrabie”.

Mult mai răspândit decât *oară* (cu var. *hoară*) este un derivat al acestuia, *orătanie* (și *orătenie*), folosit mai ales la plural (*orătării, orătenii*), ca denumire în exclusivitate pentru păsările domestice.

Ca și *pasăre*, *oară* lipsește din aromână, indiciu evident al unei vieți stabile a românilor nordici.

# PĂȘTI

Noțiunile fundamentale ale religiei creștine sunt exprimate în română prin cuvinte de origine latină: *altar, biserică, boteza, creștin, cruce, cumineca, Dumnezeu, închina, înger, păgân, sânt* „sfânt” etc., între care și *Paști*, numele sărbătorii ținute în amintirea învierii lui Hristos. *Paști*, un substantiv cu determinări proprii neutruului (*acești Paști, sfintele Paști, rar Paștiuri, DLR*), descinde din latinul *Pascha*, mai exact de la pluralul *Paschae*, cu modificări fonetice așteptate. De la *Paști* s-a refăcut un singular *Paște*, care a început să circule la sfârșitul secolului al XVII-lea. În româna textelor religioase din secolul al XVI-lea e cunoscută numai forma cu *i, Paști*.

E un cuvânt panroman, adică a fost moștenit în toate limbile romanice. Grecescul *Pascha*, de la care provine cuvântul latin, e de origine iudaică: *pesah*, care însemnează „trecere, sărbătoare în amintirea trecerii evreilor prin Marea Roșie și a eliberării lor din robia egiptenilor”. Trebuie spus că *Paști* face parte dintr-un grup mai mare de elenisme care s-au transmis latinei prin mijlocirea religiei creștine: *Andreas* > rom. *Îndrea* (= *Andrei*), *angelus* (gr. *ἄγγελος* „vestitor, sol”) > rom. *înger, baptizare, basilica, blasphemare* (și *blastemare*), *draco* „șarpe, balaur”, *Nicolas* > rom. *Nicoară, presbyter* > rom. *preot, sabbata, sambata* > rom. *sâmbătă* etc. În Dacia, cuvintele de acest fel au pătruns, foarte probabil, prin coloniștii romani creștini. Religia creștină a fost difuzată la noi, inițial, în limba latină.

Printr-o restrângere semantică, *paști* denumește și pâinea sfințită care se împarte în biserică în dimineața Învierii Domnului, sens cunoscut încă de la primele noastre texte religioase. Forma *pască* (lat. sau gr. *Pascha*), legată de *Paști* printr-o alternanță fonetică normală (sc: *șt. comp. găscă* – pl. *găște, cresc* – pers. a II-a *crești*), denumește cozonacul „făcut din aluat dospit umplut cu brânză de vaci, zahăr și stafide, care este mâncat la Paști de către creștinii ortodocși” (DLR, s.v.). Unii învățați (de ex. Graur, *Tendințe*, p. 146; v. și DLR, s. *paști*<sup>1</sup>)

cred că *paști* „cozonacul...” ar fi pluralul lui *pască*, deși acesta din urmă nu are caracter popular, e cunoscut numai în anumite regiuni și mai cu seamă în mediul urban. De *pască*, *paști* se leagă expresia *a lua paști* „a lua pâine sfințită de la slujba Învierii”. În unele regiuni, în loc de „pâine sfințită” se împart de Paști și alte alimente: caș proaspăt, pește, muguri de brad (v. Dumistrăcel, *Expr. rom.*, p.182). Diversele obiceiuri de sărbătoarea Paștelui sunt prezentate de Ivan Evseev (*Dict.*, p. 347; v. și Ghinoiu, *Obiceiuri*, p. 148).

În mai toate zonele țării există și *Paștile blajinilor*, prăznuit la duminica Tomii sau, mai obișnuit, în prima luni de după duminica Tomii. *Blajinii* sunt reprezentări mitice ale moșilor și strămoșilor, oameni buni și credincioși, care ar trăi la marginea pământului, unde-i apa Sâmbetei, la hotarul dintre „lumea de aici” și „cea de dincolo”.

De *Paștile blajinilor* (se mai zice pe alocuri *Paștile morților*, *Paștele mici* sau *Pașcu al mic*) femeile bocesc la cimitir, apoi dau de pomană ouă roșii și pască (ori prescuri, colăcei). În această zi, oamenii fac ospețe rituale la biserică, la cimitir sau într-un loc cu iarbă verde, având credința că la petrecere vin și spiritele celor duși pe lumea cealaltă.

*Blajin* e un cuvânt din vechea slavă, unde însemnează „fericit” și a pătruns la noi prin cărțile populare traduse din slavă, cum e, de exemplu, *Alexândria*. Prin Bucovina, *Blajinii* sunt numiți *Rohmani* (*Paștile rohmanilor*), un termen intrat din ucraineană.

Unii mitologi cred că o sărbătoare ar fi, la origine, și *Paștile cailor*, cu dată neprecizată (oricum, după Paști); se spune că atunci, măcar o dată pe an, caii se satură de păscut. Neavând însă o dată fixă în calendarul popular, *Paștile cailor* a căpătat o semnificație peiorativă într-o construcție temporală cu prepoziția *la*: *la Paștile cailor*, adică „niciodată, la Sfântul-așteaptă, nu ți se mai înapoiază ce ai împrumutat, așteaptă mult și bine”. După Iorgu Iordan, *Paștile calului* ar fi un „joc de cuvinte cu verbul *paște* din formula *paște, murgule, iarbă verde*, care însemnează, în limbajul familiar, „așteaptă mult și bine; să ai să iei” (*Stilistica limbii române*, București, 1975, p. 84, 294; v. și Dumistrăcel, *Expr. rom.*, p. 180; Vrabie, *Etim.*, p. 84).

Reținem aici și construcția paremiologică *Nu e în toate zilele Paști*, care s-ar tâlmăci în sensul că nu se petrec mereu evenimente plăcute sau fericite. B. P. Hasdeu, care credea cu convingere că „sublima doctrină a Evangeliului au străbătut la Dunăre o dată cu legiunile Romei”, astfel spus că „românii s-au născut creștini”, susținea că această expresie ar fi redarea în haină creștină a proverbului latin *Non semper*

*Saturnalia erunt* „Nu vor fi întotdeauna Paștile”. Saturnaliile romanilor, care țineau doar câteva zile, erau sărbătorite prin „voie bună, frăție între toți, fericire generală, prânzuri pline de veselie, emanciparea sclavilor, grațierea celor osândiți”, după care veneau grijile, greutatea și necazurile de peste an (Hasdeu, *Studii de lingvistică și filologie*, II, p. 365, Editura Minerva, București, 1988; v. și Ghinoiu, *Vârstele timpului*, p. 154, descrierea Saturnaliilor). Trebuie adăugat că proverbul latin se recunoaște și în alte limbi romanice, de exemplu: fr. *Ce n'est pas tous les jours fête*, it. *Ogni di non e festa* etc. (v. Zanne, *Prov. rom.*, VII, p. 65).

E potrivit să facem loc aici și cuvântului *pascalie* (din neogreacă sau din latină) care înseamnă „calendar special cu ajutorul căruia se poate stabili dinainte data paștilor și a altor sărbători religioase care nu au loc la date fixe” (DLR, s.v.).

Ca multe alte cuvinte din terminologia religiei, și *Paști* a suferit un transfer în limbajele specializate, ca de exemplu în cel al botanicii: *paștele cailor* (câinelui, găinilor), *floarea paștelui* (pe alocuri *păștiță*), *pâinea paștelui*, *păscuțe* etc. sau al zoologiei: *păscăliță* (o insectă).

În onomastică sunt foarte frecvente unele cuvinte care provin de la același radical cu *Paști*: *Pascu* (și multe derivate), *Paștiu*, *Pașca* (*Pascu* contaminat cu *Paști*), *Pascal* (încă din secolul al XVI-lea), care au pătruns din greacă sau din limbile slave (detalii la Simona Goicu, *Termeni creștini în onomastica românească*, Timișoara, 1999, p. 66-75).

*Paști* este unul dintre cuvintele cu cea mai solidă poziție în ansamblul lexicului religios. El ar putea fi considerat ca o dovadă a creștinării timpurii a românilor.



# PĂDURE

Latinescul *silva* „pădure” nu s-a menținut în română (totuși, în DLR se acceptă faptul că *sihlă* „pădure deasă; specii diverse de conifere”, cu numeroase variante, între care și *selbă*, trebuie pus în legătură cu lat. *silva*). Româna a moștenit, în schimb, derivatul adjectival *silvaticus*, devenit *sălbatic*, acesta dezvoltând chiar o bogată familie lexicală; de la el provin substantivele *sălbăcie*, *sălbăciune*, *sălbăcime*, verbul *a se sălbăci*, adverbul *sălbăcește*. Sensul primar al lui *sălbatic*, legat direct de locuțiunea adjectivală *de pădure*, se poate surprinde ușor din sintagmele în care acest cuvânt este însoțit de un nume de plantă sau de animal: *cireși sălbatici*, *flori sălbătice*, *vie sălbatică*, *fructe sălbătice*, *animale sălbătice*, *cai sălbatici* etc. Conservarea lui *silvaticus* s-ar datora opoziției cu „care este îngrijit de mâna omului, cultivat, domesticit”, opoziție pe care o implică în mod necesar acest adjectiv. Cu vremea, *sălbatic* a căpătat o semnificație mai largă: *peri sălbatici*, *meri sălbatici*, de exemplu, sunt nu numai pomii care cresc prin păduri, ci și, în general, cei neîngrijiți de oameni. Aceeași semnificație apare în contexte de limbă vorbită de felul: *Parcă ai trăit în pădure, așa te porți de necivilizat*.

În treacăt fie spus, în aromână s-a impus echivalentul grecesc al lui *silvaticus*: *ayru* „sălbatic” din gr. *áγpos*, de unde provine și alb. *i egër* „sălbatic”.

Paralel cu *silva* – *silvaticus* se află *domus* – *domesticus*; româna a conservat numai derivatele adjectivale: *sălbatic* și *dumestic* (mai nou: *domestic*).

Unii învățați consideră că *pădure* ar fi fost moștenit din traco-dacă, împreună cu nume ca *brad*, *copac*, *codru*, *bung* „stejar” (der. *bunget*) și, probabil, *gorun*. E greu de dovedit originea autohtonă a lui *pădure*. Mai sigur este faptul că a fost transmis din latină: *palus*, *paludis* „baltă, mlaștină, apă stătătoare”, atestat de timpuriu și cu forma de acuzativ *padulem* (cu metateza lui 1, *comp.* și ital. toscan *padule*).

Metateza se va fi produs de vreme, dovadă că alb. *pyll* „pădure” se explică tot de la forma *padulem*. Remarcăm, de asemenea, că, în privința semantismului, numai în română și albaneză acest cuvânt a căpătat sensul „silva”. E posibil ca schimbarea semantică (sau menținerea acestui sens, atestat, izolat și în latina târzie) să se datoreze sinonimiei cu *baltă* (alb. *baltë*), din traco-dacă și iliră. În perioada colonizării Daciei de către romani și multă vreme după aceea, în bălțile și mlaștinile din ținuturile de la Dunărea de Jos creștea o vegetație mare și deasă și chiar păduri imense. În lunga epocă a năvălirilor barbare prin părțile noastre pădurea, ca și muntele, a fost locul de refugiu și de apărare al indigenilor. Constantin C. Giurescu (*Istoria pădurii românești*, Editura Ceres, București, 1975) vorbește de mulțimea, odinioară, a pădurilor din Muntenia, din Maramureș, din sudul Transilvaniei, din mai toate părțile locuite de români. La 1224 e atestată denumirea *Silva Blacorum et Bissenorum* „Pădurea românilor și a pecenegilor”, care se referă, probabil, la codrii din sudul Transilvaniei dăruiți sașilor de către regele Andrei. Aceasta însemnează că la colonizarea lor sașii au găsit în Transilvania o populație românească (v. N. Stoicescu, *Continuitatea*, p. 201). Prin mijlocul Munteniei se aflau, pe vremuri, vestigiile *Codrii Vlăsiei*; în structura lexicală a toponimului *Teleorman* se află termenul de origine cumană *orman*, care însemnează „pădure” (*teli* „nebun, sălbatic”, deci *Teleorman* „pădure sălbatică, pădure adâncă, de nepătruns”). De adăugat că *Ilfov* provine de la radicalul slav care însemnează „arin, anin”, iar *Dâmbovița* are la bază un cuvânt slav cu înțelesul „copac, arbore, stejar”. Prin urmare, toponimia din jumătatea de sud a țării păstrează amintirea marilor păduri de odinioară.

În legătură cu sinonimele lui *pădure*, trebuie spus, mai întâi, că acesta, de origine latină, l-a izolat cu timpul pe *bunget* „stejăriș”, un cuvânt colectiv constituit pe baza unui radical *bung* „stejar”, moștenit de la daci (*comp.* alb. *bung* „specie de stejar”) și păstrat astăzi nu numai în onomastică (nume de persoană și de loc, cf. DTRO, I, p. 405), ci și, mai rar, ca apelativ comun.

*Codru*, alt sinonim, probabil tot de origine geto-dacică (*comp.* alb. *kodër* „deal, colină”, sens pe care îl are și *codru* în limba veche), așa cum este și *bunget* (suf. *-et* e latin), a fost mai rezistent atât ca apelativ cât și ca toponim. Acesta s-a specializat semantic denumind o pădure mare și deasă, cu copaci bătrâni și falnici (detalii etimologice în *Vocab.*, p. 135). *Dumbravă*, de proveniență slavă, denumește, dimpotrivă, o pădure tânără și nu prea deasă; la origine, înseamnă,

ca de altfel și astăzi, „pădure de stejar”, fiind înrudit, prin radical, cu numele topic *Dâmbovița*. În sfârșit, *bucovină* „pădure de fag”, un derivat slav, a fost transferat din vocabularul comun în toponimie, ca nume al provinciei din nordul țării.

Prin urmare, în raport cu sinonimele sale, moștenite sau imprumutate, *pădure* s-a impus ca termen generic, care poate acoperi sensurile speciale ale tuturor celorlalte.

Geneza numelui *pădure*, adică descinderea lui de la un cuvânt care însemna „baltă”, răsună ca o veche amintire în construcțiile analogice cu valoare hiperbolică întâlnite în limba vorbită, ori în limba unor autori care descriu bălțile și câmpiile. Se zice *pădure de trestii*, *pădure de stof*, *pădure de mărăcini*, *de spini*, *de spice* etc.; vița de vie, netăiată la timp, se *pădurește*, adică crește mare și stufoasă, devine sălbatică.

Din mulțimea derivatelor acestui cuvânt, reținem aici câteva cu sensuri mitologice extrem de interesante, care, după părerea noastră, pun în lumină străvechimea pădurilor de necuprins din părțile acestea și legăturile strânse dintre viața strămoșilor noștri și natura silvestră a acestui ținut. Astfel, *Pădureana* și *Pădureanca* (înregistrate în dicționar cu articol definit) au și înțelesul de *Muma-Pădurii*, iar *Păduroaica*, peiorativ prin sufixul *-oaică*, are în exclusivitate acest sens: *Pădurarul* și *Păduroiul* denumesc pe demonul pădurilor, personaj fantastic care viețuiește în afundul codrilor. *Fata-pădurii* (sau *a codrului*) este o zână care plutește în luminișurile pădurii, ca și *ielele*, *frumoasele*, *dânsele*, *vântoasele*. Să adăugăm că în basmele noastre balta și pădurea sunt adesea strâns asociate. Făt-Frumos aruncă în calea smeoaicii o oglindă și pe dată se formează un lac întins, apoi o perie, ca să se închiuiască la iuteală o pădure greu de străbătut (Despre *Muma-Pădurii*, cu un sens original „pozitiv”, v., pe larg, Dumistrăcel, *Lex. rom.*, p. 83, care vorbește de „o evoluție semantică asupra căreia și-a pus amprenta adoptarea creștinismului”).

Între cei trei termeni generici: *arbore*, *copac* și *lemn* sunt deosebiri din variate puncte de vedere. *Arbore* (mai vechi *arbure*, din lat. *arbor*, *-is*) e rar astăzi, are aspectul unui neologism (dovadă sunt întrebuițările în contexte abstracte, moderne, unele figurate: *arborele vieții*, *arborele cunoștinței binelui și răului*, *arborele genealogic*, *arborele circulator*, cf. DA, s.v.). *Copac*, refăcut din mai vechiul *copaciu* (frecvent, sub această formă, în limba cronicilor), provine, foarte probabil, din substratul traco-dac (*comp.* alb. *kopaçe* „bucată de lemn, trunchi de copac”). *Lignum* „lemn; lemn de foc” (opus lui *materies* „lemn

de construcție”) apare în latina vulgară târzie și cu înțelesul „arbore”; rom. *lemn* are ambele sensuri, al doilea fiind cunoscut mai cu seamă în limba veche și în cea populară. Cu aceeași dublă semnificație e folosit și alb. *dru*, precum și corespondentele lui *lemn* din celelalte limbi balcanice și slave (cf. CDDE, nr. 976). După model slav s-a creat compusul *untdelemn* (*lemn* denumind aici pomul din fructele căruia se extrage uleiul comestibil, adică „măslinul”). Dintre cele trei sinonime, numai cu *lemn* se formează compuse în terminologia botanicii: *lemnul-Domnului*, *lemn-domnesc*, *lemn-dulce*, *lemn-sfânt*, *lemnul-Maicii Domnului*, *lemnul vântului*, *lemnul câinelui* etc. (v. DA, s.v.).

În schimb, numai *copac* a pătruns în toponimie: *Copaciu*, *Copăcelu*, *Copăceni*, *Copăceanca*, *Copăcioasa*, nume de sate, de dealuri etc. (DTRO, II, p. 190; v. și Suci, *Dicț. ist.*, s.v.); rar, *Arbora* (Jordan, *Top. rom.*, p. 387), probabil după Luca Arbore, hatman al Moldovei pe vremea lui Ștefan cel Mare.

Notăm, în sfârșit, și faptul că numele speciilor de copaci ai pădurilor românești provin din latină sau din substrat: *fag* (*fagus*), *frasin* (*fraxinus*), *ulm* (*ulmus*), *carpin* (*carpinus*), *cer* (*cerrus*), *paltin* (*platanus*), *jneupăn* (*juniperus*), *mesteacăn* (*mastichinus*, din greacă), *jugastru* (*jugaster*), *plop* (*populus*, cu metateză: *ploppus*), ar. *câstă'n* (castaneus), *pin* (*pinus*), *tei* (*tilia*), *zadă* (*taeda*). Pentru detalii foarte importante pri-vind comparația cu albaneza a acestor nume, a se vedea Cătălina Vătășescu, *Vocab.*, p. 159 ș.u. Din substrat provin: *brad*, *bung* și, probabil, *gorun*, *stejar*. Aproape toate au derivate colective cu sufixul latin *-etum*, însemnând „pădure de ...”: *făget*, *ulmet*, *cărpinet*, *ceret*, *brădet* etc.

Denumirile latinești și din substrat ale aproape tuturor speciilor arboricole din spațiul românesc s-au putut menține numai în graiul unei populații latinofone statomice. După cum se vede nu e doar „poezie” în cunoscuta propoziție „Codru-i frate cu românul”. Influențele ulterioare nu au contribuit aproape cu nimic la închegarea acestei terminologii (*plută*, *tisă* din slavă, *salcâm* din turcă), ceea ce însemnează că populațiile migratoare s-au abătut mai cu seamă spre zonele mai joase, de deal și de câmpie.

# POPOR

Explicarea cuvântului *popor* ca moștenire directă a lat. *p - p - lus* întâmpină unele dificultăți formale, ceea ce a făcut pe mulți lingviști să ocolească problema originii acestui cuvânt. Într-adevăr, la reflexul românesc al lui *p - p - lus* se observă că s-a deplasat accentul și că *u* din silaba a doua nu s-a sincopat; mai mult, s-a modificat în *o*. La acestea se adaugă schimbarea de gen: din masculin, cum era în latină, a devenit neutru.

*Popor* nu există în dialectele românești din sudul Dunării, motiv în plus pentru ipoteza că nu ar fi cuvânt moștenit. În aromână, denumirile pentru noțiunea „popor” au origini diverse: *pópul* din italiană (sau din albaneză: *popull*), *laó* din gr. *λαός*, *miléte*, pl. *milet*, din tc. *millét* „nation”, *ğimsă* din tc. *djins* „genre, race”, *rață* din it. *razza*, *yénos*, pl. *-uri*, din *yévos*, *gimță* din alb. *gjint* și *lume* moștenit din latină (cf. Papahagi, DDA, s.v.).

În dacoromână, *popor* e atestat mai întâi în 1525, într-un document slav din Muntenia, având sensul colectiv de „enoriași, colectivitate religioasă” sau chiar pe cel de „parohie”: „Se dă Episcopiei de Buzău și din braniștea domnească câte patru care de lemne pe o lună și un *popor* din Județul Buzău, însă din sus, ca să lucreze la morile Episcopiei” (Damian Bogdan, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, București, 1946, p. 89). De notat că după P.P. Panaitescu (*Obștea țărân.*, p. 50-51), *popor* ar însemna aici „comunitate de oameni, unitate formată din mai multe sate”, sens pe care îl presupune și verbul *să lucreze*.

În citatul: „Așa va fi *poporu-ș* cum ară purta orb pre alt orb și amândoi vor cădea în groapă. Iară *poporul* să cheame alt popă, să boteze a doua oară” (*Pravila* lui Coresi, a. 1560-1562, ed. Gheorghe Chivu, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, Editura Academiei RSR, București, 1982, p. 226; v. și Densusianu, ILR, II, p. 297), sensul religios al lui *popor* nu mai poate fi pus la îndoială.

Termenul reapare în același tip de documente și cu același sens în 1575-1577 (v. DERS, p. 189). Reproducem aici un citat din *Pravila Ritorului Lucaci*, cel mai vechi manuscris juridic românesc, scris la Putna în 1581: „Iară popa de se sminti cu altă muiare, post 7 ai. să nu cânte liturghie până la moartea sa, să se lase de preuție și de cinul său, iară de va preuți elu-și spurcă veșmentele, ce slujește neslujit va fi. Așa va fi cu *poporului*-și, cum va purta orb pre orbu și amândoi vor cădea în groapă. Iară *poporul* să cheame alt popă să boteadze a doa oară să isprăvească toate” (ediția I. Rizescu, București, 1971, p. 163). Contextul este, de fapt, același cu cel reprodus mai sus, din *Pravila* lui Coresi.

În sec. al XVII-lea, *popor* e atestat mai des, dar tot în texte cu caracter religios, desemnând „pe credincioșii de același cult dintr-o țară, dintr-o regiune, dintr-o eparhie, dintr-o parohie” (cf. DLR, s.v.). Reproducem două citate după Dicționarul academic: „Toți preoții câți botează în *popoară* lor” (a. 1645); „Nice un popă în *popor* fără știrea protopopului să nu să tocmească” (a. 1675). La Dosoftei, exemplele sunt numeroase. În fraza: „Cuconi, să-l blagosloviți, preuți, să-l cântați, *popoare*, să-l înălțați preste toți vecii” (Dosoftei, *Acatist*, 1673, ap. Hasdeu, *Col. Tr.*, 1870, nr. 11, din 6 apr.), *popor* se opune lui *lumean* „mirean”. Exemplele nu lipsesc nici în limba contemporană: „Căsoaia era plină de lume, strănsură din tot *poporul* părintelui” (Adam, *R.*, p. 205, ap. Tiktin, DRG, s.v.).

Notăm aici și expresia, bine cunoscută în limba populară, *a umbla în popor* (despre preoți), care însemnează „a umbla din casă în casă, în cuprinsul parohiei, cu Crăciunul, cu botezul, de Ziua crucii etc.”.

Cu același înțeles vechi a derivat în limba de odinioară verbul *a popora* (cu var. *a poporî*), care însemna „a păstori credincioșii, a conduce o parohie”, ca în citatul: „Eu, smeritul, nedestoinicul popa Chirilă, de aciua, am scris acest ... în anu ce *am poporat* în Ui-Nimăt, la Tășnad” (a. 1698, la Iorga, SD, XVII, p. 2, citat după DLR, s.v.). Atragem atenția că derivatele verbale în *-a* sunt foarte vechi, din faza primară a limbii.

*Poporan* (cu var. *poporean*), alt derivat, e atestat mai întâi (a. 1675) cu înțelesul „enoriaș, credincios care aparține unei parohii”, sens cu care se întrebuințează și în limba contemporană: „Sat vechi, răzășesc ... cu biserică frumoasă și niște preoți și dascăli și *poporâni* ca aceia” (I. Creangă).

În ținutul Maramureșului, în care au apărut primele noastre manuscrise, probabil că *popor* se folosea frecvent cu înțelesul religios de

îndată ce acesta a dat naștere derivatului *poporoșag*, însemnând „plata, în cereale sau în bani, pe care o dau enoriașii preotului; un fel de dare cuvenită parohiei” (tot prin Maramureș, și *popuștină*, derivat de la *popă*, v. DLR).

Îtrebuie să adăugăm la toate acestea că în vechile cronică se evită sistematic cuvântul *popor*. El nu apare nici la Grigore Ureche, nici la Miron Costin, nici la Ion Neculce, care folosesc, în schimb, sinonimele: *neam*, *norod*, *obște*, *gloată*, *limbă*, *țară*, cu semnificații, de regulă, laice. Abia la Cantemir și la reprezentanții Școlii Ardelene *popor* se reintâlnește cu sensul general religios. În sec. al XIX-lea, și chiar în al XX-lea, în texte populare sau la scriitori influențați de limba populară, acest cuvânt e folosit cu semnificația veche, cea restrânsă la „comunitatea religioasă a unei parohii, parohie”: „Parohia lui era mică; dar *poporul* nu cu puțină dare de mână” (Reteganul); „Prin cele mai multe părți, *poporul*, adică parohia unui preot, este foarte mare, foarte răspândită” (Pamfile); „Face parte din *poporul* meu parohial” (Galaction), cf. DLR. Se poate spune, așadar, că vechiul înțeles religios al lui *popor* s-a transmis până în epoca noastră.

În sec. al XIX-lea, mai ales în epoca revoluției de la 1848, *popor* (și variantele neologice *pópol* și *pópul*, luate din italiană și latină) e întrebuințat frecvent cu sensurile moderne, social-politice, cunoscute și astăzi, sensuri care stau în legătură cu modernizarea societății românești (pentru detalii, v. Arthur Beyrer, *Evoluția cuvântului „popor” în limba română*, în *Actele celui de-al XII-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică*, București, 1971, vol. II, p. 1365 ș.u.; Paul Cornea, *Regula jocului*, București, 1980, p. 208, studiul *Cuvântul „popor” în epoca pașoptistă: sinonimii, polisemii și conotații*).

Aici ne interesează însă originea lui *popor* și, mai ales, explicarea menținerii lui din faza latină a limbii până astăzi; de asemenea, concluziile de ordin social-istoric care se deduc din cercetarea evoluției acestui cuvânt.

În afară de semnificația religioasă a lui *popor*, atestată mai cu seamă în textele vechi, acest termen a ajuns să denumească și pământurile din jurul unui sat, al unei mănăstiri sau chiar o parte a unei mari moșii: „Au rupt dumnealui din *popoarele* mănăstirii un pisc cu viile, numindu-l Izvorul” (a. 1794); Se vând cu mezat cele următoare: două vii, una din *poporul săcuienilor* ... și alta din *poporul Țintea*” (a. 1832); „Această mare moșie este împărțită în patru *păpoare*” (a. 1861, după DLR, s.v.). Cu acest sens, *popor* se identifică cu *moș* și *bătrân*, cuvinte care denumesc, în limba mai veche, „proprietatea moștenită”. Înțelesul

geografic al lui *popor*, adică de „teritoriu pe care se află o comunitate umană”, devenit, cu vremea, „parte de moșie” (deci independent de „colectivitate umană”), se explică, în mod normal, printr-o metonimie (cf. I. Coteanu, în Ion Coteanu și Marius Sala, *Etimologia și limba română*, București, 1987, p. 92).

Lat. *populus* s-a conservat în toate limbile romanice. În unele dintre acestea, de exemplu în italiană, e cunoscut și cu sensul religios, atât în faza veche a limbii cât și astăzi: „*popolo*, dicesi per tutti coloro che dipendono spiritualmente da una parròchia” (Rigutini-Fanfani, *Vocabolario italiano della lingua parlata*, Firenze, 1893, p. 925). Și v. fr. *peuple* însemna, între altele, „les paroissiens (par rapport à leur curé)”, „multitude d’hommes qui sont d’une même religion” (Wartburg, FEW, s.v.).

Amintim aici și alb. *popull*, împrumutat din latină (cu conservarea accentului și velarizarea lui *l*) și care la Buzuku (a.1555) are și înțelesul „sărăcime, poporul de jos, plebe”: *banih tëh shpërblenëtë e popullit të vet = fecit redemptionem plebis suae* (Luca, I, 68, ap. Kolë Asha, *Leksiku i plotë i veprës së Gjon Buzukut* (1555), în „Buletin shkencor”, Shkodra, 1965, p. 83).

Rom. *popor* a fost considerat de origine latină de către învățații secolului al XIX-lea (cf. LB, LM, Cihac). Pușcariu, într-o notă etimologică (publicată în ZRPh, 27, 1903, p. 741), crede că deplasarea accentului pe silaba finală s-a produs după modelul verbelor cu radicalul în *-ur* de tipul *înconjura*: *înconjur* și *înconjor* (cu *u > o* sub accent). Densusianu și Candrea nu au înregistrat cuvântul *popor* printre elementele latine, dar au arătat cu alte prilejuri că modificarea lui *u* în *o* s-ar datora tendinței de deschidere a secvenței *-ur* în unele graiuri: *martur* și *martor* (indiferent de accent). În DLR se indică originea latină (pentru sensurile și formele moderne se face trimitere la ital. *popolo*). Într-un lung și foarte interesant articol al lui Dan Bugeanu (LR, XVII, 1968, 1, p. 51-57 și XVIII, 1969, 3, p. 264-266) se susține ideea că *popor* a fost moștenit din latină cu înțelesul general de „mulțime, colectivitate umană”. Schimbarea accentului și transformarea lui *u* în *o* s-ar explica, după Bugeanu, prin analogie cu cuvinte care au o structură fonetică asemănătoare cu a lui *popor*: *cotor*, *mohor*, *norod* etc. Și I. Coteanu acceptă explicația prin latină, arătând că deplasarea accentului se datorează atracției derivatului *poporan* „cel ce face parte dintr-o parohie”, care „trebuie asociat fără discuție cu lat. *populanus* și cu ital. *popolano*, având același sens”; „prin urmare – concluze Coteanu – *popor* a fost dublu modelat, întâi în semnificațiile lui, apoi în formă” (*op. cit.*, p. 92). Trebuie precizat însă că semnificațiile



modelate după latină și italiană sunt moderne, neologice, proprii limbii sec. al XIX-lea. Ca formă, *popor* nu se putea modela neologic decât în aceeași vreme. În orice caz, în sec. al XVI-lea, când e atestat cu sens religios, nu se poate vorbi de o influență latină sau italiană care să justifice deplasarea accentului la acest cuvânt.

După părerea noastră, *popor* ni s-a transmis *direct* din latină, circulând, o vreme, cu forma *póporu* (de la *póporu*), cu *u* păstrat ca în *lingură*, *singur*, *scândură*, *vărgură* etc. De aici s-a format verbul *a popora* (inițial *popura*, în care *u* a fost asimilat cu *o* precedent); de precizat că verbe în *-a* se creează pe teren românesc într-o fază foarte apropiată de cea latină. Verbul, precum și substantivul *poporean*, *poporan*, derivat mai târziu, cu un sufix de origine slavă, au determinat refacerea lui *póporu* în *popor*, cu transformarea lui *u* în *o* și mutarea accentului pe silaba finală. Înainte de a apela la analogia cu *mohor*, *sobor*, *norod* etc., cuvinte nelatine, intrate târziu în limbă, trebuie invocat faptul că cuvintele în *-or* moștenite din latină au, fără excepție, accentul pe finală: *căprior*, *cuptor*, *dator*, *fecior*, *fuior*, *picior*, *ulcior*, *ușor* etc. Se adaugă aci numărul mare de derivate pe teren românesc cu sufixele de origine latină *-ior*, *-ișor*, *-ușor*, *-tor*, toate cu accentul pe finală: *albior*, *bătrâior*, *gălbior*, *călător*, *căsător* etc. Accentuarea pe finala *-ór* e susținută și de categoria de verbe în *-ur* invocată și de Pușcariu: *împresur* > *împresór*.

Așadar, *popor* se relevă de origine latină prin transformarea lui *-l-* în *-r-*. Menținerea lui *u* neaccentuat îl integrează într-o categorie de exemple de felul lui *singulus*, *lingula* etc. Deplasarea accentului și asimilarea lui *u* cu *o* s-au produs prin atracția derivatului verbal *a popora* și, totodată, a numărului mare de cuvinte de origine latină terminate în *-or* accentuat.

*Popor* a fost simțit întotdeauna ca termen cult, cu o poziție în ansamblul vocabularului similară cu a neologismelor. Și astăzi se poate observa că el intră relativ târziu în vocabularul individual, fără să devină un cuvânt de uz curent. Vorbitorul și-l însușește în școală, în momentul în care ajunge, pe calea culturii, la conștiința că aparține unei colectivități umane caracterizate prin comunitate de teritoriu, de cultură, de limbă etc.

În perioada străveche a limbii, singurul sector terminologic care putea cuprinde un strat de termeni „culți” era cel religios. De aceea, considerăm că *popor* s-a putut conserva numai în cadrul vocabularului religiei, adaptând semnificația latină de „colectivitate umană” cu care a fost moștenit, la aceea impusă de realitatea așezărilor stabile ale comunităților creștine. Aceeași poziție în vocabularul religios o vor fi

avut și termeni ca *preot* (diferențiat stilistic în mod clar de *popă*, adoptat din slavă ca termen popular), *creștin*, *credință*, *lege*, *păgân*, *scriptură* ș.a. În cazul lui *păgân*, trebuie reamintit că *pagus* „sat”, de la care a derivat *paganus* „locuitor al satului”, nu s-a păstrat în românește. *Pagani* > *păgâni* a intrat în același grup terminologic religios cu *populus* etc., desemnând pe cei refractari, la început, față de religia creștină.

Terminologia religioasă fundamentală din română e latină, ceea ce dovedește că creștinismul s-a introdus în Dacia sub formă latină. Să notăm că unii termeni ca: *biserică*, *a boteza*, *creștin*, *drac*, *înger*, *pască*, *preot* etc. sunt la origine elenisme pătrunse în latina dunăreană prin veacurile III-IV (Mihăescu, *Infl.gr.*, p. 65).

Chiar în epoca latină a limbii noastre expansiunea creștinismului determinase apariția unei variante stilistice care nu se identifica cu limba vorbită. Iată ce scrie, în acest sens, H. Mihăilescu în *Lat. dun.*, p. 36-37: „Prin mijlocirea centrelor ecleziastice din sudul Dunării creștinismul s-a propagat și la populațiile din nordul fluviului, iar faptul acesta explică persistența termenilor creștini de origine latină din limba românească. Biserica a folosit la început graiul de toate zilele al păturilor largi populare, dar a dezvoltat cu vremea o limbă de doctrină și de ritual, bogată în cuvinte noi, formată din ebraisme, foarte multe grecisme și numeroase neologisme latine; această limbă a căpătat mai târziu un caracter rigid și abstract și s-a îndepărtat de popor; așa se face că scrierile ecleziastice din provinciile dunărene ne ajută numai într-o mică măsură să cunoaștem limba latină vorbită din ținuturile noastre”.

Am arătat mai sus că *popor* a ajuns să desemneze pământurile din jurul unei mănăstiri, al unui sat etc. Această semnificație n-ar fi apărut dacă *popor* n-ar fi denumit, inițial, o așezare socială stabilă, o comunitate umană al cărei element de coeziune era creștinismul.

Concluzia care se desprinde din examinarea istoriei cuvântului *popor* este că menținerea lui în română presupune în mod necesar sedentarismul populației dacoromane la nordul Dunării; adoptarea creștinismului era de neînchipuit la o populație de nomazi. *Popor* se alătură termenilor prin care se denumește „proprietatea moștenită”. Aceste semnificații vechi ale lui *popor* justifică și pătrunderea neologismelor efemere *popul*, *pópol* din zona latino-romană la începutul secolului al XIX-lea.

## A PUNE

Verbul *a pune* (din lat. *ponere*) nu a fost moștenit ca unitate lexicală izolată, ci împreună cu o relativ bogată familie de alte verbe, toate constituite pe baza lui *ponere*, în interiorul latinei. Înșirăm aici componentele acestei familii etimologice, arătând, în cazurile necesare, transformările semantice mai importante care s-au produs în limba română.

*A apune*, care descinde din latinul *apponere* „a pune lângă” (un derivat cu *ad*), a căpătat înțelesul de „a se culca (despre soare, stele), a asfinți”: *apune soarele, apun stelele*; part. *apus*. Pentru sensurile din limbile romanice occidentale, v. CDDE, s. *pune*.

*A depune*, din latinul *deponere* „a pune jos”, s-a conservat în limbajul crescătorilor de vite, dezvoltând semnificația particulară „a prinde vițel; a fi gata să fete” (despre vaci, bivolițe); se spune în Gorj: *vaca e depusă să fete*.

Verbul *a despune*, cunoscut numai textelor vechi, cu sensul de „a domni, a stăpâni, a cârmui un popor”, este urmașul direct al lui *disponere* „a orându-i, a stabili, a decide”. Iată un citat din *Codicele voronețean*: „pașteți ... turma lu Dumnezeu ... nu ca cela ce *despunru* în rrându” (ediția Mariana Costinescu, Editura Minerva, 1981, p. 390); tot acolo și subst. *despus* „autoritate, putere, stăpânire” (p. 284).

Vechi și popular este și *a prepune*, care însemnează „a așeza înainte; a presupune; a bănu-i” și vine din latinul *praeponere* „a pune în frunte, a pune mai presus”.

*A răpune*, specific tot nivelului arhaic și popular al limbii, are înțelesul de „a pierde, a prăpădi, a omori, a învinge” și continuă latinul *reponere* „a pune din nou, a pune jos”. Evoluția semantică de la „a pune jos” la „a învinge” și apoi „a omori” e normală.

Cu întrebuințarea generală și cu o mare frecvență în limba curentă, *a spune*, sinonim cu *a zice*, este și el înrudit prin origine cu *a pune*, etimonul său fiind derivatul latin *exponere* „a expune, a pune la vedere”.

În sfârșit, *a supune* „a cuceri, a aduce sub stăpânire”, cunoscut bine și în textele vechi, provine din *supponere* „a pune dedesubt”; s-au format în românește: *supunere, supus; nesupunere, nesupus*.

Aceste verbe, dintre care unele sunt consemnate numai în limba cărților din veacurile trecute, alcătuiesc un fel de constelație de derivate în jurul lui *a pune*, creându-i acestuia o poziție temeinică în vocabular. Din câte ne dăm seama, *a pune* este singurul verb moștenit cu un număr atât de mare (șapte) de derivate verbale.

Cu toate că în conștiința vorbitorilor legătura derivativă se va fi rupt de timpuriu, din cauza deosebirilor semantice foarte importante (*a spune*, de exemplu, e foarte îndepărtat ca sens de *a pune*), verbul de bază, *a pune*, a continuat să fie productiv, într-un anumit fel, chiar și pe teren românesc în epoca modernă. De exemplu, după francezul *imposer* și latinul *imponere*, s-a format în română *a impune*, împrumutându-se, de fapt, numai prefixul. Prin astfel de „traduceri” parțiale din latină și franceză se explică și: *a compune* (și *a descompune*, *a recompune*), *a depune* (cu sensul neologic), *a dispune*, *a interpune*, *a juxtapune*, *a opune*, *a postpune*, *a presupune*, *a propune*, *a repune*, *a suprapune*, *a transpune*. Prin cele 13 unități verbale noi, constituite în epoca modernă a limbii pe baza lui *a pune*, acesta ocupă primul loc față de celelalte verbe cu infinitivul în *-e* ca productivitate neologică.

*A pune* face parte dintr-o conjugare săracă din punct de vedere cantitativ. Dintr-o statistică pe care am întocmit-o pe baza *Dicționarului explicativ al limbii române* (DEX, 1975) rezultă că din cele aproximativ șase mii de verbe din câte sunt înregistrate în acest dicționar numai 291 aparțin conjugărilor a II-a și a III-a. Cu sufixul *-ea* la infinitiv sunt 31 de toate, dintre care 16 sunt verbe vechi (*a avea*, *a bea*, *a cădea*, *a dura*, *a încăpea*, *a mânca*, *a părea*, *a plăcea*, *a putea*, *a scădea*, *a șede*, *a tăcea*, *a vedea*, *a vrea*, *a zăcea* – toate moștenite din latină – și *a străvedea*, format în românește) și 15 sunt noi (*a apărea*, *a compărea*, *a dispărea*, *a decădea*, *a revedea*, *a complăcea* etc.). Nici unul dintre verbele neologice în *-ea* nu are radical nou; toate sunt formate cu prefixe noi de la verbele moștenite.

Cu sufixul *-e* la infinitiv avem 260 de unități, repartizate astfel: 117 vechi, adică moștenite (de exemplu: *a bate*, *a cere*, *a coase*, *a crede*, *a curge*, *a duce*, *a face*, *a frige*, *a merge*, *a pierde*, *a pune*, *a rupe*, *a trage*, *a trece*, *a trimite* etc.) sau, câteva (17), create în română prin mijloace interne (de exemplu: *a descoase*, *a încrede*, *a întrece*, *a preface*, *a prelinge* etc.) și 143 noi, aproape toate formate după procedeele pe care l-am ilustrat cu derivatele lui *a pune*. Astfel, de la *a curge* s-au constituit: *a decurge*, *a parcurge*, *a recurge*; de la *a duce*: *a conduce*, *a deduce*, *a induce*, *a introduce*, *a produce*, *a reduce*, *a reproduce*,

*a seduce, a traduce; de la a trage: a abstrage, a contrage, a distrage, a extrage, a retrage, a sustrage; de la a trimite: a admite, a comite, a demite, a emite, a compromite, a omite, a permite, a promite, a readmite, a transmite* (baza lui *a trimite* este în latinește *mittere* „a trimite”); de la *a ține: a aparține, a conține, a deține, a întreține, a reține, a susține*. Faptul că se pot crea familii neologice pe baza cuvintelor din fondul vechi al limbii a fost observat mai întâi de Ion Heliade Rădulescu (*Paralelism între română și italiană, în Opere, II, ed. D. Popovici, 1943, p. 230 ș.u.*); v. și Al. Graur, *Cuvinte înrudite*, București, 1980.

Sunt foarte puține verbele neologice în *-e* care nu au o bază veche românească: *a concludere, a exclude, a include* (ca verb moștenit. *includere* se recunoaște în *a închide*), *a converge, a depinde, a desfide, a distruge, a divide*.

Deci, cca. 5700 de verbe din româna de azi aparțin la conjugările în *-a* și în *-i* (v. datele statistice complete în SCL, XXVI, nr. 5, 1976, p. 485 ș.u.; v. și sondajele statistice efectuate de Al. Graur, *Tendințe*, p. 230). E firesc să ne întrebăm, în cazul acesta, cum se explică totuși rezistența claselor verbale slab reprezentate cantitativ. Dacă deschidem Dicționarul Academiei la verbe ca *a avea, a bate, a crede, a face, a merge, a pune, a putea, a rupe* etc., observăm că acestea ocupă coloane întregi (*a face*, de exemplu, e tratat pe 38 de coloane în vechiul dicționar academic, iar *a pune*, pe 23 de coloane ale noului dicționar), că sunt distribuite în zeci și zeci de contexte specifice, că au o mare încrengătură de sensuri și că apar într-un număr imens de derivate, locuțiuni, construcții fixe etc.

Toate verbele vechi în *-ea* și *-e* sunt, fără excepție, de origine latină, iar cele neologice, de la aceleași conjugări, sunt alcătuite, aproape toate, pe baza celor moștenite, după modele de structură lexicală latino-romanice. Cele două conjugări nu sunt „moarte”, după cum se spune adesea, căci unitățile prin care sunt reprezentate au o importanță covârșitoare în limba curentă, iar productivitatea acestor conjugări se manifestă în planul neologic al limbii.

Din acest exercițiu de analiză, având ca pretext verbul *a pune*, rezultă importanța extraordinară de mare a fondului lexical moștenit din latină. El a contribuit la regenerarea în spirit latino-romanice a românei culte din epoca modernă.

Cuvânt cu o istorie bogată, *rost* vine din latinul *rostrum*, care însemna „cioc, plisc”, un derivat al verbului *rodo, rodere* „a roade”. În paranteză fie spus, din aceeași familie face parte și diminutivul *rostellum* „cioculeț, botișor”, care cred că se regăsește în română, cu sens metaforic, în *resteu* (cu variantele explicabile fonetic: *răsteu, restei, restel, lesteu*), însemnând „cuiul de lemn sau de fier prevăzut cu un cioc sau cu un cerc și cu care se închid laturile jugului”.

*Rost*, de care ne ocupăm aici, se folosește încă în limba populară cu înțelesul original, ca în exemplul: „O păsărică apucă repede cu *rostul* ei cel lung” (S. Fl. Marian, citat în DLR, s.v.). Foarte devreme însă, acest cuvânt a dobândit un sens mai larg, acela de „gură”, frecvent în limba veche și în cea populară. Iată un citat din scrierile lui Creangă: „Și sfânt să fie *rostul* părintelui Duhu, căci tocmai așa s-a întâmplat”. *Rostrum* „gură” ne întâmpină și în latină, în texte cu caracter vădit popular (cf. Mihăescu, *Lat. dum.*, p. 225). Același sens îl are *rost* și în aromână (*arostu*), ceea ce însemnează că s-a dezvoltat foarte devreme, chiar în interiorul latinei populare. Locuțiunea *pe de rost* „din memorie, pe din afară”, construită cu verbe ca *a spune, a învăța*, e o dovadă că sensul „gură” al lui *rost* era general în româna comună. De altfel, evoluția paralelă cu *gula* „gâtlej, beregată, gât” (rom. *gură*) a dus la sinonimia acestora și, din concurența lor, la dispariția lui *rost* din terminologia corpului omenesc (v. Mihăescu, *Romanité*, p. 208).

Printr-o metonimie, *rost* a evoluat ușor la înțelesul de „greaș, glas, vorbire, limbă, facultate de a vorbi”: „Nece se află minciuri în *roștul* lui” (*Codicele voronețean*, p. 75<sup>v</sup>, 1); „Au mărturisit prin însuși *roștul* graiului lor” (document de la 1824, cf. DLR, s.v.); „Și dentr-acelea cărți și din *rostul* aprodului au înțeles Ștefan-Vodă toată povestea” (M. Costin, *Opere*, p. 171); „Sub șăgalnicul *rost* al povestitorului, simțim inima strânsă de durere a patriotului moldovean” (Galaction).

De la acest înțeles al lui *rost* a derivat apoi verbul *a rosti*, din aceeași categorie semantică cu *a zice, a spune, a vorbi, a glăsu*, a

pronunța, a expune, a ține un discurs, dar cu particularități stilistice care îl îndepărtează de aceste sinonime. Substantivul *rostire* are, ca și verbul de care se leagă, forța semantică a cuvântului popular și arhaic, din care pricină e preferat oricărui sinonim. S. Pușcariu își subintitulează *Rostirea* volumul al II-lea (studiul foneticii) al cunoscutei sale opere *Limba română*, iar Constantin Noica a publicat două cărți (1973, 1987) care conțin în titlu sintagma *rostireu românească*.

Unul dintre sensurile cele mai interesante ale lui *rost* este cel din terminologia războiului de țesut: „spațiu între firele urzelii prin care trece suveica cu firul de bătătură”. E un sens metaforic, căci firele de urzeală, petrecute prin ite și prin spetează, se întâlnesc la „gura” pânzei în forma unui „cioc”, a unui unghi cu vârf ascuțit. De aici și locuțiunile *a porni rostul*, *a pune rostul*, *a face rost* (pânzei) și verbele *a rosti*, *a rostui*, toate cu însemnarea „a începe țesutul, a face gură pânzei, a lega smocurile de urzeală pentru a începe gura pânzei”. Pentru „a face rostul pânzei, când se calcă pe iepe și se schimbă itele”, în ALR, II, s.n., h.482, e notată frecvent și forma *rostează*, care presupune un infinit *a rosta*, deci un derivat foarte vechi, ca toate verbele în *-a*.

*Rost* se mai cheamă și spațiul dintre coarnele rășchitorului unde se încrucișează firele urzelii (v. h. 450 „rost la rășchitor” din ALR, II, s.n., de unde rezultă că cu acest sens *rost* circulă aproape în toată țara; în Maramureș și Moldova: *cruce*).

*Rostuirea* pânzei (se spune, popular, „punem pânza pe rost”) presupune numeroase operații preliminare: depănatul pe mosoare, urzitul, rășchiatul, trecerea urzelii pe sul, năvăditul (prin ite și spetează), ca să se poată întocmi apoi gura pânzei la sulul de dinainte.

Am dat aceste amănunte pentru a arăta că de la sensul privitor la războiul de țesut, cu care e folosit *rost* în terminologia industriei casnice populare, se trag înțelesurile lui foarte variate, unele abstracte, chiar de un înalt grad de abstractizare, dar toate dezvoltate în limba populară, de unde au pătruns și în limbajul cult: „mod de organizare, ordine, rânduială, aranjament, grupare; situație socială; înțeles, tâlc. noimă, scop, menire, socoteală, rațiune, justificare etc.”, ca în exemplele pe care le reținem din DLR: „Făcură tot ce trebuie pentru *rostul* căsătoriei lor” (Ispirescu). „Să știi însă că tot în gazetărie o să-ți afli un *rost*” (Z. Stancu), „Ce gânduri *fără rost* îți vin!” (G. Coșbuc); „Abia atunci arhitectul pricepu *rostul* vizitei” (G. Călinescu); „*Rost de poezii*” (= aranjament de ...) este titlul unui volum al lui Barbu Paris Mumuleanu, de pe la

începutul secolului al XIX-lea. Se adaugă aici mulțimea de locuțiuni verbale, adjectivale, adverbiale, extrem de frecvente în limba de azi: *a ști rostul* „a fi familiarizat cu ceva”, *a-și pierde rosturile* „a se zăpăci, a-și ieși din obișnuințe”, *a face rost* (de ceva) „a obține, a procura”, *a fi rost* (de ceva) „a se ivi o ocazie favorabilă pentru ceva”, *a nu-și afla rostul* „a nu-și găsi liniștea”, *a nu mai avea nici un rost* „a nu avea astâmpăr, a-și simți existența lipsită de sens”, *a da de rost* „a desluși, a înțelege”, *a lua la rost* „a muștra”, (om) *fără rost* „dezordonat, fără căpătâi”, (aleargă) *fără (de) rost* „zadarnic, inutil”.

Așadar, cu semnificații sărace și concrete la origine, *rost* a devenit în limba contemporană, trecând mai întâi prin filiera terminologiei rustice a industriei casnice, un cuvânt cu o poziție foarte importantă în ansamblul vocabularului. Pentru unele interpretări puțin diferite de ale noastre, v. Tohăneanu și Bulza, *O seamă de cuvinte românești*, Timișoara, 1976, p. 128-129; Constantin Noica, *Cuvânt împreună despre rostirea românească*, București, 1987, p. 20-27, Ion Coteanu și Marius Sala, *Etimologia și limba română*, București, 1987, p. 52-53.



# SÂNZIENE

Folosit de obicei la plural, *Sânziene* este numele popular al sărbătorii religioase de la 24 iunie, cu câteva zile înainte și după această dată. Este, de fapt, o sărbătoare străveche, de dinaintea romanizării Daciei, închinată venirii verii și coacerii holdelor, o sărbătoare care, ca multe altele, nu a căpătat decât formal coloratura creștinismului tutelar.

De nopțile *Sânzienelor* sunt legate numeroase credințe, obiceiuri populare și practici divinatorii: atunci înfloresc, pentru o clipă, iarba fiarelor, cu care se desferecă orice încuietorie și, tot atunci, animalele capătă darul vorbirii și se strâng la sfat, iar oamenii fac cununi de flori pe care le pun la gâtul vitelor să aibă fruct bogat. Fetele poartă flori de sânziene în păr, în sân sau le pun sub căpătâi ca să le apară în vis ursitul. Prin Maramureș, feciorii urcă pe dealuri cu făclii de rășină topită pe care le învârtesc în sensul mersului aparent al soarelui. În diferite părți ale țării, de Sânziene se culeg plantele de leac, fetele se scaldă noaptea în roua florilor sau în apa „neîncepută” a râurilor, iar prin Muntenia are loc dansul ritual al *Drăgaicei* (nume de origine slavă, sinonim cu *Sânziană*) etc. (v. Rădulescu Codin și D. Mihalache, *Sărbătorile poporului român*, Academia Română, București, 1909, p. 73-74; Tudor Pamfile, *Sărbătorile de vară la români. Studiu etnografic*, București, 1910; mai recent, un studiu de sinteză al lui Ion Ghinoiu, *Vârstele timpului*, Editura Meridiane, București, 1988, p. 102, 262 ș.u.). Pentru obiceiurile de *Sânziene* de la aromâni și unele popoare romanice, v. T. Papahagi, *Mic dicționar folcloric*, București, 1979, p. 424 ș.u.

Sărbătoare a florilor, *Sânzienele* au devenit, după cum era de așteptat, numele multor feluri de plante erbacee care înfloresc către sfârșitul lui iunie, unele dintre ele având, după credința populară, calități miraculoase, de a vindeca boli, de a apăra casa de duhuri rele, de a alunga molima din turmele de oi etc.

*Sânziană* a devenit și nume propriu (de persoană, de familie și chiar nume al unei localități), folosit prin Transilvania (detalii la

Simona Goicu, *Termeni creștini în onomastica românească*, Editura Amphora, Timișoara, 1999, p. 115 ș.u.).

Același nume îl poartă și unele ființe fantastice, dotate cu puteri supranaturale, zânele, ielele, vântoasele, drăgaicele, ceea ce a determinat pe unii savanți (Vasile Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului dacoroman*. București, 1911, p. 119-120; Mircea Eliade, *De la Zamolxis la Genghis-han*. București, 1980, p. 79) să vadă în etimologia *Sânzienei* numele zeiței *Diana* (*Sancta Diana*), care era aceeași divinitate cu Artemis – Bendis a tracilor, al cărei cult ar fi supraviețuit după romanizarea Daciei. Sub numele latin s-ar ascunde o zeiță a triburilor traco-dace: ar fi vorba, așadar, de o „interpretatio latina” a unui cult autohton foarte puternic în zona Balcanilor.

Aici ne interesează însă numai originea numelui ca atare. Trebuie spus de la început că din *Sancta Diana* nu se poate explica fonetic românescul *Sânziană*. De la *Diana*, numele zeiței castității, a lunii, a vânătoarei și a vrăjilor de noapte, se explică, fără dificultăți, atât rom. *zână* cât și alb. *zënë*, *zërë*, *zanë* „personaj al credințelor populare albaneze întruchipat într-o fată foarte frumoasă și vitează” (cf. Cabej, SGJ. II, P. 315).

După Densusianu (*Semantism anterior despărțirii dialectelor române*, II, în GS, II, 1926, p. 312-313), *Diana* ar fi fost echivalat ca sens cu *dea* „zeiță”, de unde s-ar explica generalizarea semantică a rom. *zână*, care „apare ca o urmă de păgânism mai accentuat decât în alte țări romanice unde s-a păstrat latinul *Diana*” (p. 326). De la *dianaticus*, un derivat adjectival al lui *Diana*, provine rom. *zâmatic* „zăpăcit, smintit, bezmetic”.

Pentru *Sânziană* trebuie să acceptăm etimologia dată de multă vreme de lingviști: *Sanctus* (sau *sancta*) *dies Johannis*, devenit *sâm(pt)-dzi-iuane*, apoi *sânziane*, *sânziene* (Candrea, în GS, III, 1928, p. 428); din cauza lui *nn* vocala *a* accentuată a putut rămâne intactă. Ordinea celor trei cuvinte, despre care Densusianu (GS, III, 1928, p. 433) spune că nu e firească (cea normală ar fi: *dies Sanctus Johannis*), e obișnuită în vorbirea noastră populară: *sfânta zi de Paști*, *sfânta zi de Sâmpetru* etc.

De numele propriu *Sânziana* (care vine de la numele florii) s-ar lega, etimologic, și *Cosânzeana*, rezultat din contaminarea cu n. com. *cosiță*: Ileana cea cu *cosița de aur*; metafora s-ar explica prin aceea că florile de sânziene sunt, de regulă, galbene, iar personajul basmului e o fată blondă (v. Tiktin, DRG, s.v.: Șt. Pașca, în DR, VI, 1931, p. 452).

Așadar, sărbătorile populare de *Sânziene* (*Drăgaică*), manifestate printr-o sumedenie de obiceiuri păgâne legate, cel puțin unele dintre

ele, de cultul Diane și plasate în timp în apropierea solstițiului de vară, au fost adoptate de calendarul creștin în cadrul celebrării nașterii Sfântului Ioan Botezătorul, de la care s-a format și numele sărbătorii.

*Sânziiană* (*Sânziene* și var. *Sâmziene*) se numără printre puținele cuvinte în compoziția cărora se recunoaște latinescul *sanctus* „sfânt”. În limba veche, *sânt* (și varianta *sân*) era foarte frecvent, evident în cărți religioase: îl întâlnim însă și astăzi în texte folclorice. Cu vremea, *sânt* (*sân*), urmașul direct al lui *sanctus*, a cedat locul lui *sfânt*, din slavă, intrat pe calea cărților de cult bisericesc. Între cele două sinonime se simte o distincție stilistică: *sânt* (*sân*) pare popular și de limbă vorbită, pe când *sfânt*, livresc, cult. În textul poetic, *sânt* capătă o mare forță expresivă, ca, de exemplu, în creația lui M. Eminescu: „Suflete, de-ai fi chiar demon, tu ești *sântă* prin iubire” (*Venere și Madonă*) sau: „Din demon făcu o *sântă*, dintr-un chicot, simfonie” (id.). În *Epigonii*, remarcăm aceeași preferință: „Eliad zidea din visuri și din basme seculare/Delta biblicelor *sânte*, profețiilor amare”, iar în final: „Rămâneți dară cu bine, *sânte* firi vizionare”.

*Sânt* (*sân*) se păstrează până astăzi în numele compuse de sărbători populare: *Sânvăsii*, o formă sudată din *Sântu Vasile*, de la care s-a format și verbul *a* (*se*) *sânvăsia* (-ez), folosit în Gorj pentru următorul obicei: în noaptea de *Sânvăsii* (Anul Nou) se adună flăcăii la o casă (de obicei cu fete multe) și pun pe vatra încinsă doi grăunți de piatră acră (= alaun), câte unul pentru fiecare din cuplul îndrăgostiților; când fierb, grăunții se unesc sau se depărtează, ceea ce simbolizează viitorul iubiților, adică dacă se vor căsători sau nu.

*Sânt* s-a conservat și în *Sânt Ion* (sudat, *Sântion*), *Sânt Petru* (*Sânpetru*). *Sânt Ilie* (din forma sudată s-a format și un adjectiv: *sântiliesc*, care apare la Creangă: „mere domnești și pere *sântiliesți*”, adică pere care se coc la Sfântu Ilie). În sfârșit, amintim, în aceeași ordine de idei, și compusele: *Sân Nicoară* (moștenit din *Sanctus Nicolas*), *Sân Giorgiu* (și sudat: *Sângeorz*, *Sânjorj* și chiar *sânjor*, ca denumire a ramurii înverzite cu care se împodobesc porțile caselor la țară de ziua Sfântului Gheorghe, ca simbol al primăverii), *Sântoader*, *Sâmedru* (= Sfântu Dumitru), *Sântandrei* etc., de care sunt legate o mulțime de credințe și datini.

De observat că întotdeauna *sânt*, în astfel de compuse, e nearticulat (*sânt Andrei*, dar *sfântul Andrei*) ca și *moș* (*moș Vasile*). Numele proprii compuse cu *sân(t)* fac parte din grupul de cuvinte conservate mai cu seamă în aria transcarpatică, mai puternic romanizată și mai conservatoare, după cum a arătat S. Pușcariu.

În compusele cu *sanctus*: *Sângiorz, Sâmedru, Sâmpietru, Sânicosoară, Sântoader, Sânziene*, se recunosc nume proprii vechi grecești (sau semite), care au pătruns de timpuriu în terminologia religioasă creștină din latina dunăreană. Alături de alte elenisme din același domeniu terminologic (*angelus, baptizare, basilica, blasphemare, christianus, draco, presbyter* etc.), devenite: *înger, a boteza, biserică, a blestema, creștin, drac, preot* etc.), ele au fost moștenite în română ca cuvinte latinești. Creștinismul s-a propagat la nordul Dunării în limba latină, ceea ce înseamnă că în acest teritoriu latina era limba oficială la începutul secolului al IV-lea când aici noua religie e atestată arheologic.

## SOARE

Nu e deloc surprinzător ca un cuvânt de importanța lui *soare*, cu întrebuintări neutre în graiul comun, să intre în structura unui mare număr de combinații metaforice de felul: *soarele vieții, soarele iubirii (al puterii, al gândirii, al minții, al dreptății, al renașterii, al progresului, al păcii etc.)*. Trăsăturile noționale: *lumină, căldură, strălucire, frumusețe etc.*, prin care *soare* devine atribut stilistic în acest tip de construcții, sunt ele însele trecute mai întâi în planul metaforicului.

Se știe că, întocmai ca multe alte popoare, și îndepărtării noastre strămoși adorau soarele, credință păgână uitată cu vremea într-un veșmânt lingvistic creștin: *sfântul soare*. Invocarea *Sfântului Soare* în incantații ca: *Soare, Soare, sfinte Soare* amintește de cultul antic al lui Mithras, larg răspândit în Dacia antică. Urmele adorației trebuie văzute și în comparațiile superlative din limbajul popular afectiv privind însușiri umane pozitive: *Se uitau la ea ca la soare* (= cu mare dragoste); *La soare te puteai uita, dar la dânsa ba*; *Ruptă din soare de frumoasă* (= nespus de frumoasă).

Poate că în acest sens trebuie interpretat și faptul că *soare* s-a impus ca nume al tuturor astrilor care au lumină proprie. De exemplu: „Când *sorii* se sting și stelele pică / Îmi vine a crede că toate-s nimică” (Eminescu) sau: „*Un soare* de s-ar stinge-n cer / S-aprinde iarăși *soare*” (*id.*). Prin forma de plural *sori*, ne dăm seama și de genul masculin al cuvântului, același gen în toate limbile romanice (compară însă cu germ. *die Sonne*, de gen feminin).

Despre mitul și cultul soarelui la popoarele străvechi s-a scris enorm. Ne limităm aici la a arăta că în folclorul românesc *soarele* este o personificare frecventă, apărând de obicei în raport cu *luna*. Amintim, pentru exemplificare, splendida legendă *Soarele și luna*, în care cei doi astri sunt frați. Soarele, îndrăgostit de sora sa, vrea s-o ia de nevastă, dar ea s-aruncă în fântână: „Dar Dumnezeu ce făcea?! Din fântână o scotea / De *Soare* o despărtea / Sus pe ceruri îi punea:/ Pe

*Lună* la asfințit / Pe *Soare* la răsărit” În balada *Miorița*, cei doi luminători apar totuși însoțiți: „Că la nunta mea / A căzut o stea / *Soarele și luna* / Mi-au ținut cununa”. Această implicație cosmică în viața oamenilor e reluată în basmul cult: „Socrul roagă-n capul mesei să poștească să se pună/ Nunul mare, mândrul *soare*, și pe nună, mândră *Lună*” (Eminescu, *Călin*).

Pentru *răsărit* și *apus*, româna a recurs la formele de supin substantivat ale unor verbe de origine latină: *resalio* (derivat din *salio* „a sărit”) și *appono* „a pune deoparte”, verbe concrete. Mai interesante sunt însă formele populare, de mare vechime, compuse din substantivul *soare* nearticulat și verbul la prezent: *soare-răsare* și *soare-apune* (la acestea se adaugă sinonimele: *soare-scapătă*, *soare-petrece*). E interesant de remarcat că pentru „apus” româna dispune de mai multe sinonime decât pentru „răsărit” (v. pe larg *Concord.*, p. 23-24): *asfințit* (baza slavă *sfânt* a substituit pe cea latină: *sânt* < *sanctus*, recunoscută încă în limba populară: *soarele asânțește*), *scăpătatul soarelui* (*soarele scapătă*, adică trece pe partea cealaltă a muntelui, cf. Densusianu, GS, II, 1926, p. 323). Primul termen, *asfințit*, are conotație creștină (v. Bogrea, *Semantism românesc și semantism balcanic* în „Omagiu lui I. Bianu”, București, 1927, p. 51-69, pe care l-am citat în *Concord.*, p. 24), celălalt e propriu limbajului pastoral.

## A SPUNE

Vom încerca să surprindem câteva dintre situațiile în care înlocuirea lui *a spune* prin sinonimul *a zice* nu este posibilă (sau nu e potrivită). Cele două verbe sunt de origine latină (*exponere, dicere*) și au o importanță aproximativ egală în vocabularul românei contemporane. Ca și corespondentele lor din celelalte limbi romanice, ele sunt unități lexicale fundamentale, adică figurează în vocabularul de bază al românei. Sinonimia lor este, evident, parțială, ceea ce și explică faptul că limba le menține în uz pe amândouă. Ele se disting prin anumite particularități semantice și sintactice, pe care încercăm să le relevăm folosind unele citate reproduse în DLR pentru ilustrarea sensurilor lui *a spune*.

Mai întâi remarcăm că în limba veche *a spune* e folosit uneori cu înțelesul „a arăta, a înfățișa”, pe care îl avea lat. *exponere*. Într-un text din sec. al XVI-lea citim: „*Spusu-mi-ai* (= arătat-mi-ai) cale de viață, și impluși-me în veselie cu fața ta” (*Ps. sch., II, p. 22*); „Ceriul *spure* (= arată, înfățișează) slava zeului; făptura mărilor (= mâinilor) lui *spuse* (= arată) vrătute” (*id., p. 30*). În secolul următor, la Dosoftei, apare: „*Să spusă* cu soțiile sale la divan” (= se înfățișă cu tovarășii săi ...). Acest înțeles vechi apare și în aromână: (Capra) „*le-aspuse* (= arată) calea țe-apucară căpârli” (TDRG); „*S'1' i-aspun* nă petală” (= să-i arăt o potcoavă, Papahagi, DDA, s. *aspun*). Bineînțeles că în astfel de contexte comutarea cu *a zice* este exclusă.

Cât privește limba contemporană, se observă că *a spune* nu se poate substitui prin *a zice* când e folosit cu un pronunțat caracter durativ, iterativ, frecventativ; această întrebuintare a lui *a spune* (derivată din cea precedentă) se realizează în diversele combinații în care apare. Astfel, în exemple ca: „*Spune-mi o poveste*”; „*Îi spune vorbe dulci*”; „*Mi-a spus câte și mai câte*”; „*Întâmplarea asta o spune mereu*” ș.a., nu e posibilă înlocuirea cu *a zice*.

Prin faptul că *a spune* e preferat în contextele care exprimă acțiuni continue sau repetabile (spre deosebire de *a zice*, folosit frecvent ca verb momentan, punctual) se explică posibilitățile sinonimice mult mai mari

decât ale lui *a zice*, paleta de sensuri mai bogată și mai variată decât a acestuia. *A spune* apare, de exemplu, echivalent semantic cu *a mărturisi*, *a declara*, *a povesti*, *a comunica*, *a aduce la cunoștință*, *a divulga*, *a susține*, *a afirma* etc., ca în propoziții de felul celor care urmează: „Vreau să *spun* tot adevărul” (= să mărturisesc); „E ușor a scrie versuri / Când nimic *nu ai a spune*” (= a comunica, a relata); „Atâta știu, atâta *vă spui*” (= relatez, prezint, expun, mărturisesc): „Iar codrii ce-nfrățiți cu noi / Își înfioară sânul / *Spun* că din lacrimi e-mpletit / Și Oltul, biet, bătrânul” (= povestesc): „În inima ei parcă se petrece nu știu ce ... poate vreun dor ascuns care *nu-i venea a-l spune*” (= a destăinui, a da pe față); „*Spune-mi* cu cine te-aduni să-ți *spun* cine ești” (= arată, declară); „Nu cred ce *spune* acest autor” (= susține, afirmă); „*Să nu spunei* ce-ați văzut” (= să nu faceți cunoscut); „Ne-am iubit, bade, pe-ascuns / Cine ne-o văzut ne-o *spus*” (= a pârât, a dat în vileag, a denunțat). Exemplele de acest fel pot continua. Se vede clar că sunt combinații sintactice proprii verbului *a spune*. Din citatele reproduce aici, ar rezulta că *a spune*, verb tranzitiv, ca și *a zice*, e folosit rar cu valoare absolută, adică fără obiectul direct exprimat. În citatul: „Cum *spui* tu așa facem” (= hotărăști, decizi), înlocuirea cu *a zice* e normală, pentru că verbul are valoare momentană și nici nu e însoțit de un obiect direct. La fel: „Am *să-i spun* în față” (= am să-i zic în față).

S-ar părea că *a spune* se distinge de *a zice* și în cadrul construcțiilor cu un verb semiauxiliar (*a putea*, *a vrea*, *a trebui*), ori în propoziții cu pronume neaccentuat în dativ sau acuzativ, cu un pronume negativ, în fraze cu propoziții complementive construite cu conjunctivul ș.a. Iată exemple: Poate *spune* orice; A vrut *să spună* altceva; Trebuie *să-i spui* deschis; N-aveau nimic *să-și spună*; *Să nu spui* nimic din ce ai văzut; A *spus* să nu-l mai așteptăm etc. În toate aceste situații însă prevalează valoarea durativă a verbului, sinonimia lui cu echivalentele verbale durative. Aceasta este, credem, trăsătura cea mai importantă prin care *a spune* se deosebește de *a zice*.

Un context constituit dintr-un pronume personal în dativ și un acuzativ cu funcție de obiect direct impune mai degrabă pe *a spune* decât pe *a zice*: Le-*am spus*-o; Ce *vă spuneam*? *Spune-i* și ei întâmplarea.

Există și unele construcții fixe, expresii specifice limbii vorbite sau celei populare alcătuite pe baza lui *a spune* fără posibilitatea înlocuirii cu *a zice*: *Drept să (-ți) spun*; *A spune verde în față* (= a vorbi deschis, fără ocolișuri); *A-și spune cuvântul* (= a-și exprima părerea despre ceva); *A-i spune inima* (a presimți: *Îmi spune inima* că o să vină); *A spune verzi și uscate* (= a trâncăni, a pâlăvrăgi). Pot fi adăugate formule ca: *Nu mai spune!* *Ce spui!* care exprimă mirarea, uimirea, neîncrederea față de afirmațiile colocutorului, Iată un exemplu din Creangă: „Cam de câți ani îi fi



tu? – Ia, poate să am vro treisprezece ani. – *Ce spui tu, măi? ... Eu de-abia ți-aș fi dat șapte, cel mult opt ani.*” (cf. DLR).

A *spune* apare uneori, în limba cultă, cu înțelesul de „a cânta”, evident, sub influența lui *a zice*. În DLR, sunt exemplele: „Sub fagi la umbră deasă, *spune-n fluier un păstor*” (Pillat); „Cântecul ăsta *să-l spunem în doi*” (Labiș). E posibil ca *a zice* „a cânta”, atât de frecvent în limba populară, să fi conservat chiar din latină acest sens durativ (*comp. lat. dicere carmen*; Dianam *dicite*, unde verbul are sensul de „a compune, a cânta, a celebra”).

Cele două verbe pot apărea în aceeași frază cu o evidentă deosebire semantică între ele: „Acolo se adună cârdul întreg și încearcă colindele ce *vor fi spuse* (= povestite, recitate) sau *zise* (= cântate sau citite din carte)”. Pamfili (în DLR, s. *zice*). La fel: „Cine știe un cântec frumos, *să-l zică* (= să cânte), cine știe o poveste bună, *s-o spuie* (= să povestească)”. Caragiale (în DLR, s. *zice*).

În stilul narativ, *a zice* introduce vorbirea autorului mai frecvent decât *a spune*: „– Dar ce-ai uitat, dragul tatei ... *zise* craiul cu mirare” (Creangă); „– *Spune, zise* foarte binevoitor, deși cu oarecare nerăbdare, prefăcutul” (Caragiale). Această valoare a verbului *a zice* aparține, inițial, textelor biblice: „*Zis-a* Domnul pilda aceasta ...”; „Domnul *zise* către mine: – Fiiul meu ești tu” (Coresi, *Psaltirea sl.-rom.*, 1577, ed. Stela Toma, București, 1976, p. 37).

*A zice* e frecvent în construcțiile impersonale: „(*Se*) *zice* că a fost odată ca niciodată”.

Substituția cu *a spune* nu e posibilă (sau, cel mult, e forțată) în expresii și locuțiuni de felul: *că bine zici* (= ai dreptate), *așa mai zic și eu* (= așa e bine), *s-a zis cu* (el) = nu mai are scăpare, *va să zică* (ce va să zică una ca asta?) = înseamnă, *care va să zică* (= prin urmare, deci), *n-am ce zice* (= așa este, e drept, n-am obiecții), *ce se zice*, *cum s-ar zice* (= adică) și multe altele înregistrate în dicționarul academic. Aceste valori derivă, după părerea noastră, din aceea esențială de verb momentan.

Se pot adăuga derivate de felul: *zicală* (= maximă populară), *zicătoare*, *zicătură*, *zicere* (cu o semantică foarte bogată: enunț, cuvânt, termen, poruncă, afirmație) etc. care nu au paralele în cadrul derivatelor lui *a spune*.

Am relevat aici numai câteva dintre particularitățile semantice și sintactice ale verbului *a spune*, considerate prin raportare la *a zice*, de care se separă în mod vădit în cadrul grupului de *verba dicendi*. Există, prin urmare, motive suficiente prin care se justifică menținerea ambelor verbe în uzul general al limbii.

## STRUGURE

Cuvântul *strugure* denumește fructul pe care îl „răpim” viei la începutul toamnei. Am spus „răpim” pentru că numele popular al lui septembrie, *râpciune*, când se culeg viile, descinde, etimologic, din lat. *raptio*, *-onis*, care însemnează „răpire, rapt, apucare cu forța, smulgere”. La fel, albanezul *vjeshtë*, numele popular al „toamnei” (mai exact, al culesului viei), provine dintr-un verb (*vjel*) cu sensul „a culege, a culege via, a rupe strugurii din vie”. Și în alte limbi numele toamnei se identifică cu al culesului viei, de exemplu germ. *Herbst* „toamnă; cules; recoltă”. Pentru *strugure* nu avem o etimologie sigură. Unii învățați cred că e un cuvânt de origine veche germanică, gepidă, alții încearcă să-l explice prin greaca veche sau să reconstruiască teme lexicale latinești (v. II.R. II. 1969, p. 369). După părerea noastră, ca și a altor cercetători, *strugure* e un cuvânt rămas de la daci (v. pe larg *Vocab.*, p. 116-117). E posibil ca forma inițială să fi fost *strug*, care mai circulă și astăzi, atât cu sensul de „tulpină târătoare, viță”, cât și cu cel de „fruct al viței de vie”: *strug de vie, vița strugului* (cf. I. Nuță, în LR, 1979, p. 505 ș.u.) sau de „ciorchine”: *un strugure de poamă* (în Biblia de la 1688), *strugurul* de care se țin bobیțele poamei (Uricariul, 1847), *strugur de mure, strug de viorele* (Marian, în DL.R., s.v.). După pluralul *struguri* s-a refăcut, foarte devreme, un singular *strugure*. E potrivit să arătăm că aproape toate cuvintele românești terminate în *-ur(e)* neaccentuat sunt masculine și provin fie din latină, fie din substrat: *fagure, graure, iepure, mascure, vulture; abure, balaur, fluture, mugure, sâmbure, viezure* etc. Toate acestea au și variante în *-ur*: *flutur, vultur; abur* etc., ca și *strugur*. Această caracteristică formală a lui *strugure* e un indiciu că e vorba de un cuvânt străvechi. Se poate adăuga aici un fapt de natură semantică: în unele zone mai arhaice, *strugure* (și derivatele *strugurel, strugușor*) are și sensul de „coacăză, agrișă”, prin urmare cuvântul de bază al comparației este *strugure*. La fel, unele compuse,

*strugurele ursului, struguri negri, strugurele vulpii, strugur câinesc* etc. denumesc diferiți arbuști (agriș, coacăz, zârnă) cu fructele dispuse în ciorchine; și această observație vine în sprijinul ipotezei că *strugure* e cuvânt moștenit. Aceste compuse (v. DLR. s.v.) se apropie semantic de alb. *shtrudhull* „fragola”.

*Strugure* e sinonim cu *auă*, urmașul latinescului *uva* „strugure; ciorchine”. *Auă*, cunoscut în limba secolului al XVI-lea, se mai aude astăzi prin Dolj și Teleorman, ca denumire pentru o varietate de struguri cu boabe mici. În româna din sudul Dunării *auă* este termenul generic pentru „strugure”. Poate că accentuarea din aromână: *aiuă* (cu *a* protetic) și meglenoromână: *iă* va fi fost și în dacoromâna veche: *aiă*. Astăzi însă, acolo unde a fost înregistrat, accentul apare pe *a*: *aiă*; proteza lui *a* se va fi produs independent de aromână.

Alt sinonim al lui *strugure* este *poamă*, din lat. *poma*, pluralul lui *pomum* (ca și *pruna*, pluralul lui *prunum* „prună” devenit în română *prună*, sing. fem.), cu circulație restrânsă mai cu seamă la aria Moldovei.

Prin cele două sinonime, *aiă* (și *aiă*) și *poamă* se explică de ce *strugure* avea în limba veche (și astăzi prin Moldova) și înțelesul de „ciorchine”, după cum rezultă din acest text din *Noul Testament* de la 1648: „culege strugurii viei pământului că s-au copt *aiă*”; „strugur de *aiă*” (în *Lexiconul lui Mardarie*), adică „ciorchine de struguri”.

Terminologia din care fac parte *aiă* și *poamă*, la care se adaugă, din substrat, *strugure*, cuprinde și alte cuvinte de origine latină. Astfel, *viță* a evoluat normal din lat. *vitis* (*vitea*) „viță de vie”, iar lat. *vinea*, care însemna „vie, viță, butuc” a devenit *vine*, cum se aude încă prin Banat, și apoi *vie*, cu dispariția totală a lui *n* în poziție moale. *Vinea* are același radical cu *vinum* „vin”, păstrat în toate limbile romanice, după cum s-a păstrat și *mustum* „vin nou, must, suc”. În trecut fie spus, din mustul de usturoi, mai exact, din *must de ai*, a rezultat *mujdei*, cuvânt frecvent în vocabularul popular. De origine latină sunt și *coardă*, *vinaț* (din lat. *vinaceus*); viticultorul e numit tot cu un termen moștenit: *vier* (lat. *vinearius*) și, probabil, *ciorchine*, *bucium* și *butuc*.

Nu ne oprim aici asupra termenilor prin care sunt denumite varietățile de struguri, pentru că, după știința noastră, nici unul nu e moștenit din substrat sau din latină; sunt termeni intrați mai târziu din slavă, din greacă sau din limbile occidentale. Cei mai mulți însă au fost creați, unii metaforic, pe teren românesc: *corb*, *gorgan*, *gordin*, *coarnă* (*albă* și *neagră*), *razachie*, *berbecel*, *braghină*, *vulpe vânăută*, *vulpe sămă*, *câinească*, *roșioară*, *țâța oii*, *poamă galbenă*, *plăvană*,

*păsărească, tămâioasă, busuioacă, neagră moale, neagră vârtoasă, habană, poamă grasă, poamă albă, poamă roșie, poamă vărâtecă, poamă băbească, poamă boierească, gaiard, ruginoasă, fragă, turcească, verde, păsărică* (v. DLR, s. *poamă*).

E bine cunoscut faptul că geto-dacii excelau în cultura viței de vie. Îndeletnicire incompatibilă cu o viață socială nomadă. Întinsele podgorii de astăzi din toate provinciile României trebuie să fi existat, cel puțin în parte, și în vremurile străbune. Viticultura ar putea reprezenta, ea singură, argumentul lingvistic decisiv al permanenței românești la nordul Dunării (v. și Nicolae Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980, p. 211).

Cuvânt de origine latină (din nominativul *serpens*), *șarpe* e atestat încă din 1501, în documente slavo-române din Moldova, ca nume al unui postelnic *Cozma Șarpe*, de la curtea lui Ștefan cel Mare (cf. DERS, p. 229). În prima jumătate a secolului al XVI-lea apare și ca nume comun (v., de ex., *Codicele voronețean*, p. 324: *șarpele*).

*Șarpe* intră într-un număr mare de construcții comparative, „cu aluzie la forma sau răceala corpului, la mișcările ondulate ale animalului, la agerimea ochilor lui, la răutatea și viclenia care i se atribuie etc.” (cf. DLR, s.v., unde se dau citate suficiente). Folosit frecvent în limba vorbită ca epitet pentru o persoană rea, perfidă, vicleană (valoare pe care echivalentul lui *șarpe* o are în numeroase limbi), acest cuvânt a putut trece ușor în antroponomastică, mai întâi ca supranume, apoi ca nume obișnuit de familie (v. și Iordan, DNFR: *Șarpe*, *Șerpău*, *Șerpescu*, *Șerpoianu*; v. și Constantinescu, DOR, p. 380).

În limbajul popular există numeroase expresii constituite pe baza lui *șarpe*, acesta luat în înțelesul de element al „răului”: *a striga (a țipa) ca din gură de șarpe* (amintind, poate, pe eroul de baladă înghițit numai pe jumătate de către șarpe); *a sări ca mușcat de șarpe*, *a încălzi (a crește) șarpele la sân* (aluzie la motivul șarpelui din sân din unele balade?), în *gaură de șarpe* etc.

În dicționarele recente sunt înregistrate peste 30 de derivate ale cuvântului *șarpe*, ceea ce dovedește vitalitatea acestuia în ansamblul vocabularului românesc. Multe dintre ele au înțeles peiorativ: *șerpăciune* (= *șerpărie*, în sudul Olteniei), *șerpălău*, *șerpălos*, *șerpoaică*, *șerpoaică*, *șerpoi* etc. (DLR). De un interes deosebit ni se par *șerpar* și *șerpariță*. Primul dintre acestea, cunoscut mai ales prin Transilvania, are înțelesul de „chimier, brău țărănesc de piele prevăzut cu buzunare”. Se știe că dintotdeauna, în cursul istoriei culturii noastre populare, imaginea șarpelui, în forme artistice diverse, apare pe centuri metalice, ori de piele sau lână, pe coliere, pe brățări, pe vâlnice, pe ii, pe ouă

încondeiate. Motivul șarpelui (stilizat în forma unor linii șerpuite sau încolăcite) ne întâmpină în toate epocile, pe chiupurile mari de grâne, pe străchini și ulcioare de apă, pe poalele opregelor, pe stâlpii casei sau ai porții etc. Să adăugăm că prin Transilvania trânghia (sfoară răsucită sau împletită) cu care se leagă vitele la iesle se cheamă *șarpău* (cf. DLR), iar în nordul Moldovei, prin *șerpău* se denumește brăul de curele împletite. Prin urmare, există suficiente dovezi că *șerpar* e un derivat de la *șarpe*. Trebuie să amintim aici că și dacii se încingeau peste cămașă, întocmai ca dacoromânii, cu un brău lat de piele sau de lână groasă (cf. H. Daicoviciu, *Dacii*, 1965, p. 23). Nu știm însă ca acest brău să fi avut înflorituri sau cusături ondulate. În schimb, se cunosc brățărilor deschise lucrute în spirală și terminate în capete de șarpe stilizate – simbol obișnuit la popoarele indo-europene (H. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 196).

Prin *șerpariță*, al doilea derivat pe care l-am reținut în mod special, se denumesc mai multe soiuri de plante medicinale, de unde s-ar înțelege, în mod indirect, că strămoșii românilor cunoșteau întrebuințarea veninului de șarpe în medicina populară. Despre daci se știe că foloseau în războaie săgeți înmuiate în venin de viperă.

Un sinonim al lui *șerpariță* este *șerpântă*, despre care Pușcariu presupune că ni s-ar fi transmis din latina populară, de la o formă reconstruită *serpentina*.

Din sumedenia de credințe populare create în jurul acestei reptile reținem aici una singură, pe aceea a *șarpelui de casă*, în legătură cu care redăm, în transcriere parțial literalizată, un text din com. Cricov, jud. Dâmbovița: „Șarpili dă casă-i un fel dă șarpe albu. Și iel șade numai sub sobă, unde ie căldură, acolo-și face cuibu. Iel, când iese și-l vede lumea, atuncea moare cineva din casă. Iel nu iese, ca să-l vază lumea, iese numai când ie ceva rău. Și nici nu mușcă” (Petrovici, ALRT, p. 246; v. și textele de la p. 101, 155, 159, 209; „Toată casa are vâlva ei care păzește casa. Are forma unui *șarpe lung*”, ALRT, II, p. 320). Credința șarpelui de casă e amintită de Papahagi, *Mic dicționar folcloric*, 1979, p.457; v. și Rusu, în „Revue des langues romanes”, 1977, I, p. 257-267.

Șarpele de casă nu trebuie ucis, pentru că el, de fapt, protejează casa, o apără de rele, e un fel de geniu bun al casei. S-ar părea că se ascunde aici o urmă a unui străvechi sistem totemic, șarpele fiind adorat ca strămoș al unui trib (cf. Mihai Coman, *Izvoare mitice*, București, 1980, p. 187; id. *Mitologie populară românească*, I, București, 1986, p. 110 ș.u.; v. și Dumistrăcel, *Dicționar*, p. 380).

În Gorj este obiceiul ca la 9 martie, de ziua Mucenicilor, părinții să-și afume copiii pe la fundul gol cu o zdreanță aprinsă, ca să nu-i muște șerpii în cursul anului. Tot pe atunci, se face foc în bătătura casei, cu frunze, bălegar (care scot fum), peste care copiii sar ridicându-și cămașa până deasupra de coapse, cu aceeași credință că îi vor ocoli șerpii. Din tufele de mărăcini, vara, la coasă, șerpii sunt scoși cu fum: de aci expresia *a fuma ca un șarpe* (altă explicație la Dumistrăcel, *op. cit.*, p. 382: obiceiul oriental de a fuma narghilea, un tub lung, flexibil ca un șarpe, prin care se inspiră fumul; N.A. Ursu, în „Cum vorbim”, an. II, 1950, nr. 11-12, p. 20, crede că s-a pornit, inițial de la *a bea (lapte) ca șerpia*, de unde, prin extensie: *a bea tutum ca șerpia*).

Din latină, româna a moștenit, alături de *șarpe*, și pe *viperă*, care, în mod ciudat, are astăzi aparența unui termen cult; *viperă* (din lat. *viperā*) există în textele vechi, ceea ce însemnează că e un cuvânt moștenit, nu împrumutat târziu ca neologism. El s-a impus ca termen literar, în dauna lui *năpărcă*, prin excelență popular.

Aportul substratului traco-dac privind denumirile târâtoarelor din neamul șerpilor a fost mai generos decât moștenirea latină.

Amintim întâi pe *balaur*, cunoscut în unele graiuri cu înțelesul de „șarpe mare, de obicei galben”. În limba populară, apare uneori cu funcție adjectivală pe lângă *șarpe*: *șarpe balaur* (sau *balaur de șarpe*). Acest termen este însă foarte frecvent în mitologia populară. Iată caracterizarea balaurului făcută în DA după excelentul articol din dicționarul lui Hasdeu (EMR, III, p. 429-445): „Monstru cu înfățișare fioroasă, având formă de șarpe, acoperit cu solzi verzi sau aurii, cu coadă lungă, mai adesea înaripat, cu unul, șapte, nouă sau douăsprezece capete (încornurate), care cresc la loc, uneori în număr mai mare, când i se taie. Are limbi ascuțite și varsă foc din gură, care e închipuită atât de mare, încât ajunge cu o falcă-n cer și cu una-n pământ. În credința poporului, *balaurii* se nasc din șerpi, care într-o zi de primăvară se adună în mare mulțime la un loc, își amestecă balele și fac din ele o mărgea. Acela dintre șerpi care înghite mărgeaua se face *balaur*. După altă credință, orice șarpe care-n curs de șapte ani n-a fost atins de rază de soare și n-a fost văzut de ochi omenesc se face *balaur*. *Balaurii* sunt închipuți ca fiind totdeauna dușmănoși oamenilor și trăind prin fundul fântânelor, prin peșteri, prin codri neumblați și umbroși etc., sau sălășluindu-se în nori (și conduși fiind de solomonari), purtând în văzduh norii care aduc piatră, rupându-se împreună cu norul care produce puhoi”. (Pentru alte detalii referitoare la importanța balaurului în folclorul și mitologia românească, vezi *art. cit.* din EMR).

În textele noastre biblice, prin *balaur* se traduce lat. *draco* (specializat în română, albaneză și în unele graiuri franceze cu sensul „diavol”) și gr. *drákon*. În basmele populare, s-a impus sinonimul *zmeu*, cuvânt de origine slavă. Cât privește originea lui *balaur*, trebuie remarcat că există multe păreri controversate, dar, în general, se acceptă ideea apartenenței la fondul traco-dac al românei (v. expunerea noastră din *Vocab.*, p. 32-34). Se știe că pe steagul dacilor, așa cum este acesta înfățișat pe Columna lui Traian, figura ca emblemă un dragon cu cap de lup. Statueta șarpelui fantastic cu plete și încolăcit (Glykon), descoperită la Constanța, pare să fi reprezentat o divinitate tracă grecizată a populației tomitane (sec. II-III d.Hr.). Adăugăm, în sfârșit, faptul că echivalentele albaneze *bollë* „șarpele gros și neveninos” și *bullar* „șarpe de apă, neveninos”, care se deosebesc dialectal, nu au sensurile mitologice care apar la rom. *balaur*. În aromână, *balaur* nu există (incidental, antroponimul *Balaura*, cf. Capidan, DR, II, p. 810); de aci, presupunerea că, de la origine, *balaur* e specific românei nord-dunărene. În toponimia și antroponimia dacoromână, *Balaur* e un termen obișnuit.

Din aceeași familie etimologică face parte și *bală*, cuvânt popular, cunoscut în mitologie cu sensul de „fiară, monstru, duh necurat” (v. ilustrări contextuale în DA), comparabil cu alb. *bollë*. Un derivat dialectal al lui *bală* este *bălătenie* (creat după un model de felul lui *orătenie*). E posibil ca și denumirea localității balneare *Bala* din Mehedinți să provină de la semnificația „fiară, monstru, balaur” a termenului comun prin intermediul unui nume de persoană (inițial un supranume *Bală*, *Bălă*) existent în Gorj. După Bogrea (în DR, I, p. 211), top. *Bala* din Mehedinți e atestat în sec. al XV-lea cu forma *Beala* „alba”, deci nu ar avea legătură cu *bală* „monstru” (v. și I. Donat, în ACILFR, I, p. 1115 ș.u.; pentru diferite nume de persoane cu radicalul *bală*: *Bală*, *Beală*, *Balotă*, *Balș* etc., v. Hasdeu, EMR, III, p. 121; Iordan, DNFR). Am amintit numele de persoane pentru a atrage atenția și asupra etimologiei propuse de Bolocan în DTRO, I, p. 244: top. *Bala* de la un n. pers. *Bāla*, *Bala* (din sl. *běl* „alb”).

Din substratul traco-dac ne-a rămas și *năpârcă*, sinonim perfect cu *viperă*, față de care este însă mai popular; se află și în dialectele din sudul Dunării, precum și în albaneză (*nepërkë*). *Viperă* este un cuvânt izolat, pe când *năpârcă* și-a creat câteva derivate care apar de obicei prin descântece: *năpârcitură* „farmec, vrajă” (aruncată asupra cuiva), constituit după un model de tipul *pocitură*; *năpârcoaică* augm.; *năpârcos*



fig. „veninos, arțăgos, dușmănos”. Probabil că *năpărcă* se leagă etimologic și de verbul *a năpârli*.

Din aceeași familie semantică cu *balaur*, *bală*, *năpărcă* face parte și *strepede*, cuvânt popular prin care e denumit viermele din brânză. Cunoscut și în aromână și albaneză, *strepede*, de origine traco-dacă, descinde, probabil, dintr-un radical *serp-* „a se târî”, comun cu latinescul *serpens*, albanezul *ğjarpër* „șarpe” etc.

Se observă că primii trei termeni din substrat, *balaur*, *bală*, *năpărcă*, se află față de *șarpe* într-un raport ca de la particular la general. La fel se găsește *strepede* față de *vierme*. Aceasta este, de fapt, poziția mai tuturor cuvintelor din substrat față de sinonimele lor de origine latină.

În sfârșit, e locul potrivit să arătăm că din limba populațiilor preromane din Dacia ni s-a transmis și numele altei reptile, *șopârla*, care e atestat ca nume propriu, încă din 1483 (*Șopârlă*, *Șopârleni*, cf. DERS, p. 232). Termenul nu e cunoscut în aromână. Față de alb, *shapi* (var. *shapë* ar avea aceeași origine cu lat. *sappus* și gr. σήφ, cf. Graur, ML, I, 1936, p. 8), *șopârlă* conține un sufix expresiv *-ârlă* (comp. *codârlă*). De la *șopârlă* s-au format multe derivate, mai interesante fiind *șopârlariță* (și *șopârlaiță*), numele popular, rezultat printr-o metaforă, al anghinei difterice, și *șopârliță*, ca denumire a unor plante în medicina populară.

În concluzie, temenii care denumesc reptile cunoscute în zona nord-dunăreană sunt de origine latină și traco-dacă. Aceștia fac parte din limbajul unei populații rustice, de păstori și agricultori.

# TURTĂ

Cuvânt din stratul rustic al vocabularului, *turtă* descinde din latinul *torta*; sintagma *panis torta* „pâine împletită, răsucită” e atestată în *Vulgata*, text biblic din sec. IV-V (cf. Georges). Termenul s-a păstrat și în alte limbi: it., sp. *torta*, fr. *tourte*. Pentru română (și ar. *turtă*) trebuie să acceptăm ca etinom o variantă populară *turta*.

În textele vechi, *turtă* apare specializat ca denumire a „pâinii nedospite”, sinonim cu *azimă* (care circula în sec. al XVI-lea și azi prin Oltenia și Banat sub forma *adzimă*, *adzimă*, cu *dz*, ca în elementele latine), termen ecleziastic din greaca bizantină, denumind, la început, pâinea rituală făcută din aluat nedospit (cf. Mihăescu, *Infl. gr.*, p. 93).

Mai târziu, *turtă* evoluează la înțelesul de „pâine, de obicei rotundă, făcută din aluat de mălai”. Aceste specializări semantice („aluat nedospit din făină de grâu sau seacă”, și, apoi, „aluat din mălai”; constanta semantică este: „nedospit”, mai ales că turta de mălai nici nu poate fi dospită) justifică menținerea lui *turtă* în opoziție cu *pâine*. Confuzia cu *azimă* era evitată, la început, prin aceea că *azimă* funcționa ca termen de cult creștin, denumind numai „pâinea de grâu nedospită”. Totuși, cei doi termeni pot apărea uneori în același context, ca două sinonime perfecte: „Mănâncă din același castron, sorb cu aceeași lingură, rup din aceeași *azimă*, din aceeași *turtă* caldă” (Delavrancea, *Sultămica*, ap. Hasdeu, EMR, II, p. 707).

Sinonim, pe alocuri, cu *mălai*, *turtă* nu a intrat în vocabularul activ din mediul urban pentru că pregătirea acestui aliment de bază ține de indeletnicirile casnice ale lumii de la țară. Nu luăm în discuție aici înțelesul generic de „prăjituri din făinoase; produs de patiserie făcut din făină, miere și ouă; turtă dulce”, înțeles care, deși popular, nu exclude, pentru limbajul urban, influența fr. *tourte*.

Persistența lui *turtă* se explică și prin aceea că pâinea nedospită, azima (denumită inițial prin *turtă*) a fost întrebuințată în practici legate de diferite obiceiuri și credințe populare. Astfel, de exemplu, prin

Moldova, *turte rupte* sunt bucăți de azimă cu zahăr și nuci care se împart în ajunul Crăciunului în amintirea morților. Prin Oltenia se împart, tot ca pomenire, la sărbătoarea Mucenicilor sau în joia mare, *turtițe* unse cu miere. În toate zonele țării, *a rupe copilului turtă* reprezintă săvârșirea unui anumit ritual la împlinirea unui an de la nașterea copilului. Ghinoiu (*Obiceiuri*, p. 206) înșiră denumirile: *turta arieșilor*, *turta berbecilor*, *turta de Andrei*, *turtele de Crăciun*, *turtucă de Îndreleșă*, care exprimă credințe privind păstoritul, agricultura, măritișul fetelor. Toți acești termeni au în comun calitatea de nedospit a pâinii. În Muntenia, *turta furnicilor* (se mănâncă în joia de dinaintea postului mare pentru alungat furnicile), *turta ursitorilor* (la nașterea copilului), cf. Marin, Mărgărit, *Glosar Munt.*, p. 254.

Fapte de acest fel dovedesc că *turtă* a fost izolat de timpuriu în limbajul, prin natura sa destul de rezistent, al obiceiurilor și credințelor populare.

Așadar, *turtă* s-a îndepărtat mult de sinonimul său *pâine*, pe care nu-l poate substitui în construcții de felul: *Muncește pentru o bucată de pâine* (adică „un minimum de existență”); *A lua (cuiva) pâinea de la gură* (= a lipsi pe cineva de mijloace de existență); *A mânca pâinea degeaba* (= a trăi ca un parazit pe seama altuia). Nici înțelesul colectiv de „cereale, grâne, bucate”, cu care *pâine* e folosit adesea în limba populară, nu apare printre întrebuintările lui *turtă*. Nici expresia *A întâmpina* (pe cineva) *cu pâine și sare*, legată de legea nescrisă a ospetiei, nu permite substituirea lui *pâine* prin *turtă*. În limbajul religiei numai *pâine*, nu și *turtă*, apare înobilat, ca în rugăciunea domnească: *pâinea noastră cea de toate zilele* (sau *cea spre o ființă*), v. și Dumistrăcel, *Dicționar*, p. 327.

În limba populară există însă felurite întrebuintări ale lui *turtă* în expresii și construcții metaforice explicabile prin raportare la particularități ale obiectului denumit. Astfel, coptul sub *spuză* pe vetrele comune ale vechilor așezări rurale sau pe cele temporare de pe munți, la stânele întovărășirilor pastorale, explică nașterea expresiei *A trage spuza pe turtă sa*, ceea ce însemnează „a încerca să obțină un avantaj în defavoarea altcuiva”. Sintagmele *turtă de ceară*, *turtă de floarea-soarelui* (= produsul rămas după extragerea uleiului), precum și numele compuse pe baza lui *turtă* date unor plante, ciuperci sau diverselor obiecte rotunde și plate, se referă la forma turtei, cerută și de țestul rotund sub care se coace.

În locuțiunea *A fi beat turtă* (în care *turtă* atribuie valoare superlativă adjectivului) și la verbul *a se turti* „a se îmbăta rău”, *turtă* e luat în înțelesul de „(ceea ce este) imobil și lătăreț”, derivat din „nedospit. necrescut” (compară, pentru aceasta, și verbul *a turti*, care însemnează „a deforma prin lovire făcând să capete o formă lătăreată ca o turtă”).

Cuvânt de origine latină, *turtă*, uitat în vocabularul rustic, își datorează persistența în timp mai ales faptului că se referă la practici străvechi – forme de manifestare a spiritualității populare românești.

# ȚARĂ. PĂMÂNT

Latinescul *terra*, de unde provine rom. *țară*, denumește „pământul (ca planetă, ca materie, sol, uscat – opus mării –, ținut, țară)”; derivatele *terrestris*, *terrenum*, *territorium*, *territorialis* se regăsesc, ca neologisme, și în română: *terestru*, *teren*, *teritoriu*, *teritorial*.

La origine, *terra* (dintr-un străvechi *\*tersa*) denumea uscatul. Acest cuvânt s-a conservat în toate limbile romanice (fr. *terre*, it. *terra*, sp. *tierra* etc.), dar numai în română a căpătat, treptat, semnificații pe care nu le avea în latinește.

Mai întâi trebuie semnalat înțelesul de „șes, câmpie, loc cultivat, loc de agricultură, așezare rurală, sat.” Dintr-o doină populară desprindem versurile: „Sus la munte ninge, plouă./ Jos la *țară* cade rouă”, din care se vede că *țară* „șes, câmpie” e luat în opoziție cu *munte*. „Pentru populația pastorală – notează un cunoscut etnograf – *țară* este acea regiune de șes pe care el [păstorul] o vede adesea în depărtare de pe regiunile muntoase în care trăiește el” (R. Vuia, *Studii de etnografie și folclor*, II, p. 451). Același sens se află și în cunoscutele versuri: „A plecat moțul la *țară*/ Cu cercuri și cu ciubară”. Și, de asemenea: „Venim din *țară*, din jos, venim acasă ... și plecăm la munte-n sus” (*Glosar Olt.*, p. 118). *Țară* apare astfel asociat cu semnificația pastorală de vărat și iernat: „Iei vin cu oi multe, cu mniile de oi, fac mai multe stâne. Iei vin primăvara ... și stau toată vara. De aici să duc apăi pe *țări*, unii să-ntorc la Poiana, la Lumâna, alți să duc pe la Hațag, pin Banat, pin Rumânia. Iei n-au fân, numai iarbă, și de-aia să duc iarna la *țări*, une găsăsc iarbă pe urma bucatelor” (Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului*, p. 209; v. și *Tratat de dialectologie românească*, 1984, p. 144).

De remarcat că niciodată *țară* nu apare cu înțelesul de „proprietate aparținând cuiva; pământ moștenit.” Pentru delimitări de acest fel s-au specializat cuvinte ca *pământ*, *moș*, *moșie*, *bătrân*.

Prin sensul de „sat, așezare rurală în care ciobanii își au familiile și gospodăriile lor stabile”, cu care *țară* ne întâmpină, bineînțeles, tot în limbajul pastoral, se dovedește că la români mișcările păstorești, de

la munte la câmpie și invers, nu au avut caracter nomad. „Vii din țară [= din sat] și nu-mi aduci tutun, mă Ioane”, am auzit pe un cioban în muntele Nedeuța din Gorj. Din DLR reproducem și citatul: „Păcurarul din munte merge la țară, adecă merge acasă, la sat”.

Așadar, țară s-a impus la început cu sensul restrâns de „pământ de agricultură, șes, câmpie” (sens conservat până astăzi în zona de nord-vest a țării), dezvoltat apoi, prin metonimie, în cel de „așezare rurală, așezare de agricultori, sat” (v. în amănunțime Dumistrăcel, *Dicționar*, p. 426). Acest înțeles, pastoral la origine, stă la baza denumirilor date primelor formațiuni social-economice, grupări de așezări ale agricultorilor și păstorilor: *Țara Amlașului*, *Țara Bihariei*, *Țara Bârsei*, *Țara Chioarului*, *Țara Dornelor*, *Țara Făgărașului*, *a Lăpușului*, *a Loviștei*, *a Oltului*, *a Hațegului*, *a Oașului*, *a Moșilor*, *a Maramureșului*, *a Vrancei*, *a Zarandului* etc. În astfel de nume compuse, țară apare ca denumire generică a unor ținuturi cu organizare social-politică prefeudală impusă de instituția obștei țărănești. „Romaniile populare”, cum numea Iorga uniunile de obști, au dat naștere țărilor, primelor noastre formațiuni social-politice atestate în documente din sec. al IX-lea – al X-lea pe întreg cuprinsul românesc (cf. *Inst. feud.*, p. 480). „Cum în graiurile din Munții Apuseni, graiuri cu vădit caracter arhaic, locului șes cu semănături i se spune țară, avem motive să presupunem că toate «țările» enumerate mai sus au fost, în trecutul îndepărtat al istoriei românilor, din care nu avem știri scrise, regiuni, ținuturi sau teritorii unde comunități de vorbitori ai limbii române se îndeletniceau cu agricultura” (I. Coteanu, *Originile*, p. 60). În documentele latinești de la începutul secolului al XIII-lea semnificația lui țară din denumirile arătate se întâlnește tradusă în mult prea cunoscuta formulă *terra Blaccorum* „țara românilor” (situată, probabil, în zona Făgărașului). De adăugat că *Țara de Sus* și *Țara de Jos* sunt denumiri date celor două părți ale Moldovei. Sadoveanu le folosea frecvent.

Din citatul următor, desprins din cronica lui Ureche, se poate vedea cum țară denumea un ținut mai întins sau mai restrâns: „Țara Ardealului nu iaste numai o țară însăș, ci Ardealul să chiamă mijlocul țării, care multe coprinde în toate părțile, în carea stă și scaunul crăiei. Iară pre la marginea ei, sîntu alte țări mai mici, carile toate de dânsa să țin și suptu ascultarea ei sîntu: întâi cumu-i Maramoreșul, dispre Țara Leșească și Țara Săcuiască dispre Moldova și Țara Oltului dispre Țara Muntenească și Țara Bârsei. Țara Hațegului, Țara Aoașului și sîntu și alte horde multe carile toate ascultă de crăia ungurească și să țin de Ardeal” (Ureche, *Let.*, p. 124). Considerate din perspectivă actuală.

aceste zone depresionare se caracterizează prin graiuri conservatoare, arhaice, unități lingvistice distincte în ansamblul dialectal al dacoromânei. Unele dintre ele au fost studiate de lingviști, cu rezultate remarcabile (Hațeg, Oaș, Maramureș, Biharia etc.).

Retinem aici și un citat celebru din prefața la *Noul Testament* de la 1648 a Mitropolitului Simion Ștefan: „...că banii aceia sînt buni cari imblă în toate țările”; cuvântul *țară* apare aici ca denumire generică pentru ținuturile românești.

Trebuie să notăm însă că în evul mediu sensul de „ținut, regiune, stat” căpătaseră și lat. *terra* și sl. *zemlja*. În cazul românei e greu de acceptat ipoteza că semantica lui *țară* ar fi fost influențată de aceste cuvinte. O evoluție similară a avut alb. *vend*, care însemnează „loc, zonă, așezare, ținut, regiune, țară, stat”, legat etimologic de verbul *ve* „a pune, a așeza într-un loc, a cultiva etc.”

Româna veche excelează în denumiri compuse care conțin termenul *țară* însoțit de un determinant adjectival (derivat de la un nume de popor) sau substantival (nume de țară) în genitiv: *Țara Armenească, Leșească, Moschicească, Nemțească, Turcească, Ungurească, Țara Eghiptului* etc., forme paralele cu *Țara Românească* (sau *Muntenească*), *Țara Moldovei, Țara Ardealului*. (Pentru atestarea termenilor de acest fel în sec. al XVII-lea și al XVIII-lea, v. Arvinte, *Român, românesc, România*, București, 1983, p. 103 ș.u. *Țeara Rumânească* apare în primul document de limbă română, *Scrisoarea lui Neacșu* de la 1521). Hasdeu, care s-a ocupat în amănunțime de nomenclatura Țării Românești, notează că ardelenii numeau Muntenia „pur și simplu *Țară*, precum romanii cei vechi ziceau Romei pur și simplu *Urbe*” (*Istoria critică a românilor*, București, 1984, p. 66).

În limba veche, *țară* a dobândit, prin metonimie, și înțelesul de „locuitori ai unui ținut, regiuni, țări; popor, norod, oameni de rând, săteni, oameni ai locului, pământenii”. Iată câteva exemple: „În cei șapte ani de foamete vietori cum *țara* de foame să nu piiaie” (PO, p. 143, în DLR). Sau: „Văzând *țara* paguba ce să va face de oastea leșească, nu vor răbda” (Ureche, *Let.*, p.104). În citatul: „Multă *țară* se strângea/ Și pe Iancu mi-l vedea” (Folclor), e folosit cu înțelesul „lume, mulțime”. Iar în „Cum au murit Matei-Vodă, au și rădicat domn pre Constantin-Vodă slujitorii și boierii și *țara*” (Neculce, *Let.*, p. 184) însemnează „poporul de jos, locuitorii țării în afară de boieri și de slujitorii domnești”. Aceeași semnificație are termenul și în fraza: „[Duca-Vodă] de cum era rău de fel, încă mai rău s-au făcut și mai groaznic asupra boierimei și asupra *țării*” (*Id.*, p. 264). Înțelesul de

„plugari, țărani, locuitori ai satelor” e clar în fraza: „Și la drum [Vasilie-Vodă] au poroncit și i-au ieșit mulțime de plugari și țară înainte, de-i videa turcul” (Neculce, *Let.*, p. 179). Sintagma *boier de țară*, frecventă în limba veche, înseamnă „boier pământean, de-al locului, din țară (opus lui „străin”)”. La fel, *om de țară*: „Cu boierii trăia bine până la o vreme, pentru că era *om de țară* și-i știa pre toți, tot anume, pre careli cum era” (Neculce, *Let.*, p. 304). E obișnuit în cronici și înțelesul de „oameni de oaste (proveniți din țărani)” ca în exemplul: „Semețindu-se Ștefan-Vodă pentru vilhva ce-i mergea cu noroc la războaie, strâns-au țara” (Ureche, *Let.*, p. 136, în DLR). Alteori, se identifică cu țara numai boierimea din divan: „Iară pre urma lui, făcut-au țara sfat pre obiceiul lor și au rădicat pre Alexandru ... la crăie” (Ureche, *Let.*, p. 110). Același sens, ceva mai larg, tot la Ureche, *op. cit.*, p. 83: „Când s-au strânsu țara la Direptate”, explicându-se în cursul capitoului respectiv că e vorba de boierii „mari și mici și altă curte mărunte dimpreună cu mitropolitul Theoctistu și cu mulți călugări”.

Costache Negruzzi surprinde bine, în nuvela istorică *Alexandru Lăpușneanul*, variația de sens a lui țară, folosindu-l atât cu înțelesul de „poporul de jos” cât și cu acela, foarte restrâns, de „marea boierime din divan.” Iată citatul: „– Am auzit, urmă Alexandru, de bântuirile țării și am venit s-o mântui; știu că țara m-așteaptă cu bucurie. – Să nu bănuiești, măria-ta, zise Moțoc, țara este liniștită... – A! Nu mă vrea țara? Nu mă vreți voi, cum înțeleg?” Din spusele lui Moțoc și mai ales din ultima replică a Lăpușneanului, se observă că țară se referă în exclusivitate la boierii dregători.

Derivatele de la țară păstrează sensul inițial al cuvântului de bază, ceea ce înseamnă că înțelesul vechi al lui țară este cel de „șes, loc de agricultură, sat, așezare de agricultori”: țaran „persoană care se ocupă cu agricultura, locuitor al satului”; (în Transilvania și „persoană originară de la șes, cămpean”), cf. DLR; țărănesc, țărănește, țărănime etc. Sintagma *drum de țară* (și *drum țărăesc*) denumește „drumul care leagă satele, comunele”; sau *preot (învățător) de țară* (în opoziție cu *de oraș*).

De la țară e posibil să se fi format și țarină „câmp cultivat din jurul unei comune, ogor”; după cules, toamna, țarina devine izlaz de pășune pentru vitele întregii comunități. Etimologia aceasta (țarină e atestat încă de la 1400, cf. DERS, p. 241), de preferat celei care presupune împrumutul din scr. *carina* „vamă”, e susținută de L. Șăineanu (v. DU, s.v.), Philippide (OR, I, p. 817) și, recent, de Radu Sp. Popescu (*Arh. Olt.*, serie nouă, 3, 1984, p.184-187). Particularitatea fonetică



(accentul pe radical sau pe un sufix anterior) se întâlnește și la alte derivate: *câmpină*, *pómină* „țuică de mere” (< *pom*), *cânepiștină* < *cânepiște*), *cucuruzăștină*, *mălăiștină* etc.

*Țărănă*, „pământ fărâmițat”. cuvânt din același grup semantic cu *țară*, provine, foarte probabil, dintr-un derivat latin *terrina*. formă particulară a fem. *terrena*. (Se zice *fie-ți țărăna ușoară = sit tibi terra levis*. Mihăescu. *Romanité*, p. 187).

În sfârșit, foarte important în ceea ce privește evoluția semantică a cuvântului *țară* este faptul că de timpuriu acesta a căpătat și sensul de „patrie” (v. și Tohăneanu și Bulza. *O seamă de cuvinte românești*, Facla, Timișoara, 1976, p. 139-142; v. citate în DLR).

Trebuie subliniat că în nici una din limbile europene echivalentul latinescului *terra*. adică al termenului care înseamnă „pământ”. nu a avut o evoluție specializată și atât de bogată ca românescul *țară*. „Seule la langue d'un peuple établi de longue date sur la même terre pouvait donner naissance à une polysémie qui donne pour les trois sens: *terre, état, patrie* le même mot *terra*, roumain *țară*. La terre a été l'unique rapport avec le passé, l'unique idéal pour le futur: *la patrie*” (Anton Balotă, *Le problème de la continuité*, Bucarest, 1941, p. 24). Acest cuvânt, care denumește *pământul pe care locuim, și pe care-l muncim, patria românilor și poporul român* însuși, este un *document viu al continuității noastre* în tot cursul evului mediu pe teritoriul de azi al României. În dialectele din sudul Dunării, *țară* e folosit numai cu sensul lat. *terra* (cf. Papahagi, DDA, s.v.), de unde rezultă că semnificația „patrie” nu putea apărea decât în graiul unei populații daco-române stabile, de păstori și agricultori, din ținuturile nord-dunărene.

Dacă *terra* și-a restrâns mult înțelesul în română, în schimb *pavimentum*. de la semnificația „pământ bătătorit și nivelat; pardoseală cu lespezi”, a trecut, sub forma românească *pământ*, la sensuri de maximă generalitate: „scoartă terestră; planetă a sistemului solar locuită de oameni: întindere de teren, loc de agricultură, moșie; teritoriu, țară, patrie; uscatul (în opoziție cu „mare; ocean”)”. Evoluția lui *pavimentum* nu trebuie privită izolat de evoluția cuvântului *terra*. E posibil ca „pământul bătătorit” să fi fost la început în legătură cu „aria” (unde se treieră grâul), cu locul (vatra) pe care se construia casa, cu dușumeaua (numită chiar „pământ”) din odaie, cu calea „bătătorită” a oilor pe plaiurile Carpaților, cu locul „bătătorit” de lângă stână, unde dorm ciobanii etc.

Schimbarea semantică a lui *pavimentum* s-a produs foarte devreme în română, fapt pe care îl dovedesc derivatele: *pământean*, *pământesc*, *a împământeni* și, mai ales, mulțimea de locuțiuni și expresii care au în centrul lor cuvântul *pământ*. Iată câteva dintre acestea: *din pământ*, *din iarbă verde* „neapărat, cu orice preț”; *a pune în pământ* „a semăna, a răsădi”; *a băga în pământ* „a înmormânta”; *a lăsa totul la pământ* „a abandona totul”; *a fi cu picioarele pe pământ* „a avea simțul realității”; *Îi vine să intre în pământ de rușine* „îi este foarte rușine”; *la capătul pământului* „foarte departe”; *Nu este peste pământ* „nu e departe (de aici)”; *de când lumea și pământul* „dintotdeauna”; *a șterge de pe fața pământului* „a distruge”; *a face una cu pământul* „a nimici, a distruge”; *obiceiul pământului* „lege nescrisă”; *ca de la cer la pământ* (când e vorba de deosebiri foarte mari dintre două obiecte, ființe, fenomene etc.) și multe altele (cf. DLR, s.v.).

Într-o mulțime de construcții, *pământ* apare ca un semn al intensității, al unui fel de superlativ. Reproducem exemple din DLR: *Am uitat ca pământul* (= de tot, cu desăvârșire); *A tăcea ca pământul* (= a fi foarte tăcut); *Plânge de udă pământul* (= plânge mult); *Îi fuge pământul de sub picioare* (= a pierde o situație avantajoasă); *Parcă l-a înghițit pământul* (= a dispărut fără urmă); *A fi la pământ* (= într-o stare dezastruoasă); *Sărac lipit pământului* (= foarte sărac) etc. Aici pot fi amintite și compusele mitologice: *Cumințenia pământului*, *Frumoasa pământului* (arom. *mușata loclui*), *Cățelul pământului* etc., pentru care a se vedea, pe lângă numeroase alte construcții, paralele cu albaneza, *Concordanțe lingvistice româno-albaneze*, București, 1999, p.137-138.

Adăugăm la acestea și înțelesul juridic administrativ pe care *pământ* îl avea în evul mediu, acela de „unitate de măsură pentru suprafețe de teren agricol”, după cum rezultă din aceste citate pe care le reproducem din DLR: „Au cumpărat vad de moară și trei *pământuri* la sat la Cofești și doao *pământuri* în frunte de la Căpotești până în hotarul Milcovului” (a. 1626); „Zăce funii care fac 20 de *pământuri*, câte 10 pași *pământu* și cu vad de moară” (a. 1706); „Pi un bătrân s-au vinit câte 38 *pământuri*” (a. 1757). Cu acest sens, *pământ* era parțial sinonim cu „moș”, „bătrân”, „ogor”, „funie”, „tei”. *Pământul* era „măsură empirică a terenurilor arabile reprezentând suprafața ce se putea ara într-o zi” (*Inst. feud.*, p. 354; v. și Panaitescu, *Obștea țărăn.*, p. 169).

Cu acest sens, *pământ* stăruie în vocabularul nostru și în cursul secolului al XIX-lea: „De bună voia lor, neasupriți de nimene. au stătut

la bună învoială, și s-au învoit ca să deie monastirilor acele 34 *pământuri*” (a. 1820; „Uricariul”, VI, p. 172). Și în secolul nostru, înainte de cel de-al doilea război mondial, *pământ* încă circula cu vechea semnificație de „bucată de pământ, moșie, teren moștenit.” Și astăzi chiar ne e familiară o frază de felul: *Se dă pământul înapoi la oameni* (adică terenul de agricultură moștenit). Această semnificație a lui *pământ* s-a dezvoltat numai în dacoromână; în aromână, termenul ca atare se folosește rar (cf. Papahagi, DDA).

În concluzie, sensurile românești ale lui *terra* și *pavimentum*, examinate de noi aici, nu puteau apărea decât în graiul unei populații sedentare. Acestea trebuie interpretate în favoarea teoriei continuității noastre nord-dunărene.

# UNIRE

E un cuvânt a cărui semnificație răzbate ca un ecou întreaga istorie socială a românilor, de la îndepărtatele ei începuturi până în zilele noastre.

Lat. *unus*, cuvântul-nucleu de la care s-a format *unire*, se folosea ca numeral cardinal, ca adjectiv însemnând „unul singur” sau ca pronume nehotărât cu sensul „oarecare”. Valoarea pronominală a lui *unus*, *una* s-a dezvoltat mult în română, decurgând de aci o funcție nouă, necunoscută latinei, aceea de a intra în opoziție cu articolul definit; *un*, *o* au devenit, deci, și articole nehotărâte.

Deosebirea dintre pronume și numeral se face contextual și semantic. În exemplul: „Ah, zise *unul*, spuneti că-i omul o lumină” (Eminescu), *unul*, care are și articol, substituie un nume, deci este pronume. La fel, în: „Lângă cortu-i *unul* dintre fiii falnicului domn / Stă zâmbind de-o amintire ...” (*id.*). În corelație cu *altul*, *unul* are tot valoarea pronominală: „De-o fi *una*, de-o fi *alta*, ce e scris și pentru noi ...” (*id.*); „Mai zice *unul una*, *altul*, *alta*” (în DLR, s.v.). Și, la fel, când corelația se stabilește cu *tot*, *toate*: „Căci *unul* erau *toate* și *totul* era *una*” (Eminescu).

*Unul* poate avea articol și ca adjectiv, deci ca determinant al unui nume: „Și întru *unul* Domn Isus Cristos, fiul lui Dumnezeu...”

E numeral însă în „Alege *una*, nu două !” sau „o mie și *una* de nopți”, ori în compuse de felul: *unsprezece*, *douăzeci* și *unu* etc.

Ca pronume, intră în combinație cu *altă*, *alte* formând compusul *unealtă* „instrument, ustensilă”, de la care a derivat verbul *a unelti* „a făuri, a face ceva cu ajutorul unei unelte; a pune la cale, a urzi”, iar ca adjectiv, împreună cu substantivul *oară* (pl. *ori*), formează adverbul *uneori*.

Derivatele și compusele constituite pe baza lui *unul* nu se opresc aici. De la femininul *una* s-a format, cu prepoziția *întru*, locuțiunea adverbială *întruna*, sinonimă cu *mereu*, *continuu*, *fără încetare*: „Pe când cu zgomot cad / Izvoarele-*ntruna*” (Eminescu).

Înțelesul vechi al locuțiunii *întruna, întru una* era cel de „împreună, la un loc, laolaltă”: *Toți întru ura*” (CV, în DA) sau: „Cinstitele soboară *întru una le-am adunat* ” (a. 1776, în DA); de aci se explică verbul *a (se) întruni*, însemnând „a (se) uni la un loc, a (se) aduna, a (se) strânge laolaltă, a (se) împreuna”, verb cu mare vigoare semantică în perioada modernă a limbii.

Același cuvânt, *unul*, se află și în structura lexicală a adverbului *împreună*, cunoscut încă de la primele texte: „Boiarii adurară-se *împreună*” (*Ps. sch.*, în DA, s.v.); „Noi trebuie să lucrăm *împreună*” (*Biblia* 1688). În limba literară ceva mai veche, când se manifestă o mare rezervă față de neologisme, prin *împreună* se traduce prefixul *con-*, *co-* (la origine prepoziția *cum*), astfel că termeni noi de felul lui *colaborare, consoană* ș.a., înainte de a fi fost adoptați ca atare, erau traduși prin *împreunălucrare, împreunăsunătoare*. Evident, astfel de compuse nu au rezistat.

De la adverbul *împreună* a derivat de timpuriu verbul *a împreuna*, folosit încă din limba veche ca sinonim perfect al lui *a uni*: „Acesta pre toți i-au *împreunat* supt o stăpânire” (Nicolae Costin). *A împreuna* este un cuvânt popular ca și antonimul său *a despreuna*: „Că nu este om în lume / Pe noi să ne *despreune* (Jarnik și Bârseanu); „Mănâncă *împreunat*”, adică pun pe masa comună ce are fiecare în traistă. Sau: „Sarmalele și piftiile le mănâncă *împreunat*”, adică iau cu lingura când de colo, când de colo.

Alături de *unu*, româna a moștenit și verbul *a uni* (cu infinitivul substantivat *unire*), atestat încă de la începutul secolului al XVII-lea, împreună cu derivate interne, azi învechite, de felul lui *unime, unicine*, care însemnau „unire, unitate”.

În perioada modernă a limbii, *a uni*, transmis din latină o dată cu baza etimologică *unu* și cu derivatul verbal *a aduna*, intră, laolaltă cu formațiile interne: *împreună, a împreuna, întruna, a întruni*, într-o familie lexicală îmbogățită cu neologismele latino-romanice: *unitate, unitar, uniune, unionism, unionist, a unifica*. În perioada de dinainte de *Unirea* din 1859, aceste cuvinte aveau o frecvență extraordinar de mare în presa vremii, în scrierile marilor noștri cărturari. Unele fraze conținând termenul *unire* au rămas celebre, ca, de exemplu, *Unirea poporul a făcut-o* (dintr-un discurs al lui Kogălniceanu).

În cercetările de istorie, *unire*, împreună cu familia lui lexicală, revine adesea, reflectând realități specifice poporului român. Astfel, se știe că Burebista realizase *unirea* într-un stat centralizat a triburilor de

geto-daci și tot așa Decebal, regele – erou, la începutul secolului al II-lea după Cristos. Latina, adusă în Dacia, era o limbă *unitară*, după cum *unitar* ni se înfățișează și aportul lingvistic al dacilor la geneza românei. Româna comună, de dinainte de separația dialectelor, era o limbă *unitară*, care reflecta, de fapt, unitatea grupurilor sociale de români situați de o parte și de alta a Dunării. Româna s-a dezvoltat ca o limbă *unitară* până în zilele noastre. Graiurile populare, caracterizate prin trăsături superficiale, mai cu seamă fonetice și lexicale, s-au constituit pe fondul comun *unitar* al limbii populare. Româna cultă din ultimele două secole, din perioada reromanizării ei, s-a creat și a evoluat în chip *unitar* în toate cele trei provincii românești. Tipăriturile lui Coresi au determinat caracterul *unitar* al limbii literare vechi, urmându-se modelul limbii populare.

În planul istoriei sociale, se știe că între munteni, moldoveni și ardeleni au existat întotdeauna legături neîntrerupte, și materiale și spirituale, așa încât actul *unirii* de la 1600, înfăptuit de Mihai Viteazul, ca și cel de la 1859, al alegerii lui Cuza ca dămn al Principatelor *Unite*, consfințește aspirația de veacuri a poporului nostru. Români s-au simțit *uniți* în toată lunga lor istorie, au avut întotdeauna conștiința *unității* lor în „mult neclintita limbă”. Suntem un popor „cu vocația *unirii*”, cum spunea Petre Țuțea, prin urmare era firesc ca la 1 decembrie 1918, din piepturile a o sută de mii de români, adunați la Alba-Iulia din toate colțurile Transilvaniei, să se audă, simplu și răspicat: „Noi vrem să ne *unim* cu Țara”.



## BIBLIOGRAFIE

- Academia Română, *Limba română și varietățile ei locale*, Lucrările sesiunii științifice organizate de Secția de Filologie și Literatură a Academiei Române, 31 oct. 1994, București, 1995.
- Academia Română, *Istoria românilor*, II, Editura Enciclopedică, București, 2001.
- ACILFR = *Actele celui de al XII-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie romanică*, București, 1970.
- *Actele Colocviului Catedrei de limba română*, București, 22-23 noiembrie 2001.
- ALR = *Atlasul lingvistic român*: partea I, de Sever Pop (vol. I, Cluj, 1938; vol. II, Sibiu-Leipzig, 1942); partea II, de Emil Petrovici (vol. I, Sibiu-Leipzig, 1940); serie nouă, sub direcția acad. Emil Petrovici, I-V, București, 1956-1966.
- ALRR, Munt. = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia și Dobrogea*, coordonator Teofil Teaha, vol. I-III, București, 1996-2001.
- Arh. Olt. = „Arhivele Olteniei”, serie nouă, I, București, 1981 ș.u.
- Arvinte Vasile, *Român, românesc, România*, București, 1983.
- Ashta Kolë, *Leksiku i plotë i veprës së Gjon Buzukut (1555)*, în „Buletin shkencor”, Shkodra, 1965, p. 83 ș.u.
- Avram Andrei, *Contribuții etimologice*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1997.
- Avram Andrei, *Probleme de etimologie*, București, 2000.
- Banfi Emanuele, *Linguistica balcanica*, Bologna, 1985.
- Băcescu Mihai, *Păsările în nomenclatura și viața poporului român*, București, 1961.
- Beyrer Arthur, *Evoluția cuvântului „popor” în limba română*, în ACILFR, II, 1971, p. 1365 ș.u.



- Bidu-Vrânceanu Angela, *Systématique des noms de couleurs*, București, 1976.
- *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române. București. 1968.
- BL = „Bulletin linguistique”, p.p. A. Rosetti, București, Paris, 1933 ș.u.
- Bogaci Gh., *Note semantice*, „a vorbi, vorbă”, în „Arhiva”, XLIV, Iași, 1937, 3-4, p.251-261.
- Bogdan, *Glosar* = Damian P. Bogdan, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, Institutul de studii și cercetări balcanice, seria filologică, nr. 1, București, 1946.
- BPh = „Buletinul Institutului de filologie română «Alexandru Philippide»”, Iași, 1934 ș.u.
- Brâncuș, *Vocab.* = Gr. Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, 1983.
- Brâncuș, *Concord.* = Gr. Brâncuș, *Concordanțe lingvistice româno-albaneze*, Institutul Român de Tracologie, București, 1999.
- Bugă Dragoș, *Sensul termenului „plai” la populația satelor Olteniei subcarpatice*, în „Lucrările simpozionului de toponimie”, Institutul de Geografie, București, 1972.
- Buzuku = „Meshari” i Gjon Buzukut (1555), botim kritik punuar nga Eqrem Çabej, Tirana, 1968; v. și ed. Namik Ressuli, Vatican, 1958.
- Byck J., *Sur les changements de conjugaison en roumain*, BL, III, 1935, p. 189.
- Çabej, SGJ = Eqrem Çabej, *Studime gjuhësore*, I-VI, Prishtina, 1976.
- Çabej, SE = Eqrem Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, II (A-B), Tirana, 1976; III (C-D), 1987.
- CADE = I. -A. Candrea și Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, Editura Cartea Românească, București, 1931.
- Candrea I.-A., *Din epoca de formațiune a limbii române*, în „Buletinul Societății filologice”, I, București, 1905.
- Candrea I.-A., *Folclorul medical român comparat*, București, 1944.
- Capidan, *Arom.* = Theodor Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, București, 1932.
- Capidan Th.: *Limbă și cultură*, București, 1943.
- Capidan, Megl. = Theodor Capidan, *Meglenoromânii*, I-III, București, 1925-1936.

- Caragiu, DIARO = Matilda Caragiu Marioteanu, *Dicționarul aromân (macedo-vlah)*, I, A-D, București, 1997.
- Cartoian N., *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980.
- Călărășu Cristina, *Obiceiuri românești de nuniță*, București, 1999.
- CDDE = I. -A. Candrea – Ov. Densusianu, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elementele latine (a-putea)*, București, 1907-1914.
- Chivu Gh., *Limba română de la primele texte până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, 2000.
- Cihac = A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, I-II, 1870-1879
- Cioranescu, CDER = Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, București, 2001.
- CL = „Cercetări de lingvistică”, I, Cluj, 1956 ș.u.
- Coja Ion, *Transilvania, invincibile argumentum*, București, 1990.
- Col. Tr. = „Columna lui Traian, revistă pentru istorie, lingvistică și psihologie populară”, dir. B. P. Hasdeu, București, 1870 ș.u.
- Coman Mihai, *Izvoare mitice*, București, 1980.
- Coman Mihai, *Mitologia populară românească*, I, București, 1986.
- Conea Ion, *Plaiul și muntele în istoria Olteniei*, în *Oltenia*, volum jubiliar, Craiova, 1943.
- Conea, Vrancea = I. Conea, *Vrancea. Geografie istorică, toponimie și terminologie geografică*, ediție îngrijită de dr. Lucian Badea, dr. Dimitrie I. Oancea, dr. Nicolae Stoicescu, Editura Academiei, București, 1993.
- Constantinescu, DOR = N.A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963.
- Constantinescu, *Rel.rud.* = Nicolae Constantinescu, *Relațiile de rudenie în societățile tradiționale. Reflexe în folclorul românesc*, București, 1987.
- Coresi, *Tetraevanghelul*, ed. Florica Dimitrescu, București, 1963.
- Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577)*, ediție îngrijită de Stela Toma, București, 1976.
- Coresi, *Pravila a.1560–1562*, ed. Gheorghe Chivu, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982.
- Cornea Paul, *Regula jocului*, București, 1980.

- Costinescu Mariana, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780). Termeni regionali*, București, 1987.
- Coteanu Ion, *Stilistica funcțională a limbii române. Stil, stilistică, limbaj*, București, 1973.
- Coteanu I., *Structura și evoluția limbii române*, București, 1981.
- Coteanu, *Originile* = Ion Coteanu, *Originile limbii române*, București, 1981.
- Coteanu, Sala, *Etimologia* = Ion Coteanu și Marius Sala, *Etimologia și limba română*, București, 1987.
- Crișan Ion Horațiu, *Burehista și epoca sa*, București, 1977.
- CV = *Codicele Voronețean*, ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, București, 1981.
- DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române*. A-C, F-L, București, 1913 ș.u.
- Daicovicu H., *Dacii*, Editura Pentru Literatură, București, 1968.
- Damé = Frédéric Damé, *Nouveau dictionnaire roumain-français*, Bucarest, 1893.
- Damé, *Termin.* = Fr. Damé, *Încercare de terminologie poporană română*, Editura Socec, București, 1898.
- Densusianu, Hațeg = Ovid Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului*, București, 1915.
- Densusianu Ovid, *Istoria limbii române*, I-II, București, 1961.
- Densusianu Ovid, *Opere*, I, Minerva, București, 1968, ediție îngrijită de B. Cazacu, Valeriu Rusu și Ion Șerb.
- DERS = *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române 1374-1600*, red. resp. Gh. Bolocan, București, 1981.
- DEX = Academia Română, *Dicționarul explicativ al limbii române*, ed. I, București, 1975, ed. a II-a, 1996
- Dimitrescu, *Loc. verb.* = Florica Dimitrescu, *Locuțiunile verbale în limba română*, Editura Academiei, București, 1958.
- Dimitrescu Florica, *Note asupra cuvintelor românești din sfera semantică a culturii*, în CL, 1, 1971, p. 19.
- DLR = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, literele M-Z, București, 1965 ș.u.

- DLRLC = Academia Română, *Dicționarul limbii române literare contemporane*. I-IV, București, 1955-1957.
- Dosoftei, *Psaltirea în versuri* (1673), ediție critică de N.A.Ursu, Iași, 1974.
- DR = „Dacoromania”, buletinul „Muzeului limbii române” condus de Sextil Pușcariu, I, Cluj, 1920 ș.u.
- Dragomir, *Vlahii* = Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1965.
- Drăganu, *Rom.* = Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticii*, București, 1933.
- DTRO = Academia Română și Universitatea din Craiova, *Dicționarul toponimic al României. Oltenia*, sub red. lui Gh.Bolocan, I, A-B, Craiova, 1993; II, C-D, 1995; III, E-Î, 2002.
- Ducange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, t. I, Niort, 1883.
- Dumistrăcel, *Lex. rom.* = Stelian Dumistrăcel, *Lexic românesc. Cuvinte, metafore, expresii*, București, 1980.
- Dumistrăcel, *Expr. rom.* = Stelian Dumistrăcel, *Expresii românești*, Editura Institutul European, Iași, 1997.
- Dumistrăcel Stelian, *Până-n pânzele albe. Dicționar de expresii românești*, ed. a II-a, Editura Institutul European, Iași, 2001.
- Eliade Mircea, *De la Zamolxis la Genghis-han*, București, 1980.
- Ernout-Meillet = A. Ernout et A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, ed. III, Paris, 1951.
- Evseev, *Dicționar* = Ivan Evseev, *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*, Timișoara, 1997.
- FD = „Fonetică și dialectologie”, I, București, 1958 ș.u.
- Fischer, *Lat. dun.* = I. Fischer, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985.
- Frățilă, *Lex. și top.* = Vasile Frățilă, *Lexicologie și toponimie românească*, Editura Facla, Timișoara, 1987.
- Frățilă, Vasile, *Etimologii. Istoria unor cuvinte*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2000.
- Frâncu, Căndrea, *Rotacism* = T. Frâncu și G. Căndrea, *Rotacismul la moji și istrieni*, București, 1886.

- Frâncu, Candrea, *Moșii* = T. Frâncu și G. Candrea, *Românii din Munții Apuseeni (Moșii)*, București, 1888.
- FS = *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tirana, 1980.
- Georges = Karl Ernst Georges, *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*, I-II, Leipzig, 1879-1880.
- Georgiev, *Trakite* = Vladimir Georgiev, *Trakite i tehniat ezik*, Sofia, 1977.
- Gheție, *Dialectologia* = Ion Gheție, *Introducere în dialectologia istorică românească*. Editura Academiei, București, 1994.
- Gheție Ion și Mareș Alexandru, *Originile scrisului în limba română*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985.
- Ghinoiu Ion, *Vârstele timpului*, Editura Meridiane, București, 1988.
- Ghinoiu, Obiceiuri = Ion Ghinoiu, *Obiceiuri populare de peste an. Dicționar*, București, 1997.
- Gilliéron J., *Généalogie des mots qui désignent l'abeille d'après L'Atlas linguistique de la France*, Paris, 1918.
- Giordano = Emanuele Giordano, *Dizionario degli albanesi d'Italia*, edizioni Paoline, Bari, 1963.
- Giuglea George, *Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc*, București, 1988.
- Giurescu Constantin C, *Istoria românilor*, I, ed. a III-a, 1938.
- Giurescu Constantin C., *Istoria pădurii românești*, Editura Ceres, București, 1975.
- *Glosar Olt.* = Academia Republicii Socialiste România, *Glosar dialectal Oltenia*, întocmit sub conducerea lui Boris Cazacu de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Nicolae Saramandu și Magdalena Vulpe, București, 1967.
- Goicu Simona, *Termeni creștini în onomastica românească*, Timișoara, 1999.
- Goicu Viorica, *Contribuții la onomastica istorică*, Timișoara, 2001.
- Gradea Pia, *Termeni pentru „bellum” în Atlasul lingvistic român*, în CL, VIII, 2, 1963, p. 245.
- Graur, ML = Al. Graur, *Mélanges linguistiques*, I-II, Paris, 1933.
- Graur Al., *Etimologii românești*, București, 1963.
- Graur Al., *La romanité du roumain*, București, 1965.

- Graur, *Tendențe* = Al. Graur, *Tendențe actuale ale limbii române*, București, 1968.
- Graur Al., *Alte etimologii românești*, București, 1975.
- Graur Al., *Cuvinte înrudite*, București, 1980.
- GS = „Grai și suflet”, revista Institutului de filologie și folclor, I-VII, București, 1923-1937.
- Guțu = G. Guțu, *Dicționar latin-român*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.
- Hasdeu, AIR = B. P. Hasdeu, „Arhiva istorică a României”, I-IV, București, 1864-1868.
- Hasdeu, EMR = B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, I-III, ed. Gr. Brâncuș, Editura Minerva, București, 1972-1976.
- Hasdeu, CB = B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, I-III, ed. Gh. Mihăilă, București, 1983.
- Hasdeu B.P., *Istoria critică a românilor*, ediție îngrijită de Gr. Brâncuș, Editura Minerva, București, 1984; reeditat în 1999 la Editura Teora.
- Hasdeu B.P., *Studii de lingvistică și filologie*, I-II, ediție îngrijită de Gr. Brâncuș, Editura Minerva, București, 1988.
- Herseni Traian, *Forme străvechi de cultură poporană românească*, Cluj-Napoca, 1977.
- Hristea, *Probl. etim.* = Th. Hristea, *Probleme de etimologie*, București, 1968.
- ILR = Academia Română, *Istoria limbii române*, I, 1965, II, 1969.
- *Inst. feud.* = *Instituții feudale din Țările Române*. Dicționar elaborat de Inst. de istorie „N. Iorga”, coordonatori O. Sachelarie și N. Stoicescu, introducere Valentin Al. Georgescu, București, 1988.
- Ionescu I.D., *Glosar din județul Gorj*, în BPh, VI, 1937, p. 207.
- Ionescu, MEO = Christian Ionescu, *Mică enciclopedie onomastică*, București, 1975.
- Ionică Ion, *Terminologia casei în limba română (pe baza ALR)*, în SCL, XVII, 4, 1966, p.435 ș.u.
- Ioniță Vasile, *Metafore ale graiurilor din Banat*, Editura Facla, Timișoara, 1985.
- Jordan Iorgu, *Lingvistica romanică, evoluție, curente, metode*, București, 1962.
- Jordan, *Top. rom.* = Iorgu Jordan, *Toponimia românească*, 1963.

- Iordan Iorgu, *Stilistica limbii române*, ed. a II-a, București, 1972.
- Iordan, DNFR = Iorgu Iordan, *Dicționarul numelor de familie românești*, București, 1983.
- Ismajli Rexhep, *Mihai Eminescu, Ylli i dritës* (= Luceafărul), traducere în albaneză de Rexhep Ismajli, Prishtinë, 1976.
- Ivănescu, ILR = G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980.
- Lambrior Al., *Studii de lingvistică și folcloristică*, ediție îngrijită de Ion Nuță, 1976.
- LB = „Linguistique balkanique” (Balkanska ezikoznanie), Bălgarska Akademiia na naukite, Sofia, 1959 ș.u.
- Leotti = Angelo Leotti, *Dizionario albanese-italiano*, Istituto per l'Europa Orientale, Roma, 1937.
- *Lex. bud.* = *Lexicon românesc-latinesc-unguresc-nemțesc, care de mai mulți autori în cursul a treizeci și mai multor ani s-au lucrat*, Buda, 1825.
- LM = A.T.Laurian și I.C.Massim, *Dicționarul limbei române*, I-II, Societatea Academică Română, București, 1871-1876; III: *Glosariu care cuprinde vorbele din limba română străine prin originea sau forma lor, cum și cele de origine induioasă*, București, 1871.
- LR = „Limba română”, I, București, 1952 ș.u.
- Marian, *Nunta* = S. Fl. Marian, *Nunta la români*, București, 1890.
- Marian, *Înmormânt.* = S. Fl. Marian, *Înmormântarea la români*, București, 1892.
- Marin – Mărgărit, *Glosar* = Maria Marin – Iulia Mărgărit, *Glosar dialectal Muntenia*, Academia Română, Institutul de fonetică și dialectologie „Al. Rosetti”, Editura Academiei, București, 1999.
- MDGR = *Marele dicționar geografic al României întocmit și prelucrat după dicționarele parțiale pe județe*, vol. I-V, București, 1898-1902.
- Meillet Antoine, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1965.
- Meyer, EWA = Gustav Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg, 1891.
- Meyer-Lübke, REW = W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, ed. a III-a, Heidelberg, 1935.
- Mihail Zamfira, *Etimologia în perspectivă etnolingvistică*, București, 2000.

- Mihăescu, *Lat.dun.* = H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, București, 1960.
- Mihăescu, *Infl.gr.* = H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, 1966.
- Mihăescu, *Romanité* = H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, București, 1993.
- Mihăilă, *Imprumuturi* = G. Mihăilă, *Imprumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960.
- Mihăilă, *DLRV* = G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi (sfârșitul sec. al X-lea – începutul sec. al XVI-lea)*, București, 1974.
- Moxa, *Cronica* = Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică de G. Mihăilă, Editura Minerva, București, 1989.
- Neculce, *Let.* = Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție critică de Iorgu Iordan, București, 1959.
- Niculescu Al., *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, I-II, București, 1965-1970.
- Omagiu Iordan = Academia RPR, *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Editura Academiei, 1958.
- Omagiu Rosetti = Academia RSR, *Omagiu lui Al.Rosetti la 70 de ani*, Editura Academiei, 1965.
- Orza Rodica, *Nume vechi ale lunilor în limba română pe baza Atlasului Lingvistic Român*, CL, IX, 2, 1964, p. 282 –300.
- Osiac E.B., *Sentimentul dorului în poezia română. spaniolă și portugheză*, București, 1972.
- Pamfile Tudor, *Sărbătorile de vară la români. Studiu etnografic*, București, 1910.
- Panaitescu P.P., *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1947.
- Panaitescu P.P., *Obștea țărăn.* = P.P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orânduirea feudală*, București, 1964.
- Panaitescu P.P., *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965.
- Papahagi, *DDA* = Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân (general și etimologic)*, ed. a II-a, București, 1974.
- Papahagi Tache, *Mic dicționar folcloric*, București, 1979.



- Papahagi T., *Grai, folklor, etnografie*, ediție de Valeriu Rusu, Editura Minerva, București, 1981.
- Papahagi Tache, *Dispariții și suprapuneri lexicale*, în GS, III, 1, p. 88.
- Pașca Ștefan, *Nume de persoane și nume de animale în Țara Oltului*, București, 1936.
- Pașca Ștefan, *Contribuții la istoria începutului scrisului românesc*, în CL, I, 1-4, 1956, p. 80.
- Pârvan Vasile, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului dacoroman*, București, 1911.
- Pârvan Vasile, *Getica*, ed. îngrijită de Radu Florescu, Editura Meridiane, București, 1982.
- Petrovici, ALRT = Emil Petrovici, *Texte dialectale*, Sibiu-Leipzig, 1943.
- Petrovici, SDT = Emil Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970.
- Philippide, OR = Al. Philippide, *Originea românilor*, I-II, Iași, 1923, 1927.
- Plasari Aurel, *Mallî në poezinë shqiptare, rumune etj.* în vol. *Don Kishoti zbret në Shqipëri*, Tirana, 1990.
- PO = *Palia de la Orăștie, 1581-1582*, ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București, 1968.
- Pop Sever, *Recueil posthume de linguistique et philologie*, Societas Academica Dacoromana, „Acta philologica”, IV, Roma, 1966.
- Popescu Radu, *Graiul gorjenilor de lângă munte*, Craiova, 1980.
- Popescu-Spineni Marin, *România în izvoare geografice și cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru*, București, 1978.
- Potra George, *Documente privitoare la istoria orașului București*, București, 1982.
- *Pravila Ritorului Lucaci (1581)*, ediție îngrijită de I. Rizescu, București, 1971.
- *Ps. sch.* = I.A. Candrea, *Psaltirea Scheiană, comparată cu alte psaltiri din sec. XVI-XVII traduse din slavonește*, II, București, 1916.
- Pușcariu, ELR = Sextil Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, Cluj – București, 1937.
- Pușcariu Sextil, *Limba română*, I. *Privire generală*, București, 1940; II. *Rostirea*, 1959.
- Pușcariu Sextil, *Cercetări și studii*, București, 1974.

- Rădulescu Codin și Mihalache D., *Sărbătorile poporului român*. Academia Română, București, 1909.
- Rădulescu Ion Heliade, *Opere*, II, ed. D.Popovici, București, 1943.
- Rigutini-Fanfani. *Vocabulario italiano della lingua parlata*, Firenze, 1893.
- Rosetti, ILR = Al.Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1986.
- Russu, *Etim.rom.* = I. I. Russu, *Einogeneza românilor*, București, 1981.
- Ruxândoiu-Ionescu L., Călărășu Cristina, *Termeni românești care desemnează noțiunea „porumb” („prunellier”) pe baza materialului pentru ALE, în „Studii de dialectologie”, Timișoara, 1984, p. 125 ș.u.*
- Sala, *Contrib.* = Marius Sala, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, Editura Academiei, București, 1970.
- Sala et alii, *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*, București, 1988.
- Sala Marius, *Introducere în etimologia limbii române*, București, 1999.
- Sandfeld, *Ling. balk.* = Kristian Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1930.
- SCL = „Studii și cercetări lingvistice”, București, 1950 ș.u.
- Scurtu, *Term. înrud.* = Vasile Scurtu, *Termeni de înrudire în limba română*, București, 1966.
- SF = „Studime filologjike”, Universiteti shtetëror i Tiranës < continuare la BUT >, Tiranë, 1964 ș.u.
- Stan I., *Problèmes d'onomasiologie romane. Autour de la terminologie du bâtiment*, în RRL, IX, 6, 1964, p. 625, ș.u.
- Stoicescu, *Continuitatea* = N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980.
- Suciu Coriolan, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, I-II, București, 1967-1968.
- Șăineanu. *Semasiologia* = Lazăr Șăineanu, *Încercare asupra semasiologiei limbei române*, București, 1887.
- Șăineanu, DU = Lazăr Șăineanu, *Dicționar universal al limbei române*, ed. a II-a, Craiova, 1908.
- Șăineanu Lazăr, *Basmelor românilor*, Editura Minerva, București, 1978.
- Ștefan Ion, *Cuvântul „femeie” în limba română*, în LR, XVI, 1967, 2, p. 159 ș.u.

- Teaha Teofil, *Graiul din Valea Crișului Negru*, București, 1961.
- TDRG = dr. H. Tiktin, *Dicționar român-german*, Imprimeria statului, București, 1903-1925.
- Teodorescu, P.P. = G. Dem. Teodorescu, *Poezii populare române*, București, 1885.
- Todoran, *Contrib.* = Romulus Todoran, *Contribuții de dialectologie română*, București, 1984.
- Tohăneanu G. și Teodor Bulza, *O seamă de cuvinte românești*, Editura Facla, Timișoara, 1976.
- Tohăneanu, *Cuv.rom.* = Gh. Tohăneanu, *Cuvinte românești*, Editura Facla, Timișoara, 1986.
- *Tratat de dialectologie românească*, coord. Valeriu Rusu, Craiova, 1984.
- Ureche, *Let.* = Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de P.P. Panaitescu, București, 1955.
- Vătășescu Cătălina, *Termeni de origine latină referitori la tors în română și albaneză*, în „Sud-Estul și Contextul european”, IX, 1998, p.32.
- Vătășescu, *Vocab.* = Cătălina Vătășescu, *Vocabularul de origine latină din limba albaneză în comparație cu româna*, Institutul de Tracologie, București, 1997.
- Vrabie, *Etim.* = Emil Vrabie, *Etimologii românești și străine*, București, 2001.
- Vuia R., *Originea jocului de călușari*, în DR, II, p. 215 ș.u.
- Vulcănescu Romulus, *Mitologie română*, București, 1985.
- Wald L. și Slușanschi D., *Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, București, 1987.
- Wartburg, FEW = Walter von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch*, Bonn, Tübingen, Basel, 1929 ș.u.
- ZRPh = „Zeitschrift für romanische Philologie”, hgg. v, Gustav Gröber, Halle, 1877 ș.u.

# SUMAR

<i>Cuvânt înainte</i> .....	5
Unitatea limbii române .....	7
Alb .....	21
Albină .....	24
Anotimp. Primăvară .....	28
Aur .....	31
A bate .....	35
Bărbat .....	38
Bătrân .....	42
Bun .....	44
Cal .....	47
Casă .....	51
A cânta .....	56
Cuvânt. Vorbă .....	60
Dor .....	64
Falcă .....	69
Frumos .....	72
Furcă .....	77
Grâu. Porumb .....	80
Iarbă .....	86
Inimă .....	89
A învăța. Carte. A scrie. A citi .....	91
Lume .....	99
Măr .....	102
Mână .....	105
Moș .....	110
Munte. Plai .....	114
A (se) naște .....	122
Nuntă .....	125
Om .....	132
Pace. Război .....	138
	209

Parte .....	141
Pasăre .....	143
Paști .....	147
Pădure .....	150
Popor .....	154
5 A pune .....	160
Rost .....	163
Sânziene .....	166
Soare .....	170
6 A spune .....	172
Strugure .....	175
Șarpe .....	178
Turtă .....	183
Țară. Pământ .....	186
Unire .....	193
<i>Bibliografie</i> .....	197

Redactor: Cosmin COMARNESCU  
Tehnoredactor: Brinđușa DINESCU  
Comelia PRODAN  
Coperta: Cornelia PRODAN

---

Bun de tipar: 27.02.2004; Coli tipar: 13,25  
Format: 16/61x86

---

Editura și Tipografia Fundației *România de Mâine*  
Splaiul Independenței nr. 313, București, Sector 6. O. P. 83  
Tel./Fax: 410 43 80; [www.spiruharet.ro](http://www.spiruharet.ro)  
e-mail: [contact@edituraromaniademaine.ro](mailto:contact@edituraromaniademaine.ro)